

Милан Ст. Протић

РАДИКАЛИ У СРБИЈИ
ИДЕЈЕ И ПОКРЕТ
1881-1903

ИЗВОДИ ИЗ РЕЦЕНЗИЈА:

”Узета у целини, књига Милана Ст. Протића, вреди као веома оригиналан, самосталан и користан допринос нашој историјској науци. Треба нагласити да је ова књига писана сасвим модерно, на нивоу светске историографије. Милан Ст. Протић је очевидно усвојио методе изучавања и приказивања, али и концизан стил који је заступљен у савременој светској историографији.”

Радован Самарцић

”Улажући своје велико познавање битних чињеница о проблему који је узео да обради, потребну критичност у анализи и просуђивањима, велики смисао за адекватну интерпретацију материје о којој расправља, са једним сигурним погледом да контраверзе представи и обради како захтева научни историјски метод – др М. Ст. Протић, сигурни смо, успео је да да једно дело које је недостајало у српској историографији на прелазу XIX у XX век.”

Владимир Стојанчевић

РАДИКАЛИ У СРБИЈИ

– идеје и покрет –

1881 – 1903

Serbian Academy of Sciences and Arts
Institute For Balkan Studies

AIZ Dosije

Special editions
No. 41

Milan St. Protić
RADICALS IN SERBIA
their ideas and their movement
1881 – 1903

Editors in chief

Nikola Tasić, Corresponding member,
Serbian Academy of Sciences and Arts
Director, Institute For Balkan Studies

Branislav Brkić, Director, AIZ Dosije

Dušan Mrdenović, Editor, AIZ Dosije

Accepted at the First Session of the Scientific Committee of the Institute
For Balkan Studies, January 5, 1990

Belgrade 1990

Српска академија наука и уметности
Балканолошки институт

АИЗ Досије

Посебна издања
књига 41

Милан Ст. Протић
РАДИКАЛИ У СРБИЈИ
идеје и покрет
1881 – 1903

Одговорни уредници

Никола Тасић, дописни члан САНУ
директор Балканолошког института

Бранислав Бркић, директор, АИЗ Досије

Душан Мрђеновић, уредник., АИЗ Досије

Примљено на I седници Научног већа Балканолошког института
САНУ, 5. јануара 1990

Београд 1990

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

329.14 (497.11) (091)

ПРОТИЋ, Милан Ст.

Радикали у Србији : идеје и покрет :
1881-1903 / Милан Ст. Протић. - Београд : АИЗ
Досије : Српска академија наука и уметности,
1990 (Пожаревац : Просвета). - 256 стр. :
илустр. ; 24 цм. - (Посебна издања / Српска
академија наука и уметности, Балканолошки
институт ; књ. 41)

На спор. насл. стр. : Radicals in Serbia. -
Тираж 3000. - Библиографија: стр. 221-234. -
Summary.
86-81563-09-2

а) Народна радикална странка - 1881-1903

С А Д Р Ж А Ј

ПРЕДГОВОР	9
УВОД	15
РАЗВОЈ	23
ИЗВОРИ	57
ОСОБИНЕ	93
САСТАВ И УСТРОЈСТВО	123
ВОЂИ	149
МЕСТО У ИСТОРИЈИ	181
ТАБЕЛЕ И ПРИЛОЗИ	189
БИБЛИОГРАФИЈА	215
SUMMARY	231

Ова монографија штампана је захваљујући помоћи Републичке
заједнице науке СР Србије

рецензенти:

академик Радован Самарџић

академик Владимир Стојанчевић

преводи: Милан Ст. Протић

лектор: Стојан Протић

коректор: Симка Протић - Милошевић

насловна страна: Александар Палавестра

технички уредник: Душан Мрђеновић

компјутерска обрада: Бранко Рајчевић

фотографије: Душан Бабовић

На основу мишљења секретаријата за културу СР Србије бр.
ова књига је ослобођена плаћања посебног републичког пореза
на промет производа и услуга у промету.

**Сенима мога деде
др Милана Ст. Протића**

ПРЕДГОВОР

Протекло је већ више од десет годнна како историја политичких идеја заокупља моја размишљања о прошлости.

Лутајући стазама људског знања о разним наукама, вероватно сам у томе пронашао најбољи начин да изразим сопствене мисли. Човек пише, пре свега, да искаже самог себе. Да трага за својом истином. Да пошаље своју поруку. Да остави сведочанство. У свему, па и у историји.

Историја политичких идеја има ту предност, или ману, да је немогуће сакрити сопствена убеђења. У тежњи да се приближи научном поштењу, немогуће је остати неопредељен. А можда није ни препоручљиво. Та испреплетаност онога што је непобитно установљено и онога што је *личан осећај*, чини историјску науку богатом и непредвидљивом.

Од свих политичких идеја и покрета на које сам иаилазио Радикализам ми је изгледао најближи и најизазовнији. Једним делом зато што ме личне везе спајају са Радикалном странком, а другим зато што је њено место у историји народа коме припадам било и истакнуто и изузетно.

Редови који следе написани су после вишегодишњих историјских истраживања у библиотекама и архивама у Југославији и свету.

Студија је настала на основу рукописа докторске дисертације коју сам одбранио пред комисијом одељења за историју Калифорнијског универзитета у Санта Барбари (САД) 1987. године.

Током свих тих година сазнавања и проучавања неколико личности и установа помогло је да ова књига угледа светлост дана.

На првом месту дугујем огромну захвалност мом драгом учитељу, професору Димитрију Ђорђевићу, који ме је увео у тајне историјске науке и стрпљиво водио магичним путевима прошлости српског народа. Његово немерљиво знање и жеља да га подели са другима били су најбоља школа коју сам могао да изаберам. Његово искрено пријатељство, благост и поштење обогатили су сваког ко је имао ту срећу да га упозна и ради с њим.

Много дугујем и академику Радовану Самарџићу, који ме је, по повратку из Америке, прихватио и био научни руководилац у Балканолошком институту Српске академије наука и уметности. И ова студија излази као једна у низу научних публикација ове установе.

Сви чланови Балканолошког института, са којима делим и муке и радости свог позива, увек су били изузетно заинтересовани за оно чиме се бавим и стрпљиви у ишчекивању да ова студија буде коначно завршена.

Благодаран сам и свом изузетном пријатељу и добротинитељу Петру Димитријевићу и због неограниченог поверења које је имао у мене и због издашне моралне и материјалне помоћи коју ми је пружао током више година постдипломских студија у САД.

Истовремено, изузетно сам захвалан својим америчким професорима, без чије ширине и умности, моје искуство студирања у Америци не би било ни толико пријатно, ни тако успешно. Међу њима су Јоаким Ремак (Joachim Remak), Ненси Галагер (Nancy Gallagher) и Питер Меркл (Peter Merkl) имали посебну улогу.

Велику помоћ добио сам и од Републичке заједнице за науку СР Србије. Боравак у Америци 1987. био је олакшан стипендијом коју сам добио од ове институције.

Америчка фондација ARP (Atlantic Research Program) помогла је моја истраживања у Паризу 1988. где сам био гост Националног института за оријенталне језике и цивилизацију - INALCO.

Можда сам некимачинио неправду што их нисам поменуо у овој речи захвалности. Има много људи, мојих пријатеља и сарадника у Америци, Паризу и Београду чија су размишљања и запажања оставила трага негде

дубоко у мојој свести. Нека од њих уткана су и у ову књигу.

И поред тога, апсолутно сва гледишта и тврдње којих у овој студнји има, моја су одговорност у сваком погледу.

Милан Ст. ПРОТИЋ

УВОД

УВОД

Писати о политичком покрету налик је писању о људском животу.

Писати о политичкој идеологији личи на писање о људском схватању живота.

Ниједно није лако.

Идеологија сваког политичког покрета као и филозофија сваког људског бића има две основне особине: сложеност и развој. Обе се тешко схватају и још теже објашњавају. Ипак, задатак ове историјске студије био је управо то: да разуме, покаже и објасни идејну основу Радикалног покрета у Србији крајем деветнаестог и првих година двадесетог века.

На почетку треба поменути нека методолошка начела употребљена у овом раду.

Радикална странка у Србији основана је 8. јануара 1881. године. Била је изузетно значајан чинилац у српској и доцније југословенској политици све до почетка другог светског рата у Југославији (1941). Овај дуг период од тачно шездесет година, пун бура и изненадних преокрета био је истовремено и сведок важних преображаја у Радикалном покрету.

Имајући у виду ову чињеницу историја Радикалне странке може бити уопштено подељена у три главне фазе.

Период организовања и формирања идејне основе и борбе за политичку власт (1881-1903). То је био онај период у коме су Радикали тражили праве идеје и најбољи начин да изразе своја политичка уверења и да, упоредо с тим, пронађу своје место на јавној позорници Србије.

Златно доба Радикалне странке - Радикали на кормилу српске државе (1903-1914/1918). Било је то раздобље пуног замаха српског Радикализма, у коме су Радикали при-

менили и остварили знатан део својих гледишта у политици.

Године уступака, осипања и опадања (1918-1941). После велике победе у првом светском рату, Радикална странка, предвођена својим истакнутим првацима, била је на челу српских стремљења ка стварању југословенске државне заједнице. И поред велике жеље да своје дугогодишње политичко искуство и снагу своје странке уложе у напредак нове, уједињене државе јужних Словена, Радикали нису успели. Тешкоће и неспоразуми уздрмали су несигурне основе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Доцније се и Краљевина Југославија повијала под налетима својих непријатеља, да би се најзад срушила у ковитлацу другог светског рата. У таквим околностима ни Радикална странка није остала усправна и неокрњена. Нестала је заједно с Првом Југославијом. У вртлогу несрећних догађаја и потеза различитих сила и струја на крају рата.

Наравно, ова груба подела, као усталом и сваки други сличан покушај, може бити предмет и неслагања и расправа. Ова студија је ограничена само на прво раздобље у историји Радикализма у Србији, доба у коме се стварала идејна основа Радикалног покрета.

У првом периоду историје српског Радикализма могу се издвојити четири уочљива поглавља идеолошког развоја.

Прва фаза, доба Радикализма у повоју (1870-1881), имала је као обележја неорганизованост покрета и идеолошка лутања између разбацаних идеја социјализма, народњаштва и демократије.

Друго раздобље, доба борбеног Радикализма (1881-1886), било је изражено сложним и бескомпромисним супротстављањем постојећем политичком систему и, нарочито, Краљевој власти. Врхунац Радикалне борбе био је догађај познат у историји под именом - Тимочка буна (1883). У годинама после краха овог устанка Радикали су били распети између планова за поновну оружану побуну и законитог политичког деловања.

Током следеће, треће, фазе, доба прагматичног Радикализма (1886-1894), текао је процес обнове страначке

организације и њеног укључивања у постојеће политичко уређење. Устав од 1888. најверније исказује тежње Радикала у овом периоду. Устав је, с једне стране, био израз основних Радикалних идеја, а с друге, Радикали су га донели на основу споразума и са Краљем и са осталим политичким странкама.

Најзад, последње, четврто, раздобље било је доба Радикализма у сенци (1894-1903), у коме су Радикали били приморани да пристају на озбиљне уступке и ублажавања својих политичких захтева да би и даље остали у трци за освајањем власти. Да су Радикали, у суштини, успели да сачувају своја основна идеолошка обележја доказ је поновно враћање допуњеног устава од 1888. после обарања династије Обреновића са српског престола 1903. Следећих десетак година су најсјајнији дани у историји модерне Србије. На државном кормилу скоро без прекида до Првог светског рата, Радикална странка је била један од кључних чинилаца демократског, економског и културног процвата Краљевине Србије.

Главни циљ овог рада био је да се прикаже укупан развој Радикалне странке од раних почетака 1870-тих до коначног доласка на власт 1903, и то са идеолошке тачке гледишта. Ово је подразумевало анализу Радикалних идеја и концепција од теоријског социјализма, трагова анархизма и народњаштва до пуне и развијене доктрине уставне демократије и парламентаризма, са свим варијацијама кроз које је српски Радикализам прошао.

Покрет Радикала у Србији, као и сви други политички покрети, био је под утицајем две основне чињенице. Прво, био је под јаким дејством идејних и политичких кретања у Европи. И друго, развијао се у условима друштвених, економских и политичких особености српског друштва. Ова два чиниоца обележила су и идејне и реалне правце Радикализма у Србији током последње две деценије прошлог века и оба захтевају детаљну обраду и анализу. Да би се створила основа за разматрање Радикалне политичке мисли, било је потребно пратити развој Радикалних идеја у Европи и то у Енглеској, колевци политичког Радикализма, и у Француској у којој се овај покрет и најшире и најдубље изразио. Одабрани метод је

даље водио ка успостављању односа између ових европских доктрина и идеја Радикализма у Србији. И једне и друге неизбежно су морале бити прилагођене друштвеним и политичким приликама које су владале у Србији на заласку деветнаестог столећа.

Идући корак био је да се утврде најважнија поглавља у идејној еволуцији Радикалне странке. То је значило одредити оне значајне фазе у којима су се Радикалне идеје формирале или мењале.

Трећи методолошки потез у разматрању историје политичких мисли био је да се укаже на главне поставке уграђене у политички програм Радикала. Између вишеструких утицаја требало је издвојити оне постулате из којих је покрет израстао, полазећи од најранијег периода стварања Радикалне доктрине. Овај сплет разнородних идеја, састављен од увезених теорија и домаћих друштвених и политичких особености, било је веома тешко посматрати у строгим историјским тумачењима. Задатак је постајао још сложенији с обзиром на то да је свака социјална група и сваки истакнути члан странке имао своје посебно схватање Радикалне идеологије.

И поред ових препрека, испоставило се да је могуће издвојити одређене политичке концепте који су дали основно обележје и Радикалној странци и њеној идеологији.

Сфера идеја било које врсте, а пре свих оних које припадају свету политике, не лебди засебно у простору одвојена од људи који су је смислили или прихватили. Напротив, чини се сасвим логично да је социјални састав политичког покрета један од услова за разумевање страначке идеологије. Ово двојство социолошке анализе покрета и његовог политичког програма није ни непосредно ни једноставно. Требало је да покаже сву сложеност и разноврсност прихватања једне исте политичке доктрине у разним друштвеним групама, а не да успостави круту мрежу правoliniјских односа између социјалне припадности и идеолошког опредељења.

Ових неколико кратких напомена замишљене су као уводна објашњења методолошког приступа примењеног

у овом раду. Може лако бити да писац није успео да одговори на сва питања која је сам поставио. Али, често је у писању историјских студија важније поставити права питања него насилно тражити неприкосновене одговоре.

PA3BOJ

РАЗВОЈ РАДИКАЛИЗМА КАО ПОЛИТИЧКЕ ИДЕОЛОГИЈЕ У ЕВРОПИ 19. ВЕКА

(Велика Британија и Француска)

Широко је прихваћено у модерној историографији да је деветнаести век био столеће националних покрета. Али, поред национализма ово доба је обележио и динамичан развој великих политичких идеја.

Процес стварања политичких доктрина од крајње деснице до ултра левице достигао је врхунац у годинама после револуционарних догађаја 1848. Друга половина прошлог века у политичкој историји Европе запамћена је по оштром сукобу и такмичењу различитих политичких концепција представљених многобројним политичким покретима. Зато је можда тачније дати шире одређење. Столеће иза нас било је доба политичких идеологија.

Већина модерних политичких идеја вуче корене из филозофских учења која су претходила великој Француској револуцији. Заранак осамнаестог века заједно са самом Револуцијом чини својеврсну историјску и политичку лабораторију у којој су се изводили разноврсни политички и друштвени експерименти. Читав деветнаести век само је наставио да развија оне првобитне идеје и начела рођене у великом револуционарном добу. Током минулог столећа те су се идеје сукобљавале, преплитале, такмичиле и постепено се изградиле у оформљене политичке покрете засноване на сасвим изоштреним идеолошким поставкама.

I

Негде у спектру политичких идеологија од конзерватизма до револуционарног анархизма пада - Радикализам. Његово порекло лежи у самим почецима Француске револуције, мада је, истини за вољу, израз "Радикал" у политичком смислу, први пут употребљен у Енглеској 1776¹. Те године је мајор Картрајт (Мајор Cartwright) основао прву политичку странку под именом - Радикална партија². Иако је Картрајтова организација кратко деловала, показала је одређене особине потоњих Радикалних покрета. Прва Радикална странка заступала је интересе две најмногољудније друштвене групе у тадашњој Енглеској: раднике и сељаштво. Упрошћени политички програм обухватао је изборну реформу и залагао се за увођење тајног гласања. Ова тачка Радикалног програма требало је да омогући снажнији уплив најобесправљенијим социјалним слојевима у енглеској политици³. Друга тачка по значају у Картрајтовом манифесту односила се на обезбеђење пуне слободе штампе и једнаких права за све грађане.⁴

Утицај ове прве Радикалне странке на доцнији развој Радикализма као политичке идеологије више је симболичан него стваран. Сама чињеница да је била прва и да је пружила недовољно развијене, али ипак основе за будућу Радикалну политичку доктрину, довољна је да заслужије помена. Али, с друге стране, не постоји

1 Jammy Schmidt, *Idées et images radicales*, Paris 1934, 20. Фердинан Буиссон (Ferdinand Buisson) у књизи *Радикална политика* (*La politique radicale*, Paris 1908, 10) помиње први манифест енглеског Радикализма обнародован 1769. Био је то изборни програм Друштва поборника Петиције права (*La société des champions du Bill des droits*) састављен од три тачке: потпуна политичка представљеност народа, укидање парламентарне поткупљивости и избацивање чиновничких посланика у парламенту.

2 *Ibid.*, 21

3 Elicia Halevy, *La formation du radicalisme philosophique*, 1, Paris 1900, 215

4 *Ibid.*, 216-217

историјски установљена чврста повезаност између Радикалне групе мајора Картрајта у Енглеској крајем осамнаестог века и правог Радикалног покрета у Европи, нарочито у Француској где се најдаље развио. Податак да је прва Радикална странка кратко постојала, да је имала мали број чланова и скроман утицај на тадашњу политику у Великој Британији само потврђује овај закључак.

Много значајнији допринос идејним основама филозофског Радикализма дала су два британска политичка писца с почетка прошлог века: Цереми Бентам (Jeremy Bentham) и Џејмс Мил (James Mill). Једно је сигурно. Они су ударили теоријске темеље демократском Радикализму.⁵

Цереми Бентам (1748-1832) био је британски филозоф и правник. Његово политичко учење, познато под именом "утилитаризам" најбоље је објаснити самим Бентамовим речима:

"Циљ целокупног законодавства мора бити највећа срећа за највећи број људи".⁶

У својим политичким списима Бентам се залагао за годишње изборе, једнаке изборне округе, широко право гласа и тајно гласање. Године 1792. Цереми Бентам је стекао француско држављанство и одтад је његов утицај неупоредиво већи у Француској него у његовој родној Енглеској. Међу политичким делима од значаја, најпознатија су *Увод у принципе морала и законодавства* (Interoduction to Principles of Morals and Legislation, 1789.) и *Катехизам парламентарне реформе* (Catachism of Parliamentary Reform, 1817.).⁷

Џејмс Мил (1773-1836) сматра се за оснивача оног правца у политичкој филозофији који су научници назвали - филозофски Радикализам. Његови радови о

5 Gaston Maurice, *Le parti radical*, Paris 1928, 19

6 Jammy Schmidt, *Idees et images*, 22

7 *Ibid.* Ово друго дело Е. Рењо (E. Regnault) је превео на француски језик 1839. Исте године је и објављено под насловом - *Catechisme de la reforme electorale*

влади и његов лични утицај међу либералним политичарима његовог доба у Енглеској, допринели су прерастању идеја Француске револуције о људским правима и апсолутној једнакости у учење о обезбеђивању најбоље могуће власти путем општег права гласа. Године 1808. Мил је упознао Цереми Бентама и постао његов најближи сарадник и једномишљеник.⁸

Под непосредним утицајем филозофије Цереми Бентама у Енглеској се, двадесетих година деветнаестог века⁹, појављује група филозофских Радикала. Ова политичка дружина деловала је у оквирима Либералне странке, али са потпуно издвојеним и другачијим програмом. На тај начин филозофски Радикали су оформили лево крило енглеске Либералне странке¹⁰. Почетком тридесетих година, тачније 1832, педесетак припадника ове групе ушло је у енглески парламент. Њихово присуство у политичком животу Велике Британије осећа се до 1839, а затим полако опада¹¹. Познате под именом "идеолошке групе" филозофске Радикале предводио је син Џејмса Мила, много познатији Џон Стјуарт Мил (John Stuart Mill).¹² О свом односу према Бентамовој филозофији сам Џон Стјуарт Мил је записао:

"Принцип корисности како га је Бентам схватио... дошао је тачно на место камена темељца који је сјединио неповезане и фрагментарне саставне делове мога знања

8 Halevy, 219

9 За првог посланика, Радикала, у британском парламенту сматра се Бардет (Burdett) чији се утицај у енглеском народном представништву најјаче осећао од 1816 до 1820. Најпознатији представници ове групе били су: Џорџ Грот (George Grote), Артур Робак (Arthur Roebuck), Чарлс Булер (Charles Buller), Џозеф Хјум (Joseph Hume), Сер Вилијам Молсворт (Sir William Molesworth) и наравно Џон Стјуарт Мил (John Stuart Mill). Види Joseph Hamburger, *Intellectuals in politics*, New Haven-London, 1965.

10 Joseph Hamburger, *Intellectuals in Politics: John Stuart Mill and the Philosophical Radicals*, Yale University Press, New Haven-London, 1965, 1

11 *Ibid.*, 143-150

12 *Ibid.*, 3-5

и уверења... Тада сам стекао гледишта, веру, доктрину, филозофију”.¹³

Политички програм филозофских Радикала ограничио се на захтев за широком парламентарном реформом (органска реформа) под којом се подразумевала промена партијског система, проширивање бирачког права и тајност гласања¹⁴. Друга тачка програма тражи ближа објашњења: енглески Радикали су себе сматрали за “странку народа”¹⁵, за разлику од Торија и Вига за које су тврдили да су две струје аристократије. Стога су предлагали да се Конзервативци и Либерали уједине у једну партију јер представљају исти друштвени слој, док ће на другој страни стајати филозофски Радикали који заступају интересе целог народа.¹⁶ Народ је за њих значајно не само масовно контролно тело, већ много чешће јасно одређену већину друштва са заједничким осећајем солидарности и политичке свести¹⁷:

“Ми знамо само један пут за остварење нашег циља, а то је да се народу преда целокупан и потпун избор његових представника”.¹⁸

У истом чланку Џејмс Мил је објаснио и своје виђење демократског принципа у организацији власти:

“Народ мора да постави надзорнике. Али, ко ће да надгледа надзорнике? Сам народ. Другог решења нема. Без овог јединственог обезбеђења владајућих Неколико увек ће бити препрека и извор опресије за Многе.”¹⁹

Уопштено гледано, могу се издвојити три фазе у развоју енглеског филозофског Радикализма: 1. Изградња политичке, етичке и правне доктрине Цереме Бентама, 2. Прилагођавање Бентамових идеја реалној политици, дело Џејмса Мила, и 3. Џон Стјуарт Мил са својим сарадницима који су разрадили концепцију филозофског Радикализма у правцу политичких институција, странака и дневне политике.

13 John Stuart Mill, *Autobiography*, London-Oxford, 1958, 9

14 Hamburger, 68-69

15 *Ibid.*, 67

16 *Ibid.*, 62

17 *Ibid.*, 54

18 James Mill, “The State of the Nation”, *London Review*, април 1835, 14-15

19 *Ibid.*

Пратећи судбину Радикалних идеја у Енглеској стигли смо до осамдесетих година минулог столећа. У истом духу као и претходни покушаји, појављује се Радикална група на британској политичкој позорници. И још једном у окриљу Либералне странке. Овога пута челни човек Радикалног покрета био је Џозеф Чемберлен (Joseph Chamberlain, 1836-1914). Његова политичка каријера почела је 1876. када је постао члан енглеског парламента. Већ после четири године, 1880, Чемберлен улази у Либералну владу Вилијема Гледстоуна (William Gladstone).²⁰ Друга личност по значају и утицају међу енглеским Радикалима друге генерације био је Томас Хеј Свит Ескот (Thomas Hay Sweet Escott, 1844-1924), главни уредник гласовитог лондонског часописа Радикалног политичког обележја - *Фортнајтли ривју* (The Fortnightly Review).²¹ Своје погледе на политику ова група је разрадила у низу чланака објављених у *Фортнајтли ривју* између августа 1883. и јула 1885. под заједничким насловом "Радикални програм". У уводу овог манифеста енглеског Радикализма прво се сусреће дефиниција израза "Радикал": "онај који иде у корен ствари",²² док се Радикализам одређује као "синоним за популаризовани Либерализам".²³ "Радикални кандидати... су људн сасвим практични који изнад свега стављају вољу већине у сваком представничком телу."²⁴ На основу уводних напомена у "Радикалном програму" може се установити непосредна веза са политичком филозофијом Цереми Бентама:

"Ако је највеће благодатање за највећи број... главни циљ сваке владе, онда мислимо да народ најбоље разуме сопствене послове и да ће најбоље бранити своје интересе, а да не учини неправду ниједиој класи или слоју".²⁵

20 Joseph Chamberlain, *The Radical Programme (1885)*, ед. D. A. Hamer, Harvester Press, Brighton 1971, 54

21 *Ibid.* Овде је занимљиво поменути да су и неки од српских Радикала сарађивали у овом енглеском часопису. Тако је Стојан Протић у њему објавио расправу "Тајна конвенција између Србије и Аустро-Угарске" у свесци за март 1909.

22 *Ibid.*, 57

23 *Ibid.*, 65

24 *Ibid.*

25 *Ibid.*, 53

Као основу свога програма, енглески Радикали су издвојили следеће тачке: 1. Доњи дом треба да буде израз народне воље, представничко тело, а не дом одабраних; 2. проширено гласачко право треба да донесе прераспodelу политичке власти у правцу једнаких изборних округа у којима се бира кандидат са највећим бројем гласова; 3. захтев за укидањем државне цркве.²⁶ На крају Радикалног програма закључује се да је:

"Радикализам (је) скуп практичних доктрина спремних за примену у законодавству... Он није учење теоретичара, него практичан програм и у циљевима и у методама."²⁷

Иако изразито занимљив као степеница у развоју Радикализма и као идеологије и као покрета, Радикална група Џозефа Чемберлена није оставила дубоку бразду у енглеској политици. Крај минулог столећа на британској политичкој сцени обележио је смењивање на власти две владајуће политичке партије: Конзервативне и Либералне. Ту није било простора ни за једну трећу политичку групу. Енглеском је господарио двопартијски систем уставне, парламентарне монархије.

Радикално учење рођено у Великој Британији несумњиво је припадало левом крилу европске политичке сцене деветнаестог века. Чувена реченица Кондорсеа: "Све друштвене установе треба да имају за циљ социјални и физички бољитак најбројније и најсиромашније класе"²⁸ вероватно је најбољи начин да се исказе демократска садржина филозофског Радикализма.

II

Француска прошлог века била је сведок појаве, раста и развоја Радикалног политичког покрета и његове идеологије. Његов значај и утицај постепено је јечао док, најзад, у последњим деценијама столећа, није постао

26 *Ibid.*, 51-56

27 *Ibid.*, 55

28 Jammy Schmidt, *Les grandes thèses radicales*, Paris 1928, предговор Edouard Herriot, 4-5

најснажнија струја у француској политици. Према већини француских писаца порекло Радикализма лежи у револуционарним годинама краја осамнаестог века. Сви они, скоро без изузетка, упућују на Кондорсеа (*Le marquis de Condorcet*), једног од блиставих умова Револуције, као на родитеља француског Радикализма, мада признају постојање Радикалних идејних трагова и у јакобинском политичком огледу.²⁹

Писац, новинар и мислилац, члан француске Академије, маркиз Кондорсе за собом је оставио непрегледну заоставштину чланака, размишљања, предлога и говора. Све је то скупљено у вишетомну збирку објављену под заједничким насловом *Дела* (*Oeuvres*). Кондорсе је био идејни претеча модерног републиканског покрета у Француској чије је деловање обележило читав деветнаести век француске историје и чији су законити наследници и настављачи, у последњим деценијама минулог столећа, били Радикали. У својим *Делима* Кондорсе је доследно писао да је "републикански устав најбољи од свих".³⁰ Размишљајући о републиканском облику владавине записао је још судбоносне 1789:

"Не постоји нико ко би могао рећи да више воли краљевину него републику, добро установљену, у којој ће људи бити истински слободни и у којој ће владати ваљани закони изведени из природних права, и људи ослобођени свих туђих утицаја".³¹

Велики вођ Жирондинаца направио је свој предлог устава 1792. и понудио га Уставотворној скупштини следеће године.³² Истински следбеник Просветитељства и Рационализма, убеђени републиканац, Кондорсе је у самом уводу свог уставног нацрта истакао:

"Увек сам мислио да један републикански устав, имајући једнакост за своју основу, јесте једини који може удовољити природи, разуму и правди, једини који може сачувати слободу грађана и достојанство људске расе".³³

29 *Ibid.*

30 Condorcet, "Vie de M. Turgot", *Oeuvres*, 5, 209

31 *Ibid.*, "Notes sur Voltaire", *Oeuvres*, 4, 293

32 Elisabeth et Robert Badinter, Condorcet, Paris 1988, 535

33 Condorcet, "Projet de Declaration des droits naturels, civils et politiques des hommes", article 1, *Oeuvres* 12, 417

Кондорсеов пројект набројао је сва основна грађанска права као и Декларација о правима човека и грађанина (слобода, једнакост, својина, сигурност, отпор насиљу), али је додао још једно неутуђиво право појединаца - право на образовање. Ово право требало је да се оствари увођењем бесплатног и обавезног школовања за сваког појединца.³⁴ Нацрт је истовремено потврдио право приватне својине у духу Декларације из 1789. Право слободне трговине и предузетништва је такође проглашено за уставно начело. Кондорсеов предлог устава био је заснован на принципу законитости. Њиме је било предвиђено право грађана на отпор насиљу, али само законитим средствима одређеним самим уставом.³⁵ Уместо система поделе власти (Монтескије), Кондорсе се определио за систем ограничења власти. Начело народне суверености требало је да буде обезбеђено општим правом гласа свих пунолетних француских држављана и свих странаца са боравком у Француској дужим од године дана.³⁶ Сви јавни органи су изборни: локални чиновници у департаманима и општинама, судије, посланици и министри. Кондорсеов уставни предлог предвиђао је једнодомну Народну скупштину као највише законодавно тело и Извршни савет од седам министара који је непосредно одговоран Скупштини. Државна територија је била подељена на департмане на чијем челу се налазио изборни Директоријум са широким самоуправним овлашћењима. Као најупорнији борац против погубљења Луја XVI, Кондорсе је у свом пројекту укинуо смртну казну за сва кривична дела.³⁷

Поред политичких списа маркиза Кондорсеа још један документ сачињен током бурних револуционарних превирања у Француској на заранку осамнаестог века био је најстарији извор за стварање политичке идеологије француског Радикализма. То је Јакобински устав из 1793. Он је у потпуности спровео систем Конвента, тј. свемоћне Народне скупштине у чијој надлежности су уједињена

34 *Ibid.*, 421

35 *Ibid.*, 317-340

36 *Ibid.*, 351

37 *Ibid.*, 383-385

сва три облика јавне власти: законодавна, извршна и судска. Јакобински документ је предвиђао да Народна скупштина, по угледу на филозофско учење Жан Жак Русоа (Jean Jacques Rousseau), буде у целини изборна општим и непосредним правом гласа свих пунолетних грађана. Административна подела државне територије на департмане требало је да осигура аутономију локалних области и њихово право да предлажу кандидате за централне државне органе. Народно представништво је имало веома широку надлежност у коју су улазила сва питања унутрашње и спољне политике. Устав је јемчио апсолутну слободу личности и сва грађанска права: право на рад, живот и срећу, слободу мишљења, штампе, јавног окупљања и организовања, личну сигурност и право на стицање образовања. Устав је исто тако гарантовао и безбедност и неповредивост приватне својине.³⁸ Иако никада није добио правну снагу, Јакобински устав је имао огroman утицај на многе уставне покушаје и у Француској и у свету.

Не улазећи дубље у расправу Кондорсеових политичких убеђења, ипак се намеће закључак да је он више симболичан претходник Радикализма у Француској него истински отац овог покрета. Наравно, у склопу историјских токова, схваћених у поступном свеобухватном развоју, може се увек успоставити танка нит између појединих мислилаца и покрета у разним историјским епохама. Зато се и указивање хроничара Радикалног покрета на Кондорсеа може разумети као тежња ка историјским коренима, а не као доследно упућивање на прапочетке Радикализма.³⁹ Исто важи и за гледишта о уставу Јакобинског клуба. То је главни разлог зашто су Радикали из 1880-тих често подвлачили револуционарно порекло свога покрета. Леон Гамбета (Léon Gambetta) је био недвосмислен када је истицао непрекидну линију у историји француског Радикализма:

38 Чедомир Попов, *Грађанска Европа*, 1, Нови Сад 1989, 108

39 Више о Кондорсеу види Elizabeth et Robert Badinter, *Condorcet, un intellectuel en politique*, Paris 1988.

"Француска револуција, то је ослобођење свих живих бића, не само као појединаца, него и као чланова друштва у целини. Тако, Господо, да за оне који захтевају установљење правде, нема ничег изнад или изван Француске револуције!"⁴⁰

И поново Гамбета:

"Шта су уствари хтели наши претходници, творци Декларације о правима? Шта су хтели Мирабо, Сен Жист, сам Робеспјер, духови покретани изузетном страшћу и богатством ума који чини борце? Они су, пре свега хтели, у своје време у коме су наша старија браћа била учитељи, предводници, водичи и заштитници оних који су се налазили доле и који нису уживали благодети образовања и богатства, да и они добију своја права."⁴¹

Исто ово осећање припадности великој Револуцији надахнуло је и Камииј Пелетена (Camille Pelletan) да на првом конгресу француске Радикалне партије у Паризу 1902. узвикне: "Сви смо ми синови Револуције!"⁴²

И Едуар Ерио (Edouard Herriot), чувени Радикални вођ у међуратном периоду, писао је о идејној спони између Француске револуције и Радикалног покрета - о револуционарном пореклу француског Радикализма:

"Може се сматрати, без сумње, да су већ Волтер и Дидро били Радикали. Кондорсе, у сваком случају, снажно диже глас за који ће се борити оснивачи наше модерне доктрине. У делу Бензамена Констана, исто тако, може се срести више него једна теза која је доцније постала саставни део нашег програма..."⁴³

* * *

Видљива политичка група Радикала у Француској појавила се у доба Јулске монархије, раних 1830-тих. Године 1832, израз "Радикализам" први пут је употребљен

40 Pierre Barral, *Les fondateurs de la troisieme république*, Paris, 1968, 9-10

41 *Ibid.*, 51

42 Jammy Schmidt, *Les grandes thèses radicales*, 2

43 *Ibid.*, 5-6

да обележи издвојену политичку доктрину. Тачније, републикански лист *Време* (*Le Temps*) употребио је овај појам у свом броју од 20. фебруара 1832.⁴⁴ У овим раним данима Радикали су се окупљали око политичког удружења под именом *Друштво за права човека* (*La Société des droits de l'homme*), основаног те исте 1832, чији је програм заснован на Декларацији права човека и грађанина из 1793. Као свој највиши циљ, ово удружење је истакло успостављање републике. Групу је предводио несумњиво први човек Радикала друге генерације - Александар Огист Ледри-Ролен (*Alexandre August Ledru-Rollin*).⁴⁵ Читава друга фаза у историји француског Радикалног покрета нераскидиво је везана за Ледри-Ролена, гласовитог правника, писца, револуционара и политичара средине деветнаестог века.

Рођен је у Паризу 1808. (према неким ауторима 1807) и потицао је из познате, релативно имућне грађанске породице. Његов политички успон почео је тих 1830-тих. Већ током следеће деценије израстао је у једног од најистакнутијих вођа покрета левице. У то време придружује се Лују Блану (*Louis Blanc*) и активно сарађује у Блановом листу *Реформа* (*La Réforme*). Сам Роленов биограф овако је описао однос Ледри-Роленових и Бланових идејних становишта:

"... социјализам Луја Блана врло мало се разликовао од демократског Радикализма Ледри-Ролена... Овде се ради о сасвим сличним доктринама..."⁴⁶

У годинама непосредно пред револуционарне догађаје 1848, отац француског Радикализма развио је и уобличио своје политичке погледе, нарочито у бројним новинским чланцима и јавним говорима. Тада је и ударио темеље будућег Радикалног покрета и његове идејне основе. У

44 Claude Nicolet, *Le Radicalisme*, Paris 1957, 16-16; Albert Milhaud, *Historie du radicalisme*, Paris 1951, 17-19

45 Jammy Schmidt, *Les grandes thèses radicales*, 59-60

46 Stanislas Mitard, *Les origines du radicalisme démocratique: l' affaire Ledru-Rollin*, Paris 1952, 75

једном од својих написа из 1847. дао је кратку и јасну дефиницију појма "Радикал":

"Ми смо ултра-Радикали, ако под тиме разумете партију која хоће да уђе у животну стварност као велики симбол слободе, једнакости и братства."⁴⁷

Из ових речи проистиче да су политичке идеје Ледри-Ролена још увек биле ослоњене на традиционалне идејне вредности Револуције и следствено томе, да је његова политичка мисао израсла из поклича 1789.

Размишљања утемељивача идеологије Радикализма оснивала су се на филозофији солидаризма. Овај правац, насупрот учењу Карла Маркса које је истакло борбу друштвених класа и основни сукоб рада и капитала, ширио је мисао о сарадњи ова два стуба модерног друштва. Ледри-Ролен је истицао право приватне својине као безусловно јемство слободе и грађанске независности. По његовим речима приватно власништво "треба бржљиво чувати јер је оно, у исто време, и најбоље оруђе производње".⁴⁸

И поново:

"За мене је својина основа и слободе и самосталности..."⁴⁹

И још прецизније:

"Треба истаћи значај друштвеног питања и опасности доминације капитала: решење је у уједињењу рада и капитала, јер је својина добра и треба да постоји".⁵⁰

И филозофија солидаризма и идеје Ледри-Ролена биле су предмет оштрих напада заступника класне борбе и самог Маркса. Познато је да се солидаризам супротставио Марксовој небризи за сферу људског умног развоја. На супротној страни творац научног социјализма видео је у оснивачу француског Радикализма само ситнобуржоаског политичара. За Маркса није постојала друга разлика међу људима осим новца. "Заборављамо ли препреке знања и

47 Jammy Schmidt, *Les grandes thèses radicales*, 59-60

48 Mitard, 72

49 *Ibid.*

50 Nicolet, 20-22

незнања?”⁵¹ питао се Ледри-Ролен у свом одговору писцу *Капитала*.

Основна поставка Роленовог размишљања могла би се сажети на следеће: ујединити питања политике и питања друштва. Другим речима, демократски Радикализам Ледри-Ролена сводио се на појам слободе и политичке једнакости остварене победом идеје општег права гласа, потом тежњом ка друштвеној солидарности усмереној ка систему друштвене једнакости.⁵² То је било тежиште свих његових мисли и дела.

Његова политичка идеологија обухватала је три основне тачке. Прво, републикански облик владавине је логична последица начела народног суверенитета. Друго, установа општег права гласа и парламентарна реформа су најбоља средства да народ обезбеди демократско државно уређење. И треће, неопходно је и без сумње довољно да се ове промене остваре мирним демократским путем.⁵³

Током Револуције од 1848, Ледри-Ролан се придружио уједињеној левици која се састојала из три велике групе. То су били умерени које су предводили Франсоа Араго (François Arago), Ламартин (Lamartine) и Марас (Marrast); Радикали, на чијем челу су стајали Ледри-Ролен и Флокон (Flocon); и социјалисти (крајња левица) који су имали за вође Луја Блана и Албера Мартена (Albert Martin). У привременој влади, Ледри-Ролен је постао министар унутрашњих дела. Као првенствени циљ свог министарства, истакао је оно што је чинило основ његовог политичког програма: опште право гласа - ”стуб слободе”⁵⁴.

”Република је народна влада изабрана од народа, у којој нација сама обавља државне послове... Позовите све грађане Отаџбине да изаберу своје чиновнике...”⁵⁵

51 Milhaud, 21

52 Mitard, 78

53 *Ibid.*, 56

54 Jammy Schmidt, *Les grandes thèses radicales*, 116-118

55 *Ibid.*, 120

Заносни дух Револуције у својим министарским потезима Ролен је најочитије изразио у упутству својим префектима полиције у унутрашњости:

"Ваша власт је неограничена. Као представници револуционарне власти и ви сте револуционари... Ви сте мисионари нових идеја... Ваша реч треба свуда да се чује!"⁵⁶

Децембра 1848, Ледри-Ролен је постао кандидат за Председника Републике поред Луја Наполеона (Louis Napoléon) и Кавењака (Cavegnac). Иако је добио скромних пет одсто гласова⁵⁷, значајно је да је у изборној трци изашао са потпуно смишљеним програмом. Овај нацрт, изражен у пет тачака служио је као основа будућих Радикалних програма. Порука Ледри-Ролена из 1848. утемељила је идејна становишта француског Радикализма Треће Републике.⁵⁸ Навео је следеће тачке: 1. извршна власт је потпуно подређена законодавној власти; 2. успостављање апсолутне слободе штампе, јавног окупљања и политичког организовања; 3. световно, бесплатно и обавезно основно школовање; 4. пропорционално и прогресивно опорезивање; 5. доследно спровођење изборног система у изборима свих државних чиновника.⁵⁹

Две кључне претпоставке одредиле су политичке погледе, идеолошка уверења Ледри-Ролена. Прва је његово схватање односа рада и капитала. Полазећи од филозофије солидаризма, он је истицао међусобну зависност и блискост ова два социјално-економска пола. У томе је видео једини пут ка друштвеном напретку. Друга је подразумевала бескомпромисно поштовање начела уставности. Ледри-Ролен је подигао овај принцип до степена највеће политичке и правне важности. Уставна снага мора бити неприкосновена да би омогућила сигурност и недодирљивост демократског процеса. Према Ролану,

56 Jean Thomas Nordmann, *Histoire des radicaux 1820-1974*, Paris 1973, 43

57 Milhaud, 48-49

58 *Ibid.*

59 *Ibid.*

устав треба бранити по сваку цену "чак ако то захтева и оружану заштиту".⁶⁰

Године 1871. стари Радикал, Ледри-Ролен, ушао је као посланик у француску Народну скупштину. Уз њега је било још осамдесет Радикалних представника међу којима и Клемансо (Clemenseau), Флоке (Floquet), Брисон (Brisson), Лакроа (Lacroix) и други. Током следећих година Александар Огист Ледри-Ролен је предводио трећу генерацију Радикала у Француској, уводио је на велику парламентарну позорницу и учествовао у стварању Радикалне партије.⁶¹

По речима самог Виктора Игоа (Victor Hugo):

"Три знамените личности обележиле су ову незаборавну епоху: Луј Блан је био њен апостол; Ламартин је био њен говорник; Ледри-Ролен је био њен трибун."⁶²

У великом револуционарном добу у Француској, Радикализам је постојао само као саставни део републиканског покрета и није био јасно видљив као посебна појава ни у идејном ни у реалном смислу. Током тридесетих и четрдесетих година прошлог века започео је процес издвајања Радикализма из окриља републиканизма.⁶³ Радикални политички правац постепено израња као зрела доктрина у којој република заузима важно, али само једно од места међу идеолошким основама. Сада постаје сасвим очито да је матична личност овог процеса еманципације Радикализма - Ледри-Ролен. Његова делатност и мисао, најзад крунисане изборним програмом, чине почетак и суштину сваког исправног и дубинског разматрања идејне суштине Радикалног покрета у Француској.

Током читаве историје француског Радикализма, покрет је увек остао блиско повезан са републиком. Међусобни однос је био и логичан и неизбежан. До појаве Ледри-Ролена, ова повезаност је јасно била у корист републиканизма у коме је Радикализам био тек једна од

60 Nordmann, 47

61 Milhaud, 52

62 Jammy Schmidt, *Les grandes thèses radicales*, 184-185

63 Milhaud, 16

мање важних подидеја. Од четрдесетих година столећа за нама, Радикализам ниче као посебна целина и садржински и организационо. Непрекидно јача и у броју и у утицају. Ово, наравно, никако не значи да је дошао у сукоб са републиком. Напротив, друга половина деветнаестог века у Француској политици била је обележена својеврсним преплитањем ове две доктрине. Доба Ледри-Ролења је онај прелазни период између времена у коме се Радикализам магловито уочава као део републиканског покрета и година у којима је почео да делује као издвојена политичка сила. Историја Француске минулог столећа особена је по сталној борби републике и монархије. Једном када је заувек победила Република, створено је плодио тле за настајање разнородних идеја и покрета. Међу њима, један од највећих и најделотворнијих био је - Радикализам.⁶⁴

* * *

Неколико битних чињеница утицало је на француска политичка кретања седамдесетих година деветнаестог века. Прва по значају без сумње била је болан пораз у француско-пруском рату. Друга би могла да буде последица прве: озбиљни политички немири и економска беда - Париска комуна. Трећа је чисто државнополитичка: године 1875. донет је нови устав који је потврдио републиканско државно уређење. Долазило је време бурних догађаја и честих промена - доба Треће републике.

У условима у којима су политички покрети, боље или слабије организовани, непрестано бујали, Радикална партија заузимала је посебно место. Појава модерног Радикализма у Француској потиче из позних шездесетих годнна. Два документа најавила су почетак деловања Радикалне групе трећег колена. Први од њих био је дело Жила Симона (Jules Simon), познатог професора и списатеља, под насловом *Радикална политика (La politique*

64 О односу републиканског блока и идеологије Радикализма види *Revue des deux mondes*, 12, Paris 1837, 760-786

radicale), објављено у Паризу 1868.⁶⁵ Други је био надалеко чувени *Белвилски програм* (*Le programme de Belleville*) Леона Гамбете из следеће, 1869.⁶⁶ Овај други документ јесте најзначајнији извор идеологије француских Радикала, носећи стуб свих њихових потоњих политичких програма.

Седма и осма деценија деветнаестог века биле су године политичког кључања и раздвајања у самом републиканском крилу. Републикански блок у Француској није био ни монолитан, ни јединствен. Састојао се из различитих политичких група од конзервативних републиканаца до социјалиста, укључујући, наравно и Радикале. Током седамдесетих година Радикали се, најзад, појављују као заокружен, лако уочљив, политички чинилац предвођен групом веома гласних представника у Народној скупштини.⁶⁷ Већ почетком следеће деценије, међутим, Радикални покрет се дели на два крила (1881). На једној страни нашли су се следбеници Леона Гамбете, који су се залагали за одлагање социјалних и економских реформи за доцнија, боља времена. Зато су и добили име "умерени" или "опортунисти".⁶⁸ С друге стране, на супрот Гамбетистима, стајале су присталице Жоржа Клемансоа, окупљени у Радикално-социјалистичкој групи, малобројној, али спремној да захтева тренутну примену политичких и друштвених промена.⁶⁹ Тако су се Радикали врло брзо поделили и остали подељени на два центра: Републиканска унија (*L'Union républicaine*) и Крајња левица Радикалних социјалиста (*L'Extrême gauche radical-socialiste*). На челу ове друге групе били су Клемансо, Луј Блан и Пелетен. У средини између два супротна табора налазила се мала група под именом Радикална левица (*La Gauche radicale*) која никако није желела да се

65 Nordmann, 56

66 *Ibid.*, 58-59, Milhaud 57-58, Nicolet 161-162

67 Nordmann, 87

68 Током седамдесетих година Леон Гамбета је издавао политички лист републиканско-радикалног оређења - *La République Française*. Види Gabriel Hanotaux, *Mon temps*, Paris 1938.

69 Jammy Schmidt, *Idées et images*, 58-61

помири са расцепом. Њу су водили Ален-Тарже (Alain Targe), Флоке (Floquet) и Брисон (Brisson).⁷⁰ Леон Гамбета је умро убрзо после цепања покрета (1882), а Радикални покрет је наставио да постоји под именом Радикално-социјалистичке странке.

Оно што чини догађаје у историји француског Радикализма још сложенијим је то што Радикали, током читаве друге половине деветнаестог века, нису били званично организовани као политичка партија, мада су деловали као уједињени страначки блок. До оснивања Радикалне странке није дошло све до 1901. Разлози овако задоцнелог стварања страначке организације биће објашњени доцније у овом поглављу. Засад је довољно напоменути да је за разумевање и суштине и садржине француског Радикалног покрета и идеја у последње четири деценије деветнаестог века потребно, пре свега, посматрати његово политичко деловање и писане програме с једне, а његов друштвени састав и унутрашњу организацију с друге стране.

Спис Радикална политика Жила Симона био је први покушај да се свеобухватно развије политичка доктрина Радикала. Симон је био професор филозофије на Сорбони, избачен са Париског универзитета за време Царства, 1851. због својих републиканских погледа и иступа. Године 1863. постао је посланик Париза у Народној скупштини.⁷¹ Укратко, Симон се залагао за одвајање цркве од државе, за апсолутну слободу штампе и општинску аутономију.⁷² У *Радикалној политици* дао је значајна објашњења основних Радикалних начела и, истовремено, установио разлику између Радикализма и осталих политичких идеја:

70 Nicolet, 30

71 Жил Симон је докторирао чисту филозофију са докторском дисертацијом под насловом "Du Commentaire de Proclus sur le Timée de Platon". До 1851. био је професор историје филозофије на Сорбони (École normale supérieure). Током четрдесетих година прошлог века Жил Симон је редовно сарађивао у следећим листовима: *Le Constitutionnel*, *Le Globe*, *Le National* и *Revue des deux-mondes*. Види Léon Sèché, *Jules Simon, sa vie, son temps, son oeuvre 1814-1896*, Paris 1898, 39

72 Nordmann, 57

"Име Радикала означава само људе од принципа. Треба, зато, додати да је радикализам о коме се овде ради радикализам у смислу слободе".⁷³

Рад Жила Симона одликује се свим оним особинама које су красиле писане документе Радикалних првака. Оно што се прво запажа је несвакидашња тачност и једноставност у излагању сопствених размишљања. Списао је блистав и умивен у духу чистог француског реализма. Симон је успео да напише политички спис у коме је повезао два елемента и истовремено остварио два циља. Пружио је теоријске основе Радикализма као политичке идеологије и дао практичне одговоре на поједина питања реалног вођења политике. Тиме је утро стазу даљем развоју Радикалног покрета. Писац *Радикалне политике* врло једноставно је објаснио суштину Радикализма:

"У политичком смислу: као садржина - народни суверенитет; као начин: политичко деловање; као гаранција: јавност и одговорност на свим нивоима".⁷⁴

У самом уводу своје књиге, Симон је објавио први писани програм француског Радикализма. Већ тада су створени они битни ослонци Радикалних начела који ће се понављати у свим следећим програмима и прогласима. Срж Симоновог манифеста може се свести на девет главних тачака: 1. потпуна слобода штампе; 2. потпуна слобода у школству; 3. потпуна слобода јавног окупљања, удруживања и иступања; 4. опште право гласа; 5. изборност свих судских тела; 6. потпуна слобода и равноправност свих вероисповести; 7. јединствен порески систем; 8. министарска одговорност - кривична и политичка; и 9. општинска аутономија.⁷⁵

У својству истински убеђеног бранича републике Жил Симон је поручио бирачима пресудне 1848:

73 *Ibid.*

74 *Ibid.* 58

75 Jules Simon, *La politique radicale*, Paris 1868, 37

"Сматрам неопходним да се одржи Република.... Од свих облика владавине, републиканска форма је најразумнија и најправичнија".⁷⁶

Као и његов претходник и учитељ Ледри-Ролен, Жил Симон је био ватрени заступник установе приватне својине:

"Они који говоре да својина уништава једнакост греше: права једнакост је она у правима и обавезама".⁷⁷

И Жил Симон и његова *Радикална политика* били су ближи погледима умерених него Радикалних социјалиста. У томе и лежи тајна зашто се ово изузетно политичко сведочанство помиње само узгредно као извор идеологије француског Радикалног покрета.⁷⁸

Белвилски програм обнародован је у априлу 1869. и сматра се за први званични манифест француског Радикализма. Служио је као основни политички програм пуних тридесет и шест година, све до 1905.⁷⁹ Током те три и по деценије, Белвилски програм је постао врховно мерило за Радикалну политичку доследност. Оданост овом манифесту уједно је значила и лојалност покрету у целини. Прихваћен је као извор Радикалних идеја и акције. Сви доцнији документи Радикалних вођа и група ослањали су се на проглас из Белвила.

Програм Леона Гамбете из 1869. написан је у свега десет кратких и јасних тачака: 1. опште право гласа; 2. лична слобода гарантована законом; 3. укидање закона о општој сигурности; 4. законска одговорност свих државних службеника; 5. апсолутна слобода штампе, јавних скупова и јавног говора о свим питањима; 6. потпуно одвајање цркве од државе; 7. световно, обавезно и бесплатно основно образовање; 8. укидање стајаће војске из финансијских разлога; 9. принцип изборности за све јавне

76 Léon Sèché, 63

77 *Ibid.*, 27

78 Још 1847. Жил Симон је дао оставку на посланичко место у Народној скупштини и прихватио много сигурнији положај у Државном савету. За више појединости о његовом политичком животу погледај Léon Sèché, 52-179

79 Tony Revillon, *Camille Pelletan*, Paris 1930, 204

чиновнике; и 10. социјалне реформе према начелу правде и једнакости.⁸⁰

Занимљиво је овде напоменути да је суштински исту листу политичких захтева поновио и Луј Блан када се обратио бирачима 1876. и сам себе сврстао у редове Радикалне странке. Ово стога, што многи Блана сматрају за чистог социјалисту. У овој прокламацији, Луј Блан је инсистирао на општем гласачком праву, обавезном, лаичком и бесплатном нижем школовању, аутономији општина, једнственем пореском систему и на апсолутним грађанским слободама. У прогласу упућеном грађанима Париза, недвосмислено је закључио да "прихватање овог програма значи припадност радикалној партији".⁸¹

Године 1901, на оснивачком скупу француске Радикалне странке у Паризу, суштински истоветни политички циљеви су поновљени. Већина од њих ушла је у завршни проглас са конгреса. Радикали су још једном истакли захтев за увођење општег права гласа, народну сувереност и ревизију устава, једнакост у образовању и промену пореског система. Радикални докуменат из 1901. заступао је идеју о друштвеним променама у корист "радничког света"⁸² као и о мирољубивој спољној политици.⁸³ Истовремено, Радикална странка се корак по корак окретала питањима сељаштва. Све до тада скоро сва политичка пажња француских Радикала била су усмерена ка градском живљу, нарочито у престоници. Традиционално најјаче упориште Радикалног покрета било је скромно грађанство Париза и осталих француских градова. Тек на самом завршетку столећа иза нас, Радикали су почели да траже стабилнији ослонац у провинцији. Два су основна узрока ове појаве. Прво, јачање социјалистичког покрета пред крај деветнаестог века у оним друштвеним слојевима који су раније били наклоњени Радикалима. Били су то радници, занатлије, мали трговци и ниже свештенство. И друго, постепено увођење се-

80 Nordmann, 58-59, Milhaud, 57-59, Nicolet, 23-29

81 Jammy Schmidt, *Les grandes thèses radicales*, 185-187

82 Jammy Schmidt, *Les grandes thèses radicales*, 227-228

83 *Ibid.*

љаштва у политички живот Француске. Становништво села дотад је било на самим рубовима политичких токова. Тек у првим годинама овог века, француско сељаштво постаје озбиљан чинилац на политичкој сцени. У овом процесу Радикали се појављују као одлучујући покретач. Зато није чудо да су у свом програму из 1901. на видно место ставили захтев за фискалном реформом за коју су сматрали да је неопходна јер "порези унишавају сељачку имовину"⁸⁴ и да су "порези сувише тешки за масе земљорадника које чине већину и снагу земље".⁸⁵

На крају овог пресека идејног развоја Радикалиог покрета у Француској, намећу се неки општи закључци, који, уједино чине заједничка својства политичке мисли Радикала од Ледри-Ролена до Клемансоа.

Радикали су одувек били супротстављени монархији. Њихова убеђења су изникла из великог републиканског блока. Залажући се за корените политичке и друштвене реформе, Радикали су заузели лево крило републиканског покрета.

Њихов најважнији захтев било је увођење општег бирачког права. Ово начело водило их је до самих темеља демократије. Оно је за њих постало једини пут ка социјалној и политичкој равноправности и напретку. Радикали су схватили демократију у духу идеја Француске револуције: као јединост у правима. Али, ни ово не безусловно. Пропагирајући борбу против правних неједнакости, они су истовремено заступали политику мобилности и сарадње међу друштвеним слојевима. Следствено томе, Радикално схватање социјалне покретљивости значило је првенство безусловне правде над безусловном једнакошћу. Познати Радикални писац и хроничар, Жеми Шмит, био је сасвим јасан када је написао:

"Обезбедити човеку максимум слободе и благостања за појединца у максимуму друштвене организације, солидарне и хармоничне."⁸⁶

84 *Ibid.*

85 *Ibid.*

86 Jammy Schmidt, *Idées et images*, 33

Организација Радикалне странке у Француској била је необична и по својој суштини и по свом историјском развоју. Покрет није установљен као званична политичка партија све до 1901, мада је постојао, деловао и сложено утицао на догађаје у француској политици током последње три деценије минулог столећа. Током свих тих година, неки од политичара који су се сматрали Радикалима улазили су у владу и то управо као Радикали⁸⁷ и на тај начин непосредно потврдили постојање Радикалне странке. За све то време, Радикали се редовно појављују као издвојена политичка снага и на изборима и у Народној скупштини. Дакле, осим унутрашње страначке организације, Радикали су имали сва спољна обележја политичке партије.⁸⁸ У историјској литератури о Радикализму у Француској, појам Радикална партија користи се и за период пре 1901. и то без изузетка.⁸⁹

У доњем дому француског парламента, Радикали су присутни и делују од 1877. Те године тачно стотина Радикалних посланика улази у скупштину и то у оквиру републиканског блока, али на посебној изборној листи. Године 1881. Радикали добијају 46 места у највишем законодавном телу Француске. Овај број се попео на 60, 1885. Године 1889. било је већ 110 Радикалних представника у Скупштини, 1893. - 140, а 1898 - 178.⁹⁰ Најзад, 1902. Радикали, тада већ организовани као политичка партија у сваком погледу, добијају највећи број гласова на скупштинским изборима и са 261 послаником постају најјача група у парламенту.⁹¹

На основу ових података, питање одоцнеле спољње организације Радикалне странке постаје још занимљивије. По свему судећи, одговор лежи у независном духу предводника покрета, који су веома успешно деловали

87 Види Nicolet, 89, Nordmann 137

88 Jammy Schmidt, *Les grandes theses radicales*, 56-50

89 *Ibid.*

90 *Ibid.*

91 *Ibid.*

преко својих локалних самосталних клубова. Упоредо с тим, они су се упорно супротстављали свакој чвршћој организацији, службеној регистрацији и страначкој дисциплини (Клемансо, Пелетен, Ноке, Буржоа). Из тих разлога Жорж Клеменсо је бојкотовао чак и оснивачку скупштину Радикалне партије.⁹²

Иако усправна структура није постојала до 1901, Радикали су оснивали велики број одвојених одбора, прво у Паризу, а потом и по целој земљи. Ови комитети су чинили основне организационе целине за окупљање Радикалног чланства. Године 1885. у Паризу су радила три утицајна клуба Радикала: Комитет улице Каде (*Le comité de la rue Cadet*) чији су предводници били Клемансо и Пелетен, Републикански савез Радикалних и прогресивних комитета (*L'alliance républicaine des comités radicaux et progressistes*) на чијем челу су били Брисон и Флоке и Централни комитет републиканских Радикално-социјалистичких група реке Сене (*Le comité centrale des groupes républicains radicaux-socialistes de la Seine*).⁹³ Од 1894. Радикали су се окупљали око два центра. Комитет улице Тикетон (*Le comité de la rue Tiquetonne*) који је ујединио већину париских независних одбора и Комитет акције за републиканске реформе (*Le comité d'action pour les réformes républicaines*) који је предводио Леон Буржоа (*Leon Bourgeois*),⁹⁴ први идеолог француског Радикализма у последњој деценији прошлог века. Пред оснивачки скуп Радикалне странке, покрет се састојао од 476 локалних одбора који су покривали територију читаве земље. Сваки од ових комитета имао је "бар десет чланова са плаћеном чланарином".⁹⁵

На првом конгресу Републиканске и Радикално-социјалистичке партије у Паризу⁹⁶ најзад је успостављена укупна организациона структура странке. На овом скупу је одлучено да свака општина треба да има комунални

92 Nordmann, 122

93 Milhaud, 90

94 Nordmann, 109

95 Daniel Bardonnnet, *Évolution de la structure du parti radicale*, Paris 1960, 37-43

96 21-23 јун 1901.

Радикални одбор са најмање десет чланова. Сви општински комитети представљени су у кантоналним одборима на чијем врху опет стоји Федерација департмана. Најзад, страначка организација је предвиђала Регионалну федерацију, као највише представничко тело странке у сваком региону.⁹⁷ На врху ове усправне организационе грађевине налазио се Конгрес који је имао да се састаје сваке године. Између два Конгреса, на челу странке био је Извршни одбор од 33 члана.⁹⁸ На оснивачком скупу Радикалне партије учествовало је 1132 представника, од којих су 78 били чланови горњег дома - Сената, 201 скупштински посланик, 155 ложа слободних зидара и 215 представника Радикалних политичких листова.⁹⁹

У основи Радикалног покрета и његове идејне садржине лежи друштвени састав покрета.

У другој половини деветнаестог века француско друштво се сасвим изградило. Све социјалне групе зрелог грађанског друштва заузеле су своје место у француској држави и све су биле заступљене у Радикалном покрету. Наравно, и њихов број и њихов значај веома се разликовао. Једини прави изузетак у овом смислу био је остатак старе аристократије која не само да никад није приступила Радикалима него им се није ни приближила. С друге стране, и разни слојеви грађанства, и велика и она мања буржоазија, и радничка класа и сељаштво имали су своје представнике у чланству Радикалне странке.

Још 1871. у самом почетку модерног Радикалног покрета у Француској, Леон Гамбета се обратио становништву села као најмногобројнијој социјалијој групи у француском друштву. У овом свом говору Гамбета се zaloжио за "један сељачки дом, у правом смислу те речи., јер само са слободним и просвећеним сељаштвом спремним да само себе представља, може се правити сељачки дом".¹⁰⁰ Упркос овим раним покушајима да се придобије сељачки сталез за републиканско-радикалне идеје, ово

97 Jammy Schmidt, *Les grandes thèses radicales*, 231-232

98 Bordonnet, 43-45

99 Nordmann, 122

100 *Ibid.*, 166

приближавање је било и успорен и мукотрпан процес, захваљујући добрим делом старинској затворености сељаштва. Дубоки верски корени у католичанству и вековна оданост монархији дошли су као последица поједиостављеног схватања владара који је за њих био једини симбол укупне државне власти. Чврсте везе цркве и државе, и столећима дуго присуство црквених веродостојника међу становништвом само су потврђивали ово уверење. И природно, како су веровања француских сељака полако бледела под налетима неминовних социјалних, економских и културних промена, тако су републиканске и Радикалне идеје постепено продирале у француско село. Али, истини за вољу, земљорадничко становништво није постало главни ослонац Радикалног покрета све до почетка двадесетог века.

Ударну снагу Радикализам је црпео из предграђа главног града. Радикалне идеје биле су масовно прихваћене међу радицима, ситним сопственицима, занатлијама и трговцима Париза и његове околине. Ово се нарочито односи на седамдесете и осамдесете године деветнаестог века, када социјалности још увек нису били довољно моћни и удружени да привуку већи број радника. Један од познатих историчара Радикалне странке и биограф Жоржа Клемансо тврди да је:

”У том тренутку (1881-1883 прим. М.Ст.П.), Клемансо имао уз себе огромну већину радиничке класе која га је ценила због залагања за амнестију и која га је сматрала за представника најнапредније демократије”.¹⁰¹

Још један од разлога широког приласка радника Радикалној странци био је њихово дубоко разочарање у вође и исход Париске комуне. Неуспех оружане побуне окренуо их је тражењу социјалних и политичких права демократским путем. За остваривање тог циља најсрећније решење било је - чланство у Радикалном покрету.

Преломну већину Радикалне странке чинило је ситно грађанство и ниже државно чиновништво. Живахност ” смисао за политику ова два веома сналажљива друштвена

101 Alexandre Zevaes, *Clemanceau*, Paris 1924, 103

слоја били су стубови постојаности и трајности политичког покрета.¹⁰²

Само вођство Радикалне странке долазило је из редова интелигенције, што је, уосталом, био случај и у свим осталим политичким групама у Француској. Високо образовани људи водили су главну реч у политици и стајали на челу политичких организација, нарочито оних најборбенијих.¹⁰³ Примера ради Жорж Клемансо је био лекар, Камиј Пелетен и Стефан Писон (Stephane Pishon) - новинари по струци, Жил Симон - професор филозофије, Леон Буржоа - професор и писац. Само неколико изразито богатих људи припадало је врху Радикалне странке. Међу њима сигурно је најчувенији банкар, Корнелијус Херц (Cornelius Herz).¹⁰⁴

Веома распрострањено је гледиште да су слободни зидари били уско повезани са француским Радикалним покретом и да су имали пресудан утицај у њему. Изгледа, међутим, да ова претпоставка није потпуно исправна. Сви француски извори су сагласни да масони прилазе Радикалима тек после 1895. До тада су чланови ове тајне организације махом припадали умереном крилу републиканаца.¹⁰⁵

* * *

Ако би, на крају овог разматрања о Радикализму у Француској, требало издвојити неколико општих особина његове идеологије, онда би оне могле бити следеће: 1. Радикали су заступали идеју државног интервенционизма, што је значило делатну улогу државе у покретању политичких и социјалних реформи. По речима самог Клемансоа из 1884:

"Држава има право и обавезу да интервенише да би поштовала вољу и бранила највише интересе друштва."¹⁰⁶

2. Радикална доктрина се заснивала на заједиштву, под

102 *Ibid.*, 53-54, Nordmann, 124

103 Maurice, 17-18

104 *Ibid.*

105 Bardonnnet, 229

106 Nordmann, 93

koјим су се подразумевали међусобни односи и скупне радње свих друштвених група. Ова поставка која вуче порекло из филозофије солидаризма и утилитаризма чинила је темељ социјалине политике француских Радикала. Њени појавни облици огледали су се у друштвеном кретању и духовном сазревању читаве Француске. Али, нека Радикали говоре за себе:

"Ослободити човека од ланаца незнања, одбацити верски, политички и економски деспотизам,... само правдом ограничити слободу иницијативе... једино тако ће се остварити крајњи тријумф политичке, економске и социјалне револуције коју су почели наши очеви, јер је интелектуална еманципација стварни основ за економску еманципацију."¹⁰⁷

3. Световност је трећа полуга у Радикалном политичком учењу. Радикали су се супротстављали сваком виду верског или црквеног уплитања у образовање, науку и знање. Управо због тога је њихов антиклерикализам тако непопустљиво изражен у захтеву за одвајањем цркве од државе. Идући за Радикалним начином размишљања, начело световности је обезбеђивало битне услове за друштвени напредак. Први од тих услова био је слободан развој без утицаја цркве, а тај услов је представљао основ за јединствен образовни систем целокупног друштва.¹⁰⁸ По речима самих Радикала:

"Црква се ослања на дух учећи га досади, инерцији и ускоумности. Црквене одоре, церемоније и догме откривења спречавају мишљење, забрањују га".¹⁰⁹

4. Најзад Радикали су били отворени противници политике колонијализма. Сматрали су да та политика доноси корист врло малом броју људи. Тврдили су да је непремостива препрека унутрашњим реформама.¹¹⁰ С друге стране, Радикали су били одани Француској као нацији. Њихов национализам у духу ове владајуће идеологије прошлог, али понегде и данашњег доба, имао је

107 *Ibid.*, 93

108 *Ibid.*, 81

109 Théodore Steeg, *Oeuvres, opinions, documents*, Paris 1904, 12

110 Revillon, 69

помало романтичан призвук. Један од најчувенијих Радикалних писаца с краја деветнаестог века записао је:

"Сањам да Француска постане идеал за све савремене народе... И што сам више Француз, више се осећам хуманим".¹¹¹

Радикални противници су, не једном, нагласили тај тренутак нереалног у политичким мислима Радикала. У надалеко чувеном париском часопису *Revue des deux-mondes* објављен је следећи суд о Радикализму:

"Та демократска филозофија долази у правој линији од романтизма и формирала се на пола пута између претерано либералних идеја и не знамо по који пут поновљеног поетичног хришћанства".¹¹²

Ова оцена Радикалне мисли је, наравно претерана и помало злурадо срочена. У свом политичком мишљењу, Радикали су пре свега приказивали смисао за стварне друштвене тешкоће и несвакидашњу доследност својим убеђењима. Политичка реалност, без обзира на циничне опаске супарника, била је, неоспорно, једна од битних одлика Радикалне идеологије.

А круна под којом су стајали сви побројани елементи идејне основе Радикализма била је - политичка слобода. Радикални мислиоци су овај појам схватили веома једноставно, скоро свакидашње - као "право дато и гарантовано свакоме, да мисли, да изражава своје мишљење и да води расправу са мишљењем другог".¹¹³ По њима политичка слобода је циљ који се заиста може остварити.¹¹⁴ Њен прави смисао је у "организацији народне воље и њеном поштовању од тренутка када се она изрази",¹¹⁵ а пут ка њеном остварењу - "увођење општег права гласа".¹¹⁶

Другим речима истог Радикала:

111 Steeg, 19

112 *Revue des deux-mondes*, 1. март 1843.

113 Albert Bayet, *Le Radicalisme*, Paris 1932, 153

114 Steeg, 9

115 Hyppolyte Carnot, *Les radicaux et la Charte*, Paris 1847, 15

116 Steeg, 10

”Политичка слобода захтева слободу мисли... Слобода се не прописује, она се осваја. То је оно освајање за које се треба припремати. Како се припремати? Увођењем општег права гласа, сталним деловањем на свест људи, стварањем дела способних да униште утицај цркве.”¹¹⁷

Најумније образложење политике Радикалне странке пружио је њен најученији вођ, Леон Буржоа:

”циљ: она жели да политички и социјално организује друштво по законима разума (остваривање правде у свим односима међу људима).

метод: она очекује, дакле, интелектуалну и моралну еволуцију сваке индивидуе и прогресивно побољшање друштва

· филозофија: једнакост у правима свих људских бића.¹¹⁸

А, вероватно најсликовитији опис француског Радикализма као политичке идеологије дао је највећи од свих Радикала у Француској, Жорж Клеменсо:

”Велика формула Револуције, слобода, једнакост, братство, која у ове три речи садржи све друштвене реформе и све моралне принципе, сводн се на још једну формулу: Правду”.¹¹⁹

117 *Ibid*, 89

118 Buisson, писмо Леона Буржоа од 8. априла 1908. 3-5

119 *La Justice*, бр. 1, 16. јануар 1881, 1

ИЗВОРИ

ИЗВОРИ ИДЕОЛОГИЈЕ РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ У СРБИЈИ 1881-1903

Радикална странка, као уосталом и сваки други политички покрет, имала је два основна вида: своју идеологију која припада равни политичких идеја и сам покрет који је уткан у свет историјске стварности. Оба ова саставна дела сложене појаве постоје и могу се посматрати одвојено иако се често преплићу и утичу један на другог.

Писци који су се досад бавили анализом суштине Радикалне странке углавном су полазили од социјалног састава покрета и на основу њега објашњавали и дефинисали странку. Тако је покрет оцењиван и као сељачки, и као ситнобуржоаски и као народњачки.

Изгледа, међутим, да тешкоће при оваквој анализи природе политичког покрета не леже у мање или више тачној реконструкцији друштвене структуре странке, већ је проблем у бити методолошки. Да би се исправно одредила суштина Радикализма у Србији неопходно је анализирати скуп његових политичких идеја и на основу тога дати дефиницију покрета. Посматрање социјалног састава страначке организације може бити само допунско средство, а никако главни пут истраживања. У прилог оваквом размишљању иде и податак да су готово све политичке странке створене у деветнаестом веку имале идеолошко одређење у својим називима (Либерална, Конзервативна, Демократска, Социјал-демократска, итд).

И сама анализа социјалног састава Радикалне странке код оних аутора који су се овим питањем бавили после 1945.¹ не делује довољно убедљиво. У покушају да се пронађе основ за оцену Радикалног покрета као буржоаске

1 У неколико својих радова и чланака овим методом се служио професор Драгослав Јанковић.

странке по правилу се инсистирало на присуству имућних трговаца у чланству, па и у вођству организације. Тако се овај друштвени слој међу Радикалима истиче још од самих почетака страначке организације 1881. Најчешће се помињу имена двојице имућних трговаца, Луке Ђеловића и Стеве Стевановића. Обојица су пришла Радикалима врло рано и били чланови највишег руководства странке. Лука Ђеловић је још 1881. постао заменик члана Главног одбора, а Степа Стевановић је био члан овог тела још у његовом првом саставу.

Поред ове двојице богатих људи међу Радикалима често се у ову групу сврстава и Коста Таушановић, углавном зато што је поседовао дуванџијску радњу у Београду. Таушановић је овде намерно издвојен, јер је током осамдесетих и деведесетих година прошлог века припадао најужем врху Радикалне странке. Многи су га сматрали за другог човека по важности у страначкој организацији. Одмах после неприкосновеног Николе Пашића.

Намећу се три основна питања која отежавају овакав начин закључивања.

Прво, врло је тешко прихватити примере само неколико људи за општу оцену о покрету који је имао чланство изражено у десетинама хиљада.

Друго, већина трговаца међу Радикалима своју имовину је створила много доцније, тек у годинама после мајског преврата 1903. У времену о коме је овде реч, они су били тек на почетку својих каријера и припадали слоју младог и скромног грађанства пре него онога што се назива буржоазијом.

И треће, сви су они припадали првој генерацији градског становништва. Рођени на селу, њихова и социјална и политичка свест била је много ближа својим сељачким коренима него новом друштвеном положају у грађанству. У прилог оваквом закључивању може да послужи податак да је Лука Ђеловић и у време када је постао један од најбогатијих људи у Београду и члан Управног одбора Народне банке Србије, доцније Југославије остао полуписмен и наглашено скроман. Сву своју имовину оставио је држави.

Тако постаје сасвим логично да је пут ка стварању потпуне слике о Радикалном покрету у Србији анализа његове идеологије. Мнсао Тибодea да политику чине идеје² звучи и убедљиво и истинито.

* * *

Извори идеологије српског Радикализма могу се грубо поделити у две групе: спољашње и унутрашње. Спољашњи (или страни) утицаји заплуснули су Радикални покрет у три велика таласа.

Први је дошао од руске социјалистичке традиције у којој су се мешали трагови анархизма и народњаштва. Овај најстарији вал политичких идеја нарочито се снажно осећа у раним годинама групе Светозара Марковића. Слаби током касних седамдесетих и осамдесетих година минулог столећа. Од момента отрeжњења Радикала после Тимочке буње (1883) утицај руских револуционарних идеја је скоро сасвим ишчезао.

Други талас страних идеја дошао је из Француске. Током осме деценије деветнаестог века утицај француског Радикализма је оставио најочљивији знак на Радикалну странку у Србији и то у оба израза: политичком програму и организацији покрета.

Трећа, последња, политичка доктрина која је стигла до обала Радикалне идеологије у Србији била је енглеска уставна и парламентарна теорија. Основна начела устава од 1888. који је у знатној мери написан у духу Радикалног политичког програма и стога се с правом сматра делом Радикалне странке, потичу из енглеске теорије уставности.

Унутрашње (или домаће) изворе идеологије српског Радикализма чине оне посебне политичке, социјалне и економске околности које су владале у Србији крајем прошлог века. Међу овим чиниоцима треба одвојити на једној страни самог владаоца, на другој противничке политичке странке, и на трећој састав српског друштва у

2 Roger Bloch, *Histoire du parti radical-socialiste*, Paris 1969, 39

коме је огромну већину представљало сељаштво. Идејни утицаји који су стигли из европског политичког искуства морали су бити промењени, прерађени и прилагођени посебностима српских политичких прилика. Односи између Радикала и других политичких кругова као и односи према двору имали су изразито јако дејство на стварање идејне основе Радикалног покрета. Радикална странка је стала на чело српског сељаштва, политички га организовала и мобилисала и постала његов представник на политичкој сцени.

I

Познато је да су будући оснивачи Радикалне странке били врло блиски сарадници Светозара Марковића и припадници његове политичке групе. О делу и идејама самог Марковића написано је више веома озбиљних расправа,³ тако да на овом месту нема потребе да се улази у ово питање до детаља. Довољно је само напоменути да је група око Светозара Марковића била под идејним утицајима руске револуционарне мисли нарочито Чернишевског, Доброљубова и Лаврова. Сам Марковић се у последњим годинама свог кратког живота донекле удаљио од својих социјалистичких корена и приближио доктрини демократског Радикализма. Његови чланци у *Јавности* и посебно у *Ослобођењу*, у много већој мери него раније, обрађују проблеме демократских политичких промена. Деловање Марковићеве групе усмерено је на борбу против самовоље и злоупотреба државног чиновништва и на залагање за промену устава. Интересовање за корените

3 Најпознатије су следеће: Слободан Јовановић, *Светозар Марковић*, Београд 1910, Јован Скерлић, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд 1922, Ваца Чубриловић, *Историја политичких мисли у Србији 19. века*, Београд 1958, Латинка Перовић, *Српски социјалисти 19. века*, Београд 1985, и Woodford McClellan, *Svetozar Markovic and the Origins of Balkan Socialism*, Princeton 1964.

социјално-економске реформе, које је Марковић наследио од својих руских учитеља, престало је да буде главна тема његових размншљања и разматрања после 1873. Светозар је био растргнут између идеја социјализма и грађанске демократије. Овде би било најбоље навести његове речи:

"Сва ова питања сви економисти које знам, осим Чернишевског, Маркса и унеколико Мила, решавају наопачке..."⁴

Ипак, треба истаћи да се трагови социјалистичке мисли међу Радикалима могу наћи и у доцнијим годинама. У писму пријатељу из 1883, један Радикал је записао:

"Сломићу врат сваком оном ко мн буде рекао да нисам социјалиста. Ја сам поносан на то име исто онолико колико и на то што сам члан Радикалне странке."⁵

Извештај из Смедерева датиран такође 1883. помиње групу радника међу локалним Радикалима "социјалистички обојених и којих има око седамдесет".⁶ Поверљиво писмо краљу Милану, такође из 1883, говори о неком Томи Милошевићу, члану Радикалне странке из Вражогрнаца у источној Србији, који је студирао у Цириху и који се јавно представљао као нихилиста.⁷ Од јула месеца те исте 1883. Пера Тодоровић, један од оснивача Радикалне странке и њен водећи идеолог у првим годинама, почео је да прима француске новине социјалистичког опредељења: *Ла батај* (*La bataille*), *Л пролетер* (*Le prolétaire*) и *Л ентренсиган* (*L'intrensigeant*).⁸

Серија чланака Лазе Пачуа објављених у *Самоуправи* током 1881. под заједничким насловом "Грађанско друштво и његове политичке партије"⁹ најбоље приказује однос Радикала према социјалистичким идејама.

Пачу је прво поделио све политичке странке на три групе: оне које желе да врате друштво у феудализам и које је назвао "реакционарне или аристократске партије";

4 Светозар Марковић, *Сабрани списи*, 1, Београд 1960, 102

5 Архив Србије, лични фонд Милутина Гарашанина, бр. 750

6 *Ibid.*, бр. 667, 30. август 1883.

7 *Ibid.*, лични фонд Добре Ружића, ПО-27/183, 6. јун 1883.

8 *Ibid.*, 8. јул 1883.

9 *Самоуправа*, 5. мај - 16. јун 1881.

оне које сматрају да је друштво у одређеном тренутку достигло врхунац свога развоја и да се не може даље развијати, а да не угрози достигнућа дотадашње културе и цивилизације; и оне које заступају нов економски програм социјалних и економских промена.¹⁰ Писац је даље развио своју мисао и тврдио да социјалистичке странке могу изабрати два пута за остварење свога циља. Пут теоријског социјализма, дакле насилне револуције или пут практичног социјализма, односно постепених политичких реформи. Пачу је једноставно закључио да Радикална странка није издала своје некадашње социјалистичке идеале, већ само одабрала практичан начин за њихово остварење.¹¹

Треба имати у виду да су доследни социјалисти у Србији, које су предводили, с једне стране Мита Ценић и са друге Драгиша Станојевић, оштро оптуживали Радикале за удаљавање од Марковићевих идеја и социјализма уопште. Чак и површна анализа Пачуових разматрања довољна је да се закључи да су се Радикали ослободили строгих оквира социјалистичке доктрине, али и да су задржали стару наклоност за идеје које су их привлачиле у раним данима.

Присуство социјалистичких утицаја на Радикални покрет у Србији може се пратити све до краја Тимочке буне. Чланци о савременим кретањима у европским социјалистичким круговима редовно су се појављивали на страницама Радикалних листова. Током 1881. *Самоуправа* је објавила дугачак фељтон о Чернишевском.¹² Године 1882. Радикално гласило је посветило читаву страну Лују Блану за кога је речено да је један од најзначајнијих вођа револуције 1848. у Француској и да је његова идеја да се оснује министарство напретка ремек дело Бланове политичке каријере. *Самоуправа* закључује да ће Луја Блана памтити многе будуће генерације.¹³ Идуће године, званични лист Радикалне странке је

10 *Ibid.*

11 *Ibid.*

12 *Самоуправа*, бр. 12. 12. фебруар 1881.

13 *Ibid.*, 1. децембар 1882.

објавио смрт Карла Маркса и у свом уводнику подсетио читаоце на оца научног социјализма следећим речима:

"Значај његовог дела је актуелан данас више него икада. Али, само ће будућност моћи да покаже огроман утицај овог даровитог и вредног човека... Нека сећање на овог човека, који је више од четрдесет година неуморно радио на развоју социјалних дужности и ослобођењу целог човечанства, остане дубоко у свим људским срцима".¹⁴

Најубедљивији примери социјалистичких утицаја на идеологију српског Радикализма налазе се у полицијским извештајима о претресима кућа Радикалних првака током и после Тимочке буне. Пронађени су: Комунистички манифест из 1848, Програм немачке социјалдемократије из 1869, дела Бабефа из 1789, и списи Васе Пелагића.¹⁵

Идеја да се организује Радикална партија у Србији потиче још из касних шездесетих година, из времена рађања групе Светозара Марковића. Још 1871, прваци ове групе створили су политички програм који се врло мало разликује од доцнијих Радикалних програма. Овај нацрт је у тринаест тачака побројао најважније политичке циљеве младих Радикала и то: 1. општинска и среска самоуправа; 2. апсолутна слобода штампе, удруживања, јавног окупљања и политичке акције; 3. судска самосталност; 4. реформа државне управе на начелу локалне самоуправе; 5. увођење регионалних банака за земљорадничке и занатлијске зајмове и градских банака за трговце и индустријалце; 6. укидање еснафских удружења; 7. прекидање грађања жељезнице; 8. отварање земљорадничких и занатлијских школа; 9. реформа система образовања; 10. укидање жандармерије као непотребне после увођења самоуправе; 11. укидање диспозиционих фондова; 12. потпуни надзор над буџетом у надлежности Народне скупштине; и 13. захтев за уставном променом.¹⁶

Идејна веза између Светозара Марковића и доцније идеологије Радикалне странке била је скупштинска група

14 *Ibid.*, 15. и 22. март 1883.

15 *Тимочка бунa 1883. године*, уредио Милен Николић, књ. 2., Београд 1954/55, 372-385.

16 *Ослобођење*, бр. 14, 31. јануар 1875.

Адама Богосављевића. Овај неформалан скуп младих политичара који су образовали Марковићеви следбеници заједно са трибунима из народа појавио се у Народној скупштини непосредно пред смрт Светозара Марковића (1874). Већ следеће године ова група је изашла са политичким програмом чије су основне црте биле изражене у оштрој борби против државне бирократије. Програм је обухватао три главне тачке: смањење чиновничких плата, укидање окружних начелстава и увођење локалне самоуправе. Истовремено су истакнути захтеви за хитном уставном променом која ће сву законодавну власт пренети на Народну скупштину и која ће увести апсолутну слободу штампе, удруживања и јавног окупљања.¹⁷

Јасно је да је група Адама Богосављевића преузела само политички део учења Светозара Марковића, док су његове социјалне и економске поставке остале ван власти интересовања скупштинске опозиције. Очигледно је да су идеје политичке демократије засноване на ограничењу власти државног апарата и широкој самоуправи биле много ближе српском сељаку него Марковићеви снови о колективном власништву.

Овде је занимљиво поменути још један политички програм младих Радикала. У писму пријатељу у Новом Саду из 1876, Никола Пашић је навео пет главних тачака "програма Радикалаца": 1. народна сувереност; 2. Самоуправа; 3. одвајање цркве од државе; 4. равноправност жена и мушкараца; и 5. савез српског и бугарског народа и могућност балканске федерације.¹⁸

Током читавог периода од оснивања странке 1881. па све до Радикално-Либералног споразума 1886. Радикали су били разапети између два могућа пута ка стицању политичке власти: насилног, који је доживео врхунац у Тимочкој буни и мирног пута законитог доласка на власт. Недоумица је остала и после крвавог краха Тимочке буне.

17 Јаша Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, Београд 1947, 373.

18 Писмо Николе Пашића Миши Димитријевићу 1876, *Политика*, 3-7 децембар 1928.

Радикали који су успели да побегну из Србије и да нађу уточиште у Бугарској и даље су се спремали за оружани устанак. Предвођени Николом Пашићем, они су на граници према Србији чекали прави моменат да упадну у земљу. Са друге стране, Радикални правци који су остали у Београду, радили су свим силама на поновном успостављању страначке организације, на покретању новог политичког гласила и на припремању за изборе. Преписка између Радикала у Бугарској и у Београду уверљиво приказује поделу међу Радикалним вођама. Већ у свом првом прогласу из емиграције, објављеном децембра 1883, Пашић је отворено позвао на борбу против владаоца:

"Законита и уставна средства нису довољна да се сузбију насиље, злоупотребе и издаја Краља и његових присталица. Закони су изнад лажи, крађа и злочина само када их почини обичан народ, али када то чине они који би требало да штите народ - у том случају једино оружје може да помогне."¹⁹

У одговору Пашићу из Београда фебруара следеће 1884. године, један од Радикалних првака је развио исту мисао о првенству оружане побуне:

"... али ја знам да је наша 'парламентарна борба' само формалиа или бар друга по важности и да наш главни циљ мора бити - устанак."²⁰

Супротна струја у Радикалиом покрету заступала је идеју тихог опорављања страначке мреже и усмеравања пажње на политичка питања уз избегавање оштрих сукоба и напада на личност Краља. Они који су бранили овако држање Радикалне странке супротставили су се својим друговима из Бугарске и у неколико махова им отворено замерили што дају непромишљене изјаве. Стојан Протић је писао Николи Пашићу управо о томе:

"Не могу да разумем ни тебе, ни Ацу (Станојевића прим. М.Ст.П.), ни Жику (Миленовића прим. М.Ст.П.),

19 Писмо Николе Пашића Радикалима у Београду, децембар 1883. У приватном власништву.

20 Писмо Николи Пашићу из Београда 9. фебруар 1884. У приватном власништву.

али тебе нарочито, зашто правите такве грешке. Зашто и како то да тако отворено иступате против Краља? Могу, али само донекле, да објасним лудост ваших иступа вашом очајном ситуацијом и вашим душевним стањем."²¹

Уместо насилног устанка умерено крило Радикалне странке предложило је Пашићу покретање новог листа који је замишљен као средство за поновно успостављање прекинутих веза између чланова покрета. Такав лист требало је да служи као основ за даљи рад странке.²² Током 1884. две струје су се сасвим одвојиле и озбиљно угрозиле јединство покрета. Неки од најборбенијих Радикалних вођа су чак предлагали и цепање странке. У писму Пашићу један од београдских Радикала најотвореније је предложио:

"Одлучио сам да скупим наше најближе другове у Београду Ђају (Јован прим. М.Ст.П.), Стојана (Протић, прим. М.Ст.П.), Светозара (Милосављевић прим. М.Ст.П.) и остале... да одлучимо једном за увек: да ли мисле да наша странка може да оствари свој програм под владавином краља Милана, без буне. Миого ће зависити од тога. Следствено томе, наш будући рад ћемо организовати са њима или без њих."²³

Најзад, 15. септембра 1885. Никола Пашић је позвао све Радикале на оружани устанак. У својој опоруци српском народу он је истакао:

"Драги земљаци, дошло је време да станемо и да збацимо јарам наших господара: они су укинули слободу, права народа и одвојили Србију од Српства и Словенства... Прекините сваку везу поштом и телеграфом... Организујте јединице, батаљоне и армије и идите у Београд ако је Краљ тамо или у Ниш ако је тамо. Ми прелазимо границу и долазимо да вам помогнемо... Војска треба да буде са народом и не треба да слуша ниједну

21 Писмо Стојана Протића Николи Пашићу, 15. април 1884. У приватном власништву.

22 *Ibid.*

23 Писмо Николи Пашићу из Београда, 11. фебруар 1884. У приватном власништву.

наредбу која је противна народу, његовој слободи и Отаџбини...²⁴

Према Слободану Јовановићу читав први период Пашићевог боравка у Бугарској (до 1885) био је усредсређен на припремање нове буне у Србији. До лета 1885. он је успео да обезбеди новац и оружје за устанак. Његови планови су се променили у последњем тренутку избејањем пловдивског преврата у Бугарској септембра исте године. Ако су Јовановићева тврђења тачна, а свакако делују уверљиво, онда је теза о подељености страначког руководства добила јаку потврду.²⁵

Већ почетком 1886. Радикални покрет је сасвим одустао од својих превратничких намера. Постојало је неколико разлога за ову наглу промену у политичкој стратегији једног дела Радикалног врха.

Прво, 1. јануара 1886. они Радикали који су били ухапшени и осуђени за покретање Тимочке буне били су помиловани и ослобођени.

Друго, странка је добрим делом већ била реорганизована и на добром путу да поврати снагу и утицај.

Треће, нови партијски лист покренут у јесен 1884. под именом *Одјек* учинио је да се Радикали свакодневно појављују на политичкој сцени. Почетком 1885. *Одјек* је имао већ око 900 претплатника по целој Србији.²⁶ У поређењу са *Самоуправом*, *Одјек* је био умеренији и готово сасвим окренут начелним темама уставног и демократског политичког система.

Четврти и можда најважнији разлог је лежао у тешком поразу српске војске у рату са Бугарском 1885. Он је осетно уздрмао и положај и ауторитет краља Милана. У томе су Радикали видели јасну прилику за постепено преузимање власти мирним путем.

Промена у политичкој тактици Радикали су недвосмислено изразили у прогласу свом чланству из 1886. године:

24 Архив Србије, фонд Милутина Гарешанина, бр. 837

25 Слободан Јовановић, "Пашић у емиграцији", *Српски књижевни гласник*, књ. 21, Београд 1912, 509-511.

26 Стојан Новаковић, *Двадесет година уставне борбе у Србији 1883-1903*, Београд 1912, 202

"Држање наше партије у садашњим условима не сме бити ни емотивно ни инспирисано великим надама или моралним уверењима. Оно треба да буде у границама опрезног чекања и укупне спремности за сложен политички рад."²⁷

У упутству чланству поводом скупштинских избора 1887. нова политика Радикалне странке добила је свој пуни израз. У њему је речено:

"- да се избегава све оно што може да пружи изговор или изазове оштре противмере власти.

- да се нико не слуша; да се заједнички и одлучно употребе гласачка права; да се делује паметно и у законским оквирима."²⁸

Неповратан прелаз на законито и демократско деловање Радикалне странке крунисао је сам Никола Пашић у писму друговима у Београду, с почетка 1889. године. Ово писмо многи познаваоци српског Радикализма означавају као најзначајнији извор о идеологији српских Радикала. На првом месту Пашић је истакао да је:

"Србија (је) са решењем краљевим да сазове Велику скупштину ради промене устава ступила на нову стазу, а са усвајањем новог устава ударен је основ новој ери - новом парламентарном развиту Србије".

Пашић је, у наставку свог програмског писма указао на своје виђење македонског питања:

"Што се мог савета тиче, тај, истина, није био за рат са Бугарском, али да се (је) послушао, данас Србија не би имала спора о Македонији, јер би то питање било решено у корист српства".

На крају писма, Пашић је саветовао своје другове да се одрекну самог Пашића ако је то услов да од Краља добију мандат за састав владе: "Нека вам је просто и од Бога и од народа и од мене и од фамилије - само ако сте уверени да од тога зависи парламентарна владавина у Србији".²⁹

27 Архив Српске академије наука и уметности, док. бр. 13682.

28 *Ibid.*

29 Архив САНУ, Пашићеве хартије, концепт. Наведено у: Андрија Раденић, *Радикална странка и Тимочка бунд*, Зајечар 1988, 989-993

Од времена групе око Светозара Марковића и њене заљубљености у социјалистичке идеје српски Радикализам се неумитно удаљио. Под утицајем политичке стварности Радикали су се развили у масован покрет за практичне реформе у правцу успостављања демократског уставног поретка. Радикали су коначно напустили економска решења Светозара Марковића која у суштини чине срж његове социјалистичке доктрине. Остаци социјалистичких и револуционарних идеја, показани овде, су израз академског односа Радикала према социјалистичкој мисли, а не њиховог дубоког политичког убеђења.

Радикални прваци су често истицали сданост својим коренима. Волели су да их сматрају наследницима велике европске социјалистичке породице. Изражавали су симпатије за све покрете и идеје које су долазиле са леве стране. Али, неминовности модерног друштва у рађању приморале су их да своја дела и мисли усмере ка решавању осетљивих питања - ка супротстављању правим препрекама на путу друштвене и државне еманципације Србије.

* * *

Готово је немогуће открити прецизне путеве којима су идеје француског Радикализма стизале до првака Народне радикалне странке у Србији. Једино се са сигурношћу може тврдити да је већина истакнутих Радикала читала и говорила француским језиком и да су неки од њих боравили у Француској током седамдесетих година минулог столећа у време успона Радикалног покрета на француској политичкој сцени.³⁰ Познато је исто тако да су неки од школоаних Радикала боравили на студијама у Француској.³¹ Према писању Радикалних новина у Београду, Радикали су од раних 1880-тих редовно примали француску Радикалну штампу, укључујући и

30 Велизар Нинчић, *Пера Тодоровић*, Београд 1956, 58-62

31 Међу њима су били Пера Тодоровић, Јован Жујовић, Михаило Вујић и доцније Милован Ђ. Миловановић. Внди Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића 3*, Београд 1934, 282-283

лист *Ла Жистис* (La Justice) који је уређивао Жорж Клемансо.³²

Зато изгледа сасвим оправдано да се утицаји идеја француских Радикала на своје имењаке у Србији тражи у поређењу политичких програма два покрета.

Јануара 1881. српски Радикалн су објавили свој први политички програм штампан у првом броју њиховог политичког гласила - *Самоуправа*. Овај проглас је истовремено обнародовао и оснивање Народне радикалине странке у Србији.³³

У свом првом програму Радикали су пре свега истакли два главна циља своје политике: у унутрашњој политици - народни напредак и слободу, а у спољним пословима - државну независност, ослобођење и уједињење свих делова Српства. Радикали су даље предлагали уставну реформу у следећем правцу: Народна скупштина је највише законодавно тело и потпуно је изборна; избори су непосредни и тајни, а гласачко право - опште. Велика Народна скупштина се састаје само у случају промене устава. Укида се Државни савет. Радикални програм је увео административну поделу државне територије на срезове и општине засновану на начелу самоуправе. У судском систему, Радикали су замислили изборне судије за све грађанске спорове и пороте за сва кривична дела. У државним финансијама, програм је захтевао "увођење директног, прогресивног пореског система на имовину и приход". Радикали су предложили реорганизацију Народне банке и њено претварање у централну кредитну установу за земљорадњу, трговину и индустрију. Програм је нарочито истакао обавезно и бесплатно основно образовање и замену стајаће војске народном. Програм је изричито захтевао апсолутну слободу штампе, удруживања и јавног иступања и потпуну гаранцију и личне и имовинске сигурности.³⁴

32 *Самоуправа*, јун и јул 1883.

33 Овај први званични програм Радикалне странке важио је пуних четрдесет година. Замењен је новим тек 1920. године, када је морао бити промењен и прилагођен новонасталим политичким приликама заједничке југословенске државе.

34 "Наш програм", *Самоуправа*, бр. 1, 8. јануар 1881.

Исте године када и први програм Радикалне странке у Србији, и француски Радикали су изашли са својим програмима за скупштинске изборе. Два водјећа Радикала Жорж Клемансо и Камиј Пелетен су објавили своје политичке захтеве који готово сасвим одговарају ономе што су у свом програму тражили српски Радикали.

У свом изборном прогласу Жорж Клемансо, Радикал који је својим држањем у француској Народној скупштини заслужио надимак Тигар, инсистирао је на следећим политичким реформама: 1. промена устава у смислу укидања Сената и увођења једнодомног парламента - изборне Народне скупштине; 2. апсолутна слобода штампе, удруживања и јавног говора гарантованих уставом; 3. одвајање цркве од државе; 4. обавезно, бесплатно и световно основно школовање; 5. замена стајаће војске народном милицијом; 6. бесплатна и једнака правда за све грађане; 7. изборни и мандатни чиновници на свим државним положајима; 8. лична и кривична одговорност за све јавне функционере; 9. сувереност општег права гласа; 10. административна децентрализација на основу начела комуналне аутономије; и 11. прогресиван порез на капитал и приход.³⁵

У другом делу свог изборног програма који се односио на социјалне промене, Клемансо је тражио: 1. смањење радног дана; 2. одговорност власника у случају несреће радника на раду; 3. право радиничких синдиката да учествују у јавним пословима; и 4. укидање експлоатације рада осуђеника.³⁶

Политички програм Камиј Пелетена, који је такође припремљен за изборе 1881, још је детаљнији од онога што је тражио Клемансо. Истиче се као најубедљивији пример француске Радикалне доктрине раних осамдесетих година деветнаестог века. У својој идејној основи нимало се не разликује од програма Жоржа Клемансоа. Попут свога страначког једномишљеника и саборца, Пелетен је на првом месту истакао уставну ревизију. Ова промена требало је да укине Сенат и да успостави републику на челу са изборним Председником. Пелете-

35 Gaston Maurice, *Le parti radical*, Paris 1928. 119

36 *Ibid.*

нова уставна реформа подразумевала је образовање једнодомне Народне скупштине (представничког дома) - у целини засноване на изборном принципу у чију надлежност су улазила сва питања од националног интереса. Општи савети замишљени су као највиша представничка тела у департаманима са правом да доносе све одлуке битне за ту административну јединицу. Исто начело Пелетен је применио и на општине. Аутор овог програма заступао је идеју државног устројства веома налик систему Конвента (скупштине) заснованом на начелу изборности и локалне самоуправе - врсте административне пирамиде изборних представничких тела на свим степеницама територијалних јединица. Према Пелетену, овакав систем требало је да обезбеди пуну владавину демократије у доношењу политичких одлука. Читаву грађевину државног уређења, он је заснивао на аутономији општина у којој "општина треба да буде господар своје управе, финансија и полиције". Као и претходни Радикални програми и Пелетенов изборни манифест је захтевао апсолутну слободу штампе, јавног организовања и иступања, одвајања цркве од државе, обавезно и бесплатно основно образовање, реформу пореског система и примену принципа општег права гласа као врховног јемства народног суверенитета. Као Клемансо, и Пелетен је предлагао замену стајаће војске народном милицијом. У поглављу свог програма који се односио на законске реформе, Пелетен се залагао за ревизију свих законика на основу принципа правде и једнакости. У последњој тачки свог манифеста, Камил Пелетен је тражио ексклузивно право на објаву рата за целу нацију, истовремено залажући се за политику мира у спољним односима Француске.³⁷

И Пелетенов програм је био подељен у два дела. Програм социјалних и економских реформи, који је чинио други део његовог изборног манифеста, ограничио је законски радни дан на десет часова. Забрањено је рад деци испод четрнаест година. Предлагао је оснивање пензионих фондова за старије раднике и инвалиде рада. Као Клемансо, и Пелетен је захтевао увођење одговор-

37 Tony Revillon, *Camille Pelletan*, Paris 1930, 44-47

ности власника за несрећне случајеве на раду и забрану злоупотребе рада затвореника. Предлагао је национализацију свих рудника и жељезнице и реорганизацију Народне банке Француске.³⁸

Готово невероватно делују сличности између политичких програма српских и француских Радикала. Блискост идејних основа два покрета огледају се не само у сродности самих идеолошких гледишта, већ и у употреби терминологије. Упоредним посматрањем ових програма, тачније њихових политичких идеја, постаје потпуно јасно да обе идеологије припадају истим изворима и једној мисаоној породици. Треба нагласити да и програм младих Радикала из 1871. у знатној мери одговара заједничкој идејној суштини Радикалних докумената из 1881.

Српски Радикализам, попут француског, ставио је на прво место уставну реформу, која је у оба случаја подразумевала једнодомну Народну скупштину изабрану општим правом гласа. По угледу на своје француске истомишљенике, српски Радикали су истакли начело самоуправе као средишњи модел административне организације и средство за остваривање пуне демократије. Оба програма су инсистирала на новом пореском систему заснованом на непосредном прогресивном опорезивању капитала и прихода. Идеја о укидању стајаће и увођењу народне војске била је заједничка и за српски и за француски Радикализам. Најзад, Радикална странка у Србији, као и Радикални покрет у Француској, неуморно је понављала захтев за грађанским слободама. Њихове идеје о школском систему биле су истоветне: залагали су се за бесплатно и обавезно основно образовање.

И поред суштинске подударности идејних основа два Радикална покрета, указале су се и извесне разлике. Оне су првенствено последица различитих политичких, социјалних и економских услова у српском, односно француском друштву. Француски Радикали су били изразито супротстављени снажном утицају католичке цркве, нарочито у културном и школском, па и политичком животу. У Србији, напротив, свештенство Српске православне

цркве није било ни тако утицајно, ни у изразито повољном друштвеном положају. Ово се, пре свих, односило на ниже свештенство из унутрашњости, које је у доброј мери делило социјални статус сељаштва и деловало као провинцијска интелигенција. Зато се скоро по павилу укључивало у Радикални покрет.³⁹ Тако су неки од најистакнутијих првака Радикалне странке из појединих делова Србије били свештеници. Чланови црквеног врха из Престонице и неколико већих градова никада нису пришли Радикалима. Као део друштвене и државне елите, вођство Српске православне цркве било је веома блиско Либералној странци.⁴⁰

Радикални покрет у Француској израстао је из великог републиканског блока и увек је остао веран републици. Читава француска историја деветнаестог века била је обележена сукобом између бораца за монархију и припадника републиканског крила. Сви политички покрети прво су се одређивали према овој основној подели, па тек онда стварали своје посебне идеологије. Зато је републиканско државно уређење заузимало централно место у свим политичким програмима француских Радикала. У Србији су прилике биле знатно друкчије. Иако је група Светозара Марковића развила теоријски концепт републике, Радикали су убрзо напустили своја младалачка републиканска уверења. Истини за вољу било је неколико начелних републиканаца међу члановима Радикалне странке.⁴¹ Особености српског државног развитка у коме је владалац имао главну улогу и блискост обе династије српском народу искључивале су могућност озбиљног залагања за увођење републиканског устројства. Обе владајуће породице остале су симболи националне борбе

39 Архив Србије, лични фонд Андре Николића, бр. 10

40 Архив Српске академије наука и уметности, мемоари Јована Авакумовића, бр. 9287/3

41 Међу убеђене републиканце најчешће се сврставају Јован Жујовић и Драгиша Станојевић, докније Љубомир Стојановић и Јаша Продановић. Велико је питање, међутим, да ли су и у којој мери сви они уистину били заступници републике у правом смислу. Јован Жујовић био је врло близак краљу Александру Обреновићу и један од његових најинтимнијих пријатеља и саветника.

за ослобођење и уједињење. Њихово српско и сељачко порекло сасвим их је приближило обичном народу. Уместо заступника идеје републике Радикална странка у Србији развила је снажно анти-династичко обележје. Неуморно се борила за ограничење власти Круне. Сва енергија и снага српских Радикала била је усмерена на борбу против краља Милана кога је Љуба Живковић духовито назвао - Демоном Србије. Тако је српски Радикални анти-династизам постао замена за француски Радикални републиканизам. И сам француски посланик у Београду запазио је ову одлику Радикалне странке у Србији и поновио је у неколико својих извештаја:

"Радикална опозиција у Србији далеко је од опозиције одане династији."⁴²

И поново:

наставак 41:

Љубомир Стојановић и Јаша Продановић били су истакнути прваци Самосталне радикалне странке. И један и други су прихватили државне положаје и министровали под краљем Петром Карађорђевићем. Своја републиканска уверења отворено су показали тек после стварања Југославије када су заједно са Жујовићем образовали Републиканску странку.

Посебан случај био је Драгиша Станојевић. Као један од најшколованијих српских интелектуалаца из виђене породице, он је заиста прихватио републиканизам под утицајем француских узора. Почетком деведесетих година прошлог века приступио је Радикалној странци. Одмах затим изабран је за посланика у Народној скупштини. Године 1891. Станојевић је Скупштини предложио да уведе ванредно стање и сву власт узме у своје руке. Сматрао је да је стање у Србији било тако рђаво да је у томе видео једини излаз. Али, саветујући увођење диктатуре, можда и несвесно, дошао је у сукоб са основним уверењима Радикалне странке о демократији и правима човека и грађанина. Разлаз је био неумитан. Драгиша Станојевић је убрзо постао отпадник од Радикала. Демократија и слобода биле су светиње српског Радикализма. Бранећи своја најдубља убеђења Радикална странка се одрицала и од оних најспособнијих људи. Пример Драгише Станојевића је један од најречитијих.

42 Archives du Ministère des Affaires étrangères français, CP - Serbie, 1882/83, 8. мај 1883.

"Без сумње, свих пет стотина Радикала, које су бирачи послали у Велику народну скупштину, кренуло је из својих села у отворено анти-династичком расположењу."⁴³

Радикални покрет у Француској био је велики противник колонијалне политике и борац за мирољубиве спољње односе. После катастрофалног пораза у француско-пруском рату (1870-71) и нестабилног политичког стања у земљи, Радикали су заступали политику унутрашњих промена, а супротстављали се државним авантурама у трци за освајањем нових области.

На другој страни, Радикална странка у Србији је у својој суштини била национални покрет који је на истакнуто место у свом програму ставио ослобођење и уједињење свих делова српског народа. Била је то последица историјског процеса националне еманципације и изградње модерне државе. Као матица независна Србија привлачила је неослобођене делове своје нације. Радикали нису ни могли друкчије него да се придруже великом националном циљу.

Сада постаје сасвим јасно да је Радикални покрет у Србији био под непосредним утицајем политичких идеја француског Радикализма. И више од тога. Идејна основа француског Радикалног покрета била је најбитнији извор идеологије српске Радикалне странке.

* * *

Британска уставна и парламентарна теорија је трећи спољни извор српског Радикализма. Утицај њених идеја стигао је најдоцније, тек после 1883. године.

Радикални уставни нацрт из те исте године још увек је био под утицајем политичких идеја Светозара Марковића. Прихватио је конвентски систем државне организације у коме је јединство власти било изражено у свеобухватном ауторитету Народне скупштине. Предлог је успоставио републику са монархом на челу.⁴⁴

43 *Ibid.*, 1887/88, 25. децембар 1888.

44 Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе*, 1, Београд, 1932, 43

Енглеска уставна доктрина постепено је продирала у идеје Радикалних вођа током осме деценије деветнаестог века. Тек када је завршни текст устава од 1888. био готов Радикална странка је стекла заокружљену слику демократске, парламентарне монархије.⁴⁵

Прва сазнања о енглеском схватању организације државе дошла су у Србију касних педесетих година прошлог века. Млади чланови Либералног покрета, од којих је већина стекла високо образовање у иностранству, били су први весници значаја енглеске уставне традиције: "Ми треба да учимо од Енглеске - мајке слободе и уставности целог света", писао је Стојан Бошковић.⁴⁶ Један други Либерал Владимир Јовановић превео је чувену расправу Џона Стјуарта Мила "О представничкој влади" 1876. године.⁴⁷ Познато је да је будући српски владар, Петар Карађорђевић, превео спис "О слободи" такође из пера Џона Стјуарта Мила. Књижица је објављена у Бечу 1868. године.⁴⁸

Радикални идеолози су упознали британско учење о уставности преко посредних извора. Радови из ове области који су објављивани на Континенту, а посебно у Француској, а који су следили енглеске уставне писце били су предмети интересовања интелектуалаца међу српским Радикалима. Енглеска је била исувише далеко од Србије, а енглески језик углавном непознат првацима Радикалне странке. Тако је још 1880. Коста Гаушановић превео студију Ховера "Швајцарска, њен устав, влада и самоуправа".⁴⁹ Приближно у исто време Ђорђе Симић је приредио српско издање књиге Бензамена Констанана "Политички принципи и о министарској одговорнос-

45 Миливоје Поповић, *Порекло и постанак устава од 1888*, Београд 1939, 109

46 *Србија, 1870*.

47 Џон Стјуарт Мил, *О представничкој влади*, превео Владимир Јовановић, 1876.

48 Драгољуб Р. Живојиновић. *Краљ Петар I Карађорђевић*, Београд 1988, 56-60

49 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 3, 332-340, види такође Раша Милошевић, *Тимочка буна*, Београд 1923, 251-260

ти”.⁵⁰ Током 1884, Стојан Протић је превео најлибералније уставе тога доба: швајцарски, белгијски и амерички. Објављени су у Радикалном листу *Одјек* исте године.⁵¹ Међу личним папирима Андре Николића који се баве питањима државног уређења, често се срећу наводи енглеске политичке традиције.⁵² Непосредни британски утицаји на стварање идеологије српског Радикализма потичу од водећих енглеских политичких писаца међу којима се истичу: Мејн (Maine), Фриман (Freeman), Боутми (Boutmy), Гајст (Geist) и посебно Беџот (Bagehot).⁵³ Али, идеолози Радикалне странке су их читали и тумачили само преко француских издања њихових дела.

Заокружену концепцију парламентарне демократије развио је један од првака Радикалне странке друге генерације - Милован Ђ. Миловановић. По повратку са студија права у Паризу, он је 1888. постао професор државног права Правног факултета у Београду. У својој приступној беседи, под насловом "О парламентарној влади" Миловановић је дао потпуни пресек развитка теорије парламентаризма. Исте године постављен је за секретара - известиоца уставотворног одбора. Завршни текст устава Краљевине Србије од 1888. у великој мери је дело његових идеја.⁵⁴

У чему је била суштина британске политичке доктрине коју су Радикали прихватили?

Почетна мисао је била да би савршен систем био онај у коме би читав народ непосредно владао. Али, сложеност модерног друштва и државе чине овај једноставан систем немогућим. Стога народ треба да влада преко представничких тела на која преноси своја суверена права и бира посланике у парламенту. Интереси и жеље народа нису ни истоветне ни складне и често су међусобно супротстављене. Зато се парламент састоји из неколико различитих политичких група од којих свака заступа

50 *Ibid.*

51 *Ibid.*

52 Архив Србије, лични фонд Андре Николића, бр. 10

53 Милован Ђ. Миловановић, "О парламентарној влади"; *Отаџбина*, књ. 19, мај и јун 1888, 166

54 Детаљније види Димитрије Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962.

одређени склоп политичких захтева. Највећа група представља већину народа и следствено томе добија мандат да образује владу:

"Влада се рађа, живи и умире са скупштинском већином".

Директно преузимајући енглеско начело партијског система, Радикална странка је прихватила уставову страначке владе. Странка која освоји већину на парламентарним изборима формира кабинет:

"Суштина парламентаризма лежи у зависности владе од скупштине и у њеној одговорности тој скупштини."⁵⁵

Белгијски устав од 1831. служио је као непосредни модел по коме је рађен Устав Краљевине Србије из 1888. године. Сам највиши правни акт Белгије сматрао се за најчистији облик парламентарног система у Европи. Мада српски устав није отворено прогласио сувереност народа, он је потпуно ограничио власт Краља.⁵⁶ Парламент је добио пуну законодавну власт као и јединствено право да доноси државни буџет. Устав је детаљно предвидео министарску одговорност. Кабинет зависи од парламентарне већине. Са њом настаје - без ње се повлачи. Од белгијског устава, а на основу енглеске политичке традиције, такође је преузето начело строгог поштовања грађанских слобода. Смртна казна је укинута осим у случају атентата на Краља. За разлику од устава Белгије, српски документ је увео скоро опште право гласа са мањим ограничењима. Систем локалне самоуправе преузео је из швајцарског устава. Оригинално решење устава Србије били су "квалификовани посланици": свака изборна јединица морала је имати по два народна посланика са универзитетском дипломом.⁵⁷

55 Милован Ђ. Миловановић, "О парламентарној влади", *Отаџбина* 19, мај и јун 1888, 165-166

56 На основу слова устава од 1888. Краљ се заклињао "Богу и Народу", *Устав Краљевине Србије*, Београд, 1888.

57 *Ibid.* И уставна реформа у Белгији од 1891. давала је одређене привилегије школованим грађанима. Види John A. Hawgood, *Modern Constitutions Since 1787*, New York, 148; Димитрије Борђевић, "Foreign Influences on 19th century Balkan Constitutions", *Papers for the 5th Congress of Southeast European Studies*, 1984, 92

Проглашење уставног документа од 1888. обележило је круну развоја идеологије Радикалине странке. Иако је формално усвојен сагласношћу све три странке и Краља, устав је у суштини изразио оне идеје које су током безмало две деценије сазреле у свести стваралаца политичке идеологије Радикалног покрета у Србији.

II

Унутрашњи извори идеологије Радикалног покрета у Србији чинили су особени политички и социјални услови у српском друштву последњих деценија минулог века.

Два одлучујућа чиниоца у политичком животу Србије били су, на једној страни Круна и на другој политичке партије. Њихово међусобно надметање за власт утицало је на њихове идеологије. Њихова схватања политике одређивала су њихово политичко понашање.

На трећој страни налазио се српски народ, углавном искључен из политичког одлучивања и веома неповерљив према "капутлијама" из Београда. Тек својим масовним приласком Радикалима током раним осамдесетих година деветнаестог столећа, српски народ постаје чинилац у политичком животу своје земље. Његов глас и воља све се јасније чују у српском народном представништву. Зато је и чувена реченица једног Радикалног вође: "Народ је извор и утока власти", постала симбол једног новог виђења укупног државног уређења Србије.

Однос Радикала према ова три носиоца власти на политичкој сцени у Србији дао је посебан печат идејној основи Радикалног покрета. У ствари, изменио је, прилагодио и обогатио.

* * *

Владар је у Србији заузео водеће место још од времена Карађорђа. Борбе за ограничавање власти Круне обележиле су читаву епоху српске политичке историје

деветнаестог века. Кнез, а потом и краљ Милан Обреновић, доведен је у Србију као четрнаестогодишњи дечак после убиства кнеза Михаила. Кнежевску власт преузео је од Намесништва четири године доцније - 1872. Био је ауторитативан владалац, без имало вере у могућност демократског преображаја српске државе. Поводом проглашења устава од 1888, што је уједно био и крај Миланове владавине, Краљ је рекао свом блиском пријатељу, генералу Драгутину Франасовићу:

"Сви су се драли и викали и тражили нови устав. Због тога сам га и прихватио. Хтео сам да то питање доведем до бесмисла и да тако докажем да овај устав није за Србију."⁵⁸

Пре доласка у Београд, Милан Обреновић је живео и стицао образовање у најпознатијим центрима европског племства. Говорио је и писао француским и немачким језиком боље него својим матерњим.⁵⁹ Млад и немиран имао је све врлине и пороке једног кнеза. Живео је као европски размажени племић. Био је и остао стран српској средини исто колико је и она била страна њему. Миланова владавина била је одређена његовим личним интересима. Његови политички потези - последица емоционалних мотива.

Ако је краљ Милан уопште имао правца у политици, независних од личних жеља и користи, онда је он био двострук. У унутрашњим стварима управљао је сам. Користио је странке и људе само као своје помоћнике и то на основу безусловне покорности. У спољашњим односима, био је одбојан према Русији, наводно због њеног држања према Србији 1878. Због тога се окренуо Аустро-Угарској са којом је потписао Тајну конвенцију 1881, а продужио њено важење непосредно пре своје абдикације 1889. године.

Није предмет овога рада да се подробније бави личношћу и политиком Милана Обреновића, али је врло важно да се укаже на његову удаљеност од српског народа.

58 Стојан Новаковић, *Двадесет година уставне борбе у Србији 1883-1903*, Београд 1912, 30

59 Види Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 1, 24-27

У томе лежи кључ његовог непомирљивог сукоба са Радикалном странком. За ову тврдњу може да послужи извештај из 1888. у коме званични извор помиње неког Тому Вилотијевића из Рогача који јавно прича "да је краљ Немац, да ће од свих нас да направи Немце и да ћемо сви морати да једемо мачке".⁶⁰

Ни мишљење краља Милана о Србима није било ништа боље. Пред само повлачење са престола, поверио се блиском пријатељу и дословно рекао:

"После двадесет година моје владавине у Србији постао сам уверен да је мој народ неспособан да разуме националну идеју и да сви они стављају партијске интересе испред интереса земље."⁶¹

Два камена темељца Миланове власти у Србији били су - престоница и војска. Претпоследњи Обреновић је увео стајаћу војску и професионалне официре као замену за ранију народну војску. И коликогод је ова новина олакшала процес изградње модерне државе, још више је деловала као стожер и заштита власти монарха и његовог режима. Упечатљив доказ за ову тврдњу је пресудна улога војске у гушењу Тимочке буне. Други основ власти Круне био је - Београд. Државна и војна управа, сва инострана посланства па и сам двор били су сконцентрисани у главном граду. Готово целокупна интелигенција и грађанство такође се окупило у главном граду Краљевине Србије. Краљ је организовао примања, забаве и балове и играо главну улогу у јавном животу Београда. Београд је био друштвена средина у којој се осећао и угодно и моћно.

Од самог почетка Радикалне странке родила се изразита нетрпељивост између Раднкала и Круне. Разлози овог сукоба су више него логични. Краљ је био аутократска личност. Своју власт схватао је неограничено. Није прихватао никаква ограничења за свој ауторитет. Радикални покрет, жељам да дође на власт, ширио је идеје уставности, демократије и локалне самоуправе - захтеве

60 Архив Србије, лични фонд Милутина Гарашанина, бр. 1214, 6. децембар 1888.

61 Архив Србије, лични фонд Владана Ђорђевића, бр. 40

уперене на осетно ограничење краљевске моћи. О томе је врло лепо писао Андра Николић:

"Свемоћна власт владоца увек се завршавала у катастрофама: Николај I, Аустрија 1859 и 1866, Француска 1870-71, краљ Милан у Србији. Није добро за државне послове ако је владар исувише утицајан. Чак и ако није неодговоран, човек сам није у стању да води рачуна о свему и резултат је увек рђав..."⁶²

Сукоб између Круне и Радикала расла је током раних осамдесетих година деветнаестог века да би достигла врхунац у Тимочкој буни 1883. Покретач и вођ овог устанка, познати Радикални првак из Књажевца, Аца Станојевић узео је назив "Команданта књажевачке војске у акцији против повредиоца устава и права народних"⁶³, очигледно позивајући на борбу против самог Краља. Пред само избијање буне, у септембру 1883, један народни посланик припадник Радикалне странке, по имену Љубинко Милинковић, наводно је изјавио:

"Лакше ми је да збацитим краља него да сменим мог сеоског кмета."⁶⁴

Поверљив извештај из исте године упућен директно владару помиње да су Радикали спремали државни удар против краља Милана још у августу 1883. године⁶⁵. Пера Тодоровић, душа Радикалне странке до Тимочке буне, а доцније одани поклоник Милана Обреновића, дакле човек који је био на обе стране у овом сукобу, овако је писао краљу Милану о Радикалима:

"У рукама Ђаје, Косте (Таушановића прим. М.Ст.П.) и Стојана (Протића прим. М.Ст.П.) Радикална странка је стална опасност за земљу и, ако нема другог начина, патриотска дужност налаже владару и влади да се бори са том странком до краја, до крајњег уништења једне стране. У овом тренутку, нема примирја и нема извињења - то је борба на живот и смрт."⁶⁶

62 Архив Србије, лични фонд Андре Николића, бр. 10.

63 Драгутин Илић, *Зајечарска buna*, Београд 1909. 39

64 Архив Србије, лични фонд Добре Ружића, ПО - 27/183. 10. септембар 1883.

65 *Ibid.*, 27. август 1883.

66 *Ibid.*, лични фонд Милутина Гарашанина, бр. 1064.

Ни сам монарх није имао ни разумевања ни наклоности за Радикални покрет. За њега је то био скуп антидинастички расположених побуњеника. Потукао их је једном - 1883, али је наставио да се бори против њих све до своје смрти 1901. године. По сопственим речима:

"Радикалн у Србији нису никаква политичка странка, која се бори за одређена начела која ће применити у државним институцијама, него једна антидинастичка странка која непрестано ради на обарању наше династије."⁶⁷

Није случајно што су била два покушаја убиства краља Милана за време његовог тридесетдогодишњег присуства у српској политици. Први 1882. и други 1899. У оба случаја краљ Милан је искористио немиле догађаје да се обрачуна са Радикалном странком и оптужи њене вође за припремање и инспирисање атентата. У поруци своме сину, тада већ краљу, Александру Обреновићу, указао је свом наследнику на опасност од Радикала "јер су они главни непријатељи Обреновића и треба их што пре разбити и уништити."⁶⁸

Према истом извору, бивши краљ наредио је да се оснује тајна служба на челу са маршалом двора, Михаилом Рашићем, која је требало да прати кретање и понашање познатих Радикала.⁶⁹

Вечити сукоб Краља Милана и Радикалне странке деловао је на правац развоја Радикалне идеологије у оба смера. Радикално супротстављање Милану покретало је њихове захтеве за уставне и демократске промене. Њихово схватање демократије терало их је у борбу против претпоследњег Обреновића.

* * *

Односи три политичке странке чине други унутрашњи чинилац у формирању идејне основе Радикалне политике. Ни Напредњаци, ни Либерали нису усмеравали своје политичке акције ка масама српског становништва.

67 *Ibid.*, лични фонд Владана Ђорђевића, бр. 27, 1899.

68 Архив САНУ, бр. 11657/1.

69 *Ibid.*

Напредна странка је израсла из седамдесетих година прошлог века са програмом умерених реформи одозго - тражила је могућност за политичке промене у сарадњи са Круном. Њено разумевање државе оснивало се на претпоставци да само учени људи, дакле елита, предвођени владоцем, могу да воде државу и њену политику. Обичан необразован свет нема ни знања ни искуства за тако одговорну дужност. Зато и треба да остане по страни. Чак је и француски посланик у Београду уочио удаљеност Напредне странке од већине народа:

"У Београду, становништво не воли Напредњаке и углавном је окренуто Радикалима и Либералима. Не опрашта им се што су пристали да буду оруђе аустријске политике краља Милана."⁷⁰

Још једином, исте те 1889. године, француски посланик је у свом извештају писао о истој теми и најавио силазак Напредњака са главне сцене:

"Напредна странка, која никада није имала дубоке корене у народу и коју је краљ створио да би спроводио своју личну политику, налази се у потпуном распаду."⁷¹

Марта 1888. званични изасланик Француске у Србији дао је укупну оцену о Напредној странци. У свом писму министру, он је забележио:

"Чitava једна генерација нестаје са позорнице: генерација ситних буржуја, поштених, али уских и ограничених, које можемо назвати доктринарима. Они су из Европе донели неколико идеја о уставности, али су задржали статични дух истока..."⁷²

Либерална странка изникла је из романтичног националног врења педесетих година деветнаестог века и видела унутрашњи друштвени напредак у националном ослобођењу. Као и Напредњаци и Либерали су били уско политичко удружење одабраних. Либерални прваци били су на управи Србије током седамдесетих година и тада су стекли значајна политичка искуства и самопоуздање.

70 Archives du ministère des affaires étrangères français, CP-Serbie, 1889, 28. мај 1889.

71 *Ibid.*, 27. јануар 1889.

72 *Ibid.*, 1887/88, 10. март 1888.

Зато и нису тражили масовну подршку становништва. Дуго опстајање у политичком животу Србије, многи уступци, нагађања и осипања претворила су вође Либерала у политичаре којима су власт и утицај постали сами себи циљ. По традицији наклоњени царској Русији, чију су подршку упорно уживали, имали су чврсто упориште у вишем православном свештенству. Споразум који су склопили са Радикалима у пролеће 1886. није могао да буде компромис са политичким убеђењима. Они строге политичке вере више нису ни имали.

Обе ове политичке групације више су личиле на политичке клубове него на партије у модерном смислу. Њихова снага лежала је илн у ауторитету Круне илн у интелектуалним способностима и политичком искуству појединих њихових људи. Обе су биле мале по броју чланова и никада способне да освоје већину бирача на слободним изборима. Делом зато што изборе нису ни схватале као одлучујуће мерило у надметању за власт, а делом зато што нису имале дубоких корена у српском народу.

На другој страни, Радикали су све своје моћи усредсредили на ширење свог покрета и идеја међу већином српског становништва. Читава њихова политичка стратегија оснивала се на увођењу народа у политику и тежњи да народ постане пресудан чинилац у српској политици. Од самог почетка Радикали су тражили подршку из унутрашњости, од сељаштва. Моћ њиховог покрета долазила је из два извора: са села и од броја. Неке бројке овде могу да помогну. На изборима новембра 1887. године, Радикали су добили 81 место у Народној скупштини, Либерали 61, а ниједан Напредњак није изабран за народиог посланика.⁷³ У марту 1888, од 156 чланова Скупштине, 133 су били Радикали.⁷⁴ На изборима за парламент 1889. Радикали су добили 158,856 гласова, а Либерали само 21,829.⁷⁵ Годину дана доцније, на изборима

73 *Ibid.*, 11. новембар 1887.

74 *Ibid.*, 10. март 1888.

75 Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића 1*, Београд 1934. 191

1890. за Радикале је гласало 152,935 бирача, за Либерале 23,548, а за Напредњаке само 8,895.⁷⁶ Те године Радикална странка добила је преко 80% укупног броја гласова. Поред ових убедљивих цифара, о утицају Радикалне странке међу становништвом речито говори и податак да су њени листови стизали у све крајеве земље. Велики број службених извештаја из унутрашњости јавља да ниједне друге новине не стижу тамо осим Радикалне штампе⁷⁷. О широком чланству Радикалне партије писало је и службено гласило Напредне странке са нескривеном иронијом:

"Радикална странка је још увек моћна, и ако то није снага памети, онда је бар снага броја..."⁷⁸

Али ова "снага броја" очигледно није била довољно убедљива да би Радикалима обезбедила долазак на владу у Србији. Та посебност српских политичких прилика нагнала је Радикалну странку да улази у споразуме са супарничким групама. Надметање Радикала са Напредњацима и Либералима радило је у два правца. Усмерило је Радикални покрет ка бирачима, ка сељаштву, ка унутрашњости. Жеља за влашћу водила их је у компромисе и сарадњу. Оба процеса су обележила Радикалну идеологију. Први јој је донео једноставност и демагогију, али и непосредност и чистоту идеја. Други је учинио прилагодљивом и прагматичном.

* * *

Трећи, али можда најважнији унутрашњи извор идеологије српског Радикализма чинило је присуство огромне већине српског народа у Радикалном покрету. По свом укупном усмерењу Радикална странка је била масовна политичка организација, ближа политичком покрету него страначкој организацији у ужем смислу. Припадност Радикалнима за обичног човека значила је много више од самог чланства у једној политичкој партији. Бити Радикал подразумевало је укупно политичко, па и друштвено

76 *Ibid.*

77 Архив Србије, лични фонд Милутина Гарашанина, бр. 199

78 *Ibid.*, бр. 1058.

опредељење. Српски сељак који је у масама пришао Радикалном покрету разумео га је као своју породицу, село или крај у коме живи. Било је нечег скоро завереничког међу члановима Радикалне странке. То неограничено поверење у вођство партије најлепше изражено речима народа из источне Србије "зна Баја шта ради" давало је и снагу и ослонац Радикалном покрету. Под Радикалима народ је постао партијска војска.

Још од времена првог српског устанка српски народ се супротставио државном устројству. Прво његовим отпадницима (дахијама), а мало доцније и самој Отоманској држави. Када је после два устанка добио сопствену државу, српски сељак се окренуо и против нове власти. Она му је доносила само све веће намете и обавезе. Порез, војни рок, обавезно школовање. Српски сељак једноставно није могао ни да разуме ни да прихвати неминовне захтеве модерног државног развоја. Читав низ сељачких буна током деветнаестог века јасно потврђује овакво гледиште. Сељаштво је развило у бити негативан став према политици. И Београд и државни апарат и двор постојали су негде далеко и појављивали су се у сељачком животу само у неповољним тренуцима и са рђавим вестима. Везивање сељаштва за Радикални покрет био је пресудан корак у политичкој еманципацији српског села. Уласком у редове Радикалне странке сељаштво је започело дуготрајан и тежак пут од супротстављања ка прихватању своје државе. Радикали су били ти који су учинили да српски сељак постане градитељ сопствене државне целине.

Сама идејна основа Радикализма неизбежно је морала да се прилагоди масовном страначком чланству. Локални Радикални трибуни, провинцијска интелигенција, која је ширила и тумачила Радикалне програме највише је учинила у том правцу. Учитељи и свештеници из унутрашњости били су најоданији официри Радикалног покрета. Сложене политичке идеје створене у далеком страном свету морале су да се приближе српском, још увек великим делом неписменом и необавештеном, сељаштву. Упрошћавање политичких идеја и честа употреба демагогије биле су последица овог процеса.

Везаност српског сељаштва за земљу и осећај приватног власништва над њом приморали су Радикале да се одрекну својих колективистичких снова из времена Светозара Марковића. Радикална упорност у борби за уставност, демократију и самоуправу учинила је да српско становништво постане одлучујући државотворни чинилац.

* * *

Као и многе друге идеологије и политичка мисао српског Радикализма била је резултат вишеструких утицаја. Они најглавнији показани су овде. Стога се и намеће закључак да је њена природа у суштини била еkleктична, али истовремено и самосвојна.

ОСОБИНЕ

ОСОБИНЕ ПОЛИТИЧКОГ РАДИКАЛИЗМА У СРБИЈИ

Доследна разрада идеје о одвојености сваке политичке појаве на идеологију и покрет, упућује на две групе особина политичког Радикализма у Србији.

С једне, мисаоне, стране нашла су се обележја Радикалних идеја. С друге, реалне, окупила су се својства Радикалног покрета.

И прва и друга група особености српског Радикализма захтева ближа објашњења. И не само то. Једино упоредно посматрање оба реда карактеристика може да пружи веродостојну слику о Радикализму као сложеној политичкој појави. Међусобна условљеност, а понекад и сукобљеност, онога што је идеално и онога што је стварно допуњава укупан суд. У тачки сусрета ова два мисаона тока скривена је истинска суштина политичког Радикализма.

У покушају да се одгонетну основне поставке Радикалне идеологије намећу се, скоро сами од себе, следећи елементи: уставност, парламентаризам, самоуправа, демократске слободе и национална идеја. Сведочанства о продирању и развоју ових камена темељаца Радикалне идејне основе налазе се дубоко укупи у небројеним списима и чланцима, писаним програмима и предлозима.

У особине Радикалног покрета, као чиниоца који је стварно постојао на позорници српске политике, могу се сврстати прилагодљивост, прагматизам, демагогија и јединство организације. Политички покрет, доиста, има нечег од људског живота. Борба за опстанак, успех и власт ваја карактере и одређује природе и људи и покрета. Уосталом, покрет и јесте скуп појединаца и отуд је сасвим природно што се у њему огледа њихова заједничка судбина. Једнаке су муке, недоумице и лутања.

У случају Радикалне странке, први скуп особина обезбедио је чврстину, доследност и разлог постојања. Други је осигурао масовност, успех и моћ. Заједно, они обележавају ону политичку појаву у Србији која је некада названа, а доцније се уздигла до знамења - Радикализам.

I

И обележја идеологије Радикалне странке у Србији могу се поделити на унутрашње и спољашње. У прву групу долазе четири темељна стуба Радикалног схватања устројства државе: уставност, парламентаризам, локална самоуправа и демократске слободе. Спољашњи састојак идејне основе српских Радикала чине њихова размишљања о националном питању.

За Радикале уставност је била врховни принцип државног уређења. Парламентарна влада-њен метод. Општинска самоуправа-њен израз. А слобода штампе, јавног окупљања и иступа била је њен најсигурнији заштитник.

Сваки од ових елемената израстао је из периода бурног идеолошког сазревања странке. Једном када су постали коначно разјашњени и прихваћени, покрет је стекао чврсто теоријско упориште. Од тог тренутка, Радикали се могу сврстати у покрете Радикално-демократског политичког опредељења.

Национални програм Радикалне странке претпостављао је државну независност, ослобођење и уједињења свих Срба, али само као плодове унутрашње слободе. Остварење националних циљева, по Радикалима, могло је бити једино последица унутрашњих демократских промена, а никако обрнуто.

* * *

Захтев за увођење слободоумног устава био је средишњи политички циљ српских Радикала од најмлађих дана¹. Још је Светозар Марковић оштро нападао устав од

1 Као што је већ показано Радикали су радили на промени устава од 1871.

1869. и поставио питање корените уставне реформе². У свом најранијем политичком програму из 1871. године Радикална група поставила је уставну промену на прво место својих политичких рамишљања³. У великом броју својих прогласа и јавних иступа скупштинска група Адама Богосављевића истицала је реформу устава "према начелу модерне демократије"⁴. И први писани програм тек основане Радикалне странке из 1881. посветио је велики простор могућим правцима у стварању новог устава⁵. Године 1883. Радикали су припремили целовит уставни нацрт⁶ који је, после широке расправе у свим месним одборима Радикалне странке, прихваћен као званични партијски документ. Најзад, већина Радикалних уставних идеја примењена је у уставу од 1888.⁷ Радикали су учествовали и у писању устава Србије од 1901. иако дух овог документа није одговарао чистом Радикалном схватању уставности. Пре би се могло тврдити да је овај политички акт био резултат компромиса између Краља и Радикала, средње решење између уставних погледа Напредне и Радикалне странке⁸. Када је у јуну 1903. године враћен на снагу прерађени устав из 1888. Радикали су стајали на челу покрета за повратак демократије у Србији⁹. Тако постаје сасвим очигледно да је начело уставности било централна тачка политичке идеологије Радикалне странке током читавог првог периода њеног постојања на политичкој позорници Србије - 1870-1903.

Два документа најбоље одсликавају мисли о уставним питањима Радикалне странке: уставни нацрт из 1883. и сам устав Краљевине Србије од 1888. из два битна разлога. Прво, и један и други стоје као најпотпунији писани

2 Светозар Марковић, "Српске обмане", *Застава*, Нови Сад, 1869.

3 АРХИВ САНУ, бр. 9783/44

4 Растислав Петровић, *Адам Богосављевић*, Лесковац 1972, 77

5 АРХИВ САНУ, бр. 10634; "Наш програм", *Самоурпава*, 8. јануар 1881.

6 АРХИВ САНУ, 9729

7 АРХИВ САНУ, 10593

8 Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, III*, 112-113

9 Јаша Продановић, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд 1838, 203-205; Kosta St. Pavlowitch, "The Constitutional Development of Serbia in the 19th century", *East European Quarterly*, vol. 5, no. 4, 456-467

извори уставних идеја и Радикала и целе Србије. И друго, иако сачињени у распону од само шест година, ова два документа изражавају две различите концепције највишег државног акта. Њихова упоредна анализа, истовремено, показује постепени развој уставних и политичких гледишта српских Радикала.

У најстрожој тајности јула 1883. године Главни одбор Радикалне странке саставио је предлог устава Србије и послао га на разматрање своје чланству. Уставни нацрт заснивао се на врховном начелу народне суверености¹⁰. Народ је требало да буде једини извор власти, који своју суверену вољу исказује преко националног представничког тела - Народне скупштине. Скупштина је замишљена као потпуно изборна општим правом гласа, непосредним и тајним гласањем. Она је била на врху државне пирамиде са потпуним законодавним прерогативима.

Према Радикалном предлогу устава, Скупштина је могла бити двојака: обична и велика. Надлежност Велике народне скупштине била је одређена самим уставом, а њена основна дужност састојала се у промени устава. Владалац је имао право само да потврђује законске предлоге. Чак и у случајевима његовог одбијања да то учини, Народна скупштина је могла да изгласа законе поновним гласањем на својој следећој седници¹¹.

На челу државне администрације налазио се Министарски савет чија је власт била сасвим ограничена на једноставно спровођење одлука Скупштине. Кабинет није био више од оруђа у рукама народног представништва. Тако је Радикални нацрт успоставио строги систем подређености извршне власти законодавној. Посебан одељак документа чинила су чврста јемства свих политичких слобода.

10 Мирослав Ђорђевић, *Уставни развитак у Србији у XIX веку*, Лесковац 1970: Раша Милошевић, *Тимочка бунд*, 108-128; Миливоје Поповић, *Борбе за парламентарни режим у Србији*, Београд 1939, 54

11 *Ibid.*, 83-90

Нацрт је, следствено основним политичким одређењима Радикала, детаљно спровео систем локалне самоуправе у срезовима и општинама¹².

Међу разноврсним системима државног уређења уставни предлог Радикалне странке најближи је оном који је доследно спроведен у Јакобинском уставу из 1793. и који се обично назива скупштинским или системом Конвента.

Са становишта развоја Радикалне идеологије, овај документ стајао је на средини пута између њихове социјалистичке прошлости и парламентарне будућности. На јединој страни, изразио је њихов скривени републиканизам, концепцију која потиче из учења Светозара Марковића. На другој, Радикали су истакли све елементе демократског система: грађанска права и слободе, министарску одговорност, опште право гласа и судску независност¹³. Био је то знак њиховог приближавања радикалној демократији. Иако је процес политичког сазревања Радикала још увек трајао, овде треба запазити да је странка, после само три године свог организованог деловања, успела да створи заокружени предлог промене устава.

Радикални уставни нацрт можда је најубедљивији пример вишеструких извора идеологије Радикалне странке. У њему су сједињени, мада различити по јачини, и утицаји социјалистичких идеја, и утицаји европског Радикализма и повратна дејства њиховог супротстављања скоро неконтролисаној власти Круне. Радикалне идеје су узете из Европе, али су употребљене да се оствари један унутрашњи задатак.

Радикали су у пролеће 1886. донекле ублажили своје погледе на уставно питање. У прогласу објављеном у *Одјеку* изнели су нов програм уставних реформи:

1. Опште право гласа, непосредност избора и једиодмна Народна скупштина;
2. Право законодавне иницијативе равноправно деле Краљ и Скупштина,
3. Скупштина има искључиво буџетско право;
4. Скупштину сазива Краљ;
5. Краљ има право да распусти Скупштину, и у том случају се расписују нови избори;
6. Уставом се имају

12 Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе* I, 43

13 Мирослав Ђорђевић, 91

завести сходне мере које би спречиле пренагђеност у законодавном раду Народне скупштине; 7. Устав гарантује све грађанске слободе: личну и имовинску безбедност, слободу штампане, удруживања, збора и договора и слободу избора; 8. Уставом се има потпуно утврдити министарска одговорност; 9. Српском грађанину може судити само редован надлежни суд; 10. Смртна казна се укида за сва политичка кривична дела; 11. Уставом се утврђује административна подела земље на општине и срезове који ће бити уређени на начелу самоуправе, а под извесном државном контролом; 12. Уставом се утврђује обавезна и бесплатна основна настава; 13. Уставом се има завести прогресивно опорезивање; 14. Главну контролу над свим државним рачунима врши Народна скупштина; 15. Војна дужност је обавезна за сваког¹⁴.

Овај умеренији нацрт уставне промене дошао је као непосредна последица Радикално-Либералног споразума закљученог на Цвети 1886¹⁵.

Сви аутори који су се бавили политичком историјом Србије XIX века једногласни су у закључку да је Устав од 1888. био темељ српске демократије. Већина ових писаца указује на проглашење овог правног и политичког документа као на велику победу Радикалне странке¹⁶.

Проблем настаје онда када се постави питање да ли је устав од 1888. у потпуности дело Радикала. Тачно је да је овај устав рађен у уставотворном одбору у коме су седели представници све три српске партије и коме је председавао сам краљ Милан¹⁷. Исто тако је тачно да је уставни

14 *Одјек*, бр. 3, 29. април 1886.

15 Стојан Протић, "Ниншке одлуке", *Одломци из уставне и народне борбе*, I, Београд 1912, 42-44

16 Драгослав Јанковић, *Политичке странке у Србији XIX века*, Београд 1951, 257; Миланаје Поповић, *Порекло и постављање*, 165; Слободан Јовановић, "Никола Пашић", *Србин и колевница*, Београд 1989, 242

17 Ужи уставотворни одбор чинила су двоносторонја представника све три српске странке. Од Радикала то су били: Јован Ђија, Стојан Протић, Милован Ђ. Миловиновић и Раша Милошевић. Остали чланови били су: Живојин Савић, Манојло Ђорђевић Прикренцац, Никола С. Јовановић Американцац, Бока З. Ђорђевић, Андра Ђорђевић, Панга Савић, Живан Живановић и Љубомир Ковачевић.

Архив Ср-бије, лични фонд Милутина Гарашанина, бр. 1187

текст прихваћен сагласношћу свих политичких чинилаца и то "од корица до корица"¹⁸. Али, и поред тих формалних околности у којима је овај документ донет, ипак се намеће мисао о пресудном утицају Радикалних идеја на устав од 1888. из два главна разлога. Сам уставни текст очито одговара Радикалним политичким погледима које су великим делом развили Радикални прваци. На првом месту Милован Ђ. Миловановић, а онда и Гига Гершић, Стојан Протић, Андра Николић и други¹⁹.

Зато није чудо да су Радикали били најупорнији и најдоследнији борци за одржање, а доцније и повратак правне снаге овом документу. Сами Радикали су овај устав сматрали својим великим достигнућем:

"Своја начела и програм народна радикална странка је... остварила доношењем Устава 1888. и његовим увођењем у живот 1889-1892, па затим 1903."²⁰

И поново:

"Иако промена устава (1888) није извршена на начин како је то Радикална странка замишљала, иако су у уставотворном одбору биле заступљене оне друге две странке у већем броју него Радикална, ипак је Радикална странка усвојила нови устав, сматрајући да је куд и камо бољи од старог устава од 1869."²¹

И француски посланик у Београду писао је свом министру о уставним изменама и блискости програма Радикалне странке са текстом новог устава:

"Реформе у администрацији, надлежност грађанских судова у полицијским пословима, организација среза и увођење општинске самоуправе значиле су примену програма радикалне странке."²²

Најважније обележје устава Краљевине Србије од 1888. године јесте доследно спроведен демократски парла-

18 АРХИВ САНУ, бр. 10593

19 *Закључци и резолуције радикалних земаљских конференција у 1920. и 1921, Београд 1923, 2-4*

20 *Закључци и резолуције...*, 2

21 АРХИВ САНУ, бр. 10593. Говор Пере Велимировића на радикалном митингу у Београду 28. јула 1896.

22 Archives du ministère des affaires étrangères français, CP-Serbie, 1889, 20. октобар 1889.

ментаризам²³. Основна начела овог документа могу се сажети у седам битних тачака:

1. Јемство свих политичких и грађанских права која се остварују преко вишепартијског система.

2. Слободни избори свих представника (опште право гласа) и једнодомни парламент (Народна скупштина).

3. Двојство законодавне иницијативе између Скупштине и Краља.

4. Право Народне скупштине да надгледа рад Министарског савета (интерпелације, извештаји, скупштинска питања).

5. Пуна министарска одговорност - политичка и кривична.

6. Право Народне скупштине да доноси буџет.

7. Административна подела државне територије на начелу локалне самоуправе у срезовима и општинама.

Поред ових најбитнијих особина устав од 1888. гарантовао је апсолутну слободу штампе, политичког удруживања и јавног окупљања и увео обавезно основно школовање²⁴. Устав је укинуо смртну казну за чисто политичка кривична дела, осим у случају атентата на чланове Краљевског дома.²⁵

Поређење ова два уставна документа са становишта Радикалног схватања уставности наводи на неколико општих закључака. Суштинска политичка одређења за која се Радикална странка у Србији определила још у свом програму из 1881. сачувана су у оба текста (гаранција демократских права и слобода, систем локалне самоуправе, широко право гласа, ограничење политичке моћи владаоца). У односу на нацрт из 1883, устав од 1888. прихватио је ублажена решења, нарочито у односу на носиоце законодавног поступка. Док је Радикални предлог устава то право признао само Народној скупштини, уставни акт је усвојио подељену законодавну надлежност између народног представништва и Круне. И у томе лежи

23 Миливоје Поповић, *Порекло и постанак...*, 170

24 *Устав Краљевине Србије*, Београд 1888., чл. 125-132

25 *Ibid.*, чл. 54

најзначајнији уступак на који су Радикали пристали у својој борби за слободоуман и демократски устав²⁶.

За разлику од уставног предлога који је истакао принцип јединства власти у рукама Народне скупштине, Устав је прогласио начело строге поделе власти спроводећи парламентарни систем партијске владе. Ова промена јесте најважнији корак у развоју Радикалног схватања политичког устројства државе.

Предност парламентарне демократије у односу на друге државне системе лежи у два њена својства. То су самосталност, равноправност и међусобна контрола свих облика власти и постојаност владе услед њене зависности од скупштинске већине.

На крају, треба напоменути да се Радикална размишљања о уставу нису даље развијала после проглашења устава од 1888. Сви доцнији напори Радикалне странке у борби за увођење уставности у Србији били су усмерени ка враћању правне снаге овом документу. Најславније доба српске демократије (1903-1914) било је утемељено на чврстим стубовима оних уставних принципа за које су се Радикали залагали још 1888. године.

* * *

Остала три елемента Радикалне политичке идеологије проистичу из првог. Парламентаризам, локална самоуправа и јемство грађанских слобода су уствари разрађени састојци Радикалног схватања начела уставности.

Идеја парламентарне демократије постепено је продирала у идеологију српског Радикализма и то из два основна разлога. Прво, принцип вишепартијског система захтевао је развијене политичке односе са организованим општим јавним мњењем. Ово се у Србији није догодило пре 1880-тих. И друго, концепт парламентаризма потиче из западноевропске политичке праксе, тачније, из британске државноправне традиције. Радикална мисао морала је да прође кроз неколико развојних фаза да би коначно прихватила парламентарни политички систем.

26 Слободан Јовановић, "Никола Пашић", *Србија и коментари*, 242

Размишљајући о парламентарном облику владавине, један од најученијих Радикалних првака, Андра Николић, записао је средином осме деценије прошлог века:

"Партије и политика - то је реалност, то је неопходност, без тога се не може... јер људи не мисле једнако, а људи хоће слободу..., дакле на јавност излазе различита мњења."²⁷

Начело локалне самоуправе било је најстарији и најпостојанији елемент Радикалне политичке идеологије. Корени самоуправе појављују се још у учењу Светозара Марковића. То основно начело на првом месту истицала је и група Адама Богосављевића. Отуд је локална самоуправа истицана у свим политичким програмима Радикалне странке. Реч "Самоуправа" стајала је на барјаку демонстрација у Крагујевцу 1876. године. Доцније је постала назив званичног гласила партије.

Као противтезу централијој власти, Радикали су предлагали систем у коме ће становништво непосредно да бира своје органе власти. Сматрали су да ће се овим путем остварити пуна народна сувереност и да ће се народ ослободити притиска централне власти. Радикали су заступали примену овог система не само у државној управи већ и у свим друштвеним делатностима. Тако су сматрали да и учитеље, лекаре, свештенике па чак и војне старешине треба бирати општим правом гласа²⁸.

Систем локалне самоуправе, како су га Радикали замислили, заснивао се на подели читаве државне територије на срезове и општине²⁹. Општине су, следствено размишљањима Светозара Марковића, замишљене као основне политичке и економске заједнице³⁰. Срезови су, као шире државне јединице, били сразмерно велики. Сваки срез са око 10,000 пореских обвезника. Три самоуправна тела требало је да обезбеђују аутономију срезова:

27 Архив Србије, лични фонд Андре Николића, бр. 10

28 Раша Милошевић, *Организација среза на начелу самоуправе и изборног права*, Београд, 1883, 14

29 *Ibid.*, 23; Јаша Продановић, *Историја политичких странака и струја...*, 472

30 *Ibid.*, 22-24

среска скупштина, потпуно изборно тело надлежно за доношење свих одлука битних за срез, срески надзорни одбор, извршни орган скупштине и срески управни одбор овлашћен у свим административним и судским питањима³¹. Сви чланови извршних и управних тела били су изборни и непосредно одговорни среској скупштини. Делокруг скупштине обухватао је све области државног и друштвеног живота у срезу: образовање, судство, администрацију, привреду, финансије и све статистичке и техничке послове. Чак су и црквена питања била у надлежности среске скупштине³².

Године 1883. истакнути првак Радикалне странке и виђени члан њеног Главног одбора, Раша Милошевић, написао је књижицу под насловом *Организација среза на начелу самоуправе и изборног права* у којој је детаљно објаснио Радикално схватање локалне самоуправе. Примерци ове брошуре послати су свим месним одборима Радикалне странке³³. Тако је масовно Радикално чланство било упознато са основама система самоуправе и изборности.

Један допис из села Суботинца у алексиначком срезу, датиран марта 1883. посебно је занимљив:

"Учитељ нам расветли и зарадује нас читајући у *Самоуправи* организацију среза, а особито бр. 34 *Самоуправе*, како о организацији среза, тако и о црквеном питању који нас из темеља дубине душе потераше за правду и истину..."³⁴

Интересантно је да су Радикали, после много година, посебно истицали своје успехе у увођењу локалне самоуправе у Србији. Године 1923. Радикали су о томе писали:

"Начело самоуправе Народна радикална странка оживотворила је у Уставу 1888, засновавши самоуправу општине, среза и округа и то с таквим успехом да су и

31 *Ibid*, 26; Федор Никић, *Локална управа у Србији XIX века*, Београд 1927, 242

32 Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, I, 26-27; Јаша Продановић, *Историја политичких странака и струја...*, 473

33 Раша Милошевић, 28

34 АРХИВ САНУ, бр. 9783/89. 29. март 1883.

остале странке у Србији, које су том начелу у почетку биле противне, прихватиле и унеле у своје програме.³⁵

И захтев за увођење и заштиту свих демократских слобода спада међу она политичка начела која су Радикали прихватили још у својим раним почецима. Адам Богосављевић је још 1875. одржао говор у Народној скупштини у коме је истакао значај слободе штампе и јавног иступа:

”Рећи простом сељаку да му је забрањено да пише и говори како зна и уме - не би веровао да је то могуће... Мислим да је Србији данас потребна слобода изражавања више него икад...”³⁶

И поново је једно начело Радикалног политичког програма имало двоструку природу - теоријску и практичну. Грађанска права и слободе чиниле су нераскидиви део Радикалног схватања демократије, али су истовремено биле и оруђе Радикалног демагошког деловања усмереног ка широком чланству. И у овом питању, устав 1888. био је преломна тачка. Укидајући цензуру, омогућио је бујање политичке штампе³⁷.

* * *

Национални програм је сачињавао спољашњи елемент идејне основе Радикалне странке. У самим почецима постојања покрета занимање за питања од националног значаја играло је другоразредну улогу. Проблеми унутрашње политике добијали су предност над проблемима међународног положаја Србије. Тек после првог уласка Радикала у владу (1887) и абдикације Краља Милана Обреновића (1889) странка је показала веће интересовање за вођење иностране политике. Тек током последње деценије деветнаестог века Радикали су развили потпун национални програм³⁸. Овај део Радикалне политичке идеологије састојао се из четири основне тачке. То су

35 *Закључци и резолуција земаљских конференција*, 6

36 *Ibid.*, бр. 10438/22

37 Archives du ministère des affaires étrangères français, CP-Serbie, 1889, 7. јануар 1889.

38 *Закључци и резолуција...*, 1; Archives du ministère des affaires étrangères français, CP-Serbie, 1887/88, 6. јануар 1888.

национална идеја, ослањање на царску Русију као главног савезника међу великим силама, рад на ослобођењу балканских народа и њиховој сарадњи и планови за уједињење Јужних Словена.

Национална идеја била је онај саставни део националног програма Радикалне странке који се најраније појавио. Сами Радикали сматрали су да је њихов покрет одувек био национално усмерен³⁹. У свом првом политичком манифесту из 1881. у уводној реченици потписници су истакли као свој првенствени циљ "државну независност и ослобођење и уједињење свих делова Српства"⁴⁰. У прогласу свом чланству из 1886. Радикали су поновили свој став о Србији као "српском Пијемонту"⁴¹. *Одјек* је писао почетком 1885:

"Имамо ли сигурне, разгранате и јаке везе са свим деловима Српства; јесу ли две српске државе, на које жудно погледују они раскомадани делови српског народа што стењу под туђинским јармом, сложне и договорне за велики посао ослобођења и уједињења Српства; имамо ли јаке пријатељске везе с осталим балканским самосталним државама и оним (ј)европским државама којима није противно и које шта више могу имати интереса да виде слободне и јаке балканске народе?"⁴²

Мисао су развили 1894:

"Србија једноставно не може да напусти интересе Српства. Са српске тачке гледишта, нема разлике између српских државних интереса и интереса других Срба. Питање Српства је "бити ил' не бити" српске државе... Одсечена од осталих српских земаља, Србија сама не значи ништа и нема разлога за постојање."⁴³

Најзад, у недавно објављеној политичкој исповести, насталој 1902, сам Никола Пашић је записао своја размишљања о истој теми:

39 АРХИВ САНУ, бр. 13681/1

40 "Наш програм", *Самоуправа*, бр. 1, 8. јануар 1881; *Закључци и резолуција*., 1

41 АРХИВ САНУ, бр. 13861/1

42 Стојан Протић, "Македонија", *Одјек*, 5. фебруар 1885.

43 Милован Ђ. Миловановић, "Наша спољња политика", *Дело*, IV, 1894, 246

чак и невољно, помислити на сличност између најпознатијег међу њима, *Начертанија* Илије Гарашанина, и Радикалног става из 1894. Изгледа да је национална идеја трајнија и мање склона мењању од свих осталих идеја које припадају области политичке филозофије.

Национална политика Радикалне странке била је, у највећој мери, последица њених уверења у унутрашњој политици. Прихватајући начела модерне демократије, Радикали су, следствено томе, прогласили принцип суверености народа. Само по себи то је подразумевало, као своју основу, државну независност и висок степен националне свести. Веома рано у својој историји они су напустили наслеђе Светозара Марковића, по коме је друштвена револуција била први услов националног ослобођења⁴⁵. Али су, ипак задржали нешто од своје социјалистичке прошлости. Првенство унутрашњих промена над националном еманципацијом.

Радикални покрет није могао друкчије, него да прати талас историјског кретања. А он је сигурним коракм водио Србију ка њеном европском идеалу деветнаестог века: једна нација - једна држава. На српском примеру, ова законитост је значила тежњу ка ослобођењу и уједињењу свих Срба који су живели у суседним вишенационалним царствима: Хабсбуршкој монархији и Отоманској империји. У младом добу свог одушевљења социјалистичким идејама, Радикали су почели као интернационалисти. Неумитност српске стварности учинила

44 Никола Пашић, "Моја политичка исповест", *Србија и коментари*, Београд 1989., 129

45 Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 368

је да убрзо постану барјактари српске националне улоге и д: национализам, реч која је много доцније добила сасвим друкчији призвук, уврсте на прво место својих политичких убеђења.

Историчари који су писали о Србији прошлог века по правилу су указивали на русофилство као на главну одлику Радикалног националног програма⁴⁶. Русофилство је сложен појам. Зато оваква тврдња тражи додатна објашњења. Неколико питања се поставља у покушају да се одгонетне суштина односа између Радикалне странке и Русије: У чему се састојала приврженост Радикала Царској Русији? Који су основни разлози те блискости? И у којим политичким круговима је Радикална странка нашла своје најверније пријатеље?

Оно што одговор чини тежим јесте чињеница да су политичка уверења Русије и Радикала стајале на најудаљенијим тачкама једна од других. Царска Русија је била, крајем деветнаестог столећа, још увек конзервативна, аутократска и неуставна држава. С друге стране, Радикална странка се свом снагом борила за уставност и демократске слободе.

Један део одговора, онај субјективни, лежи у податку да је већина Радикалних вођа била под јаким утицајем руског народњаштва и анархизма и била веома блиска руској либералној интелигенцији⁴⁷. Тако је званична Русија била понекад врло ненаклоњена Радикалима:

"Атеисти, анархисти и нихилисти не могу бити ничији пријатељи, још мање пријатељи Русије, али је српска радикална странка, нарочито њени прваци, такозвана интелигенција, састављена од елемената из горње категорије."⁴⁸

46 Слободан Јовановић је најважнији међу њима. Мада је и он сматрао да "Радикална странка у почетку није била ни аустрофилска као Напредна странка, ни русофилска као Либерална странка.", "Никола Пашвић", *Србија и коментари*, 240

47 Archives du ministère des affaires étrangères français, CP-Serbie, 1885, 10. јул 1885.

48 *Harold*, Петроград, 23. септембар 1890.

Други, реалнији, произилази из улоге Царске Русије као предводника словенског и православног света. Ову мисао изразио је Никола Пашић током своје посете Ст. Петербургу (Петроград) деведесетих година деветнаестог века у здравици руском Цару:

"Србија ће свакад и у свакој прилици бити уз Русију... У здравље Цару свих Словена!"⁴⁹

Одавно је познато да је у својој спољној политици Ст. Петербург помагао све националине покрете на Балкану, покушавајући на тај начин да посредно стигне до Средоземног мора. Сукоб са Турском који је трајао деценијама, имао је објашњење у тој политичкој намери. Интереси балканских народа поклопили су се са интересима Русије. Отуд су и Радикали сматрали да од свих великих сила Русија може бити најбољи савезник и ослонац националне политике Србије:

"Што се тиче нашег држања према Русији, мислим да ми стварно треба да нагињемо њој, мада бих ја лично више волео да видим руски утицај само у оној мери која је потребна да противтежи Аустро-Угарској."⁵⁰

Сам Никола Пашић, наводно је рекао: "Тешко је с Русијом, али је још теже без ње"⁵¹, мада се ова мисао приписује и вођи Либералне странке, намеснику и председнику владе, Јовану Ристићу.

Пишући о односима са Русијом један Радикални првак из Београда предлагао је Пашићу који се тада налазио у Бугарској:

"Мислим да је наше држање према Русији досад било добро. Али, можда би одсад требало да изађемо као отворени експоненти Русије..."⁵²

Од 1881. Радикално руководство је успоставило веома тесне везе са руским посланством у Београду⁵³. Исти извор наводи да су се ови односи развили у "интимно пријатељ-

49 Архив Србије, лични фонд Милутина Гарашанина, бр. 1904

50 Писмо Николи Пашићу из Београда, 1884. У приватном власништву.

51 Милан Гавриловић, *Никола II Пашић*, Виндзор 1963, 8

52 Писмо из Београда Николи Пашићу, 1884, У приватном власништву.

53 АРХИВ САНУ, бр. 9287/III, мемоари Јована Авакумовића, 131-132

ство после абдикације краља Милана⁵⁴. Ово се нарочито односило на два руска дипломатска представника, Ламанског и Персијанија. На основу архивске грађе може се закључити да ова подршка Радикалима није била само морална: руска помоћ у новцу била је осетна, али се држала у највећој тајности⁵⁵. Читав низ докумената указује на то да је Русија била главни финансијски помагач емигрантског деловања Радикала у Бугарској (1883-1886). Велики број извештаја српског посланика из Софије оптужује Пашића и другове за одржавање веза са руском тајном службом и за примање новца од ње⁵⁶. И једни и други били су непомирљиви противници Краља Милана. Русија због његове аустрофилске спољње, а Радикали и због његове спољње и због његове унутрашње политике.

Али, везе између Радикалне странке и Ст. Петербурга нису увек биле најближе и најпријатељскије. Радикали су били опрезни према руској политици у Србији и према њеном мешању у балканска питања. У Србији, Русија је била велики савезник Либералне странке, пре и више него Радикала⁵⁷. Захваљујући свом панславизму и јаком утицају у православном свештенству, као и дугогодишњој оданости царској Русији, Либерали су били веома омиљени у руској престоници. Вођство Радикалне странке било је сасвим свесно сложености односа са Русијом. О томе сведочи један необично занимљив извор. Писмо потиче из 1884:

"Гига (Гершић, прим. М.Ст.П.) је говорио са Ламанским. Жалио се на небригу и увреду нанету нашим друговима. Ламански му је рекао да он схвата све грешке либералне владе и да ће он обратити томе већу пажњу. Али, исто тако је рекао да и даље морамо сарађивати са Ристићем."⁵⁸

54 *Ibid.*

55 *Ibid.* 133

56 Архив Србије, лични фонд Добре Ружића, ПО-27/183, 19. септембар 1883; АРХИВ САНУ, бр. 11548; о овим везама писао је и Слободан Јовановић "Никола Пашић", *Србија и коментари*, 241

57 Слободан Јовановић, "Никола Пашић", *Србија и коментари*, 240

58 Писмо Стојана Протића Николи Пашићу, Београд 31. август 1884. У приватном власништву.

Још обазривије савете давали су београдски Радикали својим партијским друговима у Бугарској у погледу њиховог држања према Русији:

"Пазите да не постанете оруђе других који ће вас напустити чим будете остварили своју улогу оруђа."⁵⁹

Несумњиво је писац ових редова на уму имао тесне везе које су емигранти из Тимочке буне успоставили са руским званичним представницима и тајним емисарима у Бугарској током свог боравка у изгнанству. У неколико наврата српски посланик у Софији јављао је министру спољних послова о сусретима и разговорима емиграната са руским дипломатама и бугарским политичарима⁶⁰. О овим контактима писали су и руски листови⁶¹

Грубо речено, Русија је имала два одвојена правца у балканској политици: српску и бугарску. Радикали су били потпуно свесни опасности која је долазила од пробугарске Русије у случају да дође до сукоба између две балканске државе. Али, немајући бољег савезника, били су мишљења да Србија мора да прихвати Русију као "првог заштитника српских националних интереса"⁶².

И Никола Пашић, за кога влада мишљење да је био највећи пријатељ Русије од свих Радикалних првака, био је опрезан у процени руске подршке:

"Ми се страшно варамо ако себи уображавамо да мн имамо толику важност за Русију да ће она стављати у покрет целу своју државу, да водн рат са Европом на живот и смрт за нас."⁶³

Произилази, дакле, да је оцена о наклоности Радикалне странке Русији тачна, мада не и сасвим прецизна. Проруски став Радикала прошао је неколико етапа у укупној историји покрета. У почетку је та блискост долазила од

59 *Ibid.*

60 АРХИВ САНУ, бр. 11548, писмо Ђ. С. Симића из Софије Милутину Гарашанину, 7. април 1884.

61 *Ibid.*, бр. 11551, телеграм Милутина Гарашанина Ђ. С. Симићу из Београда 11. фебруар 1884.

62 Милован Ђ. Миловановић, "Срби и Бугари", *Дела*, XVII, Београд 1898, 291

63 Никола Пашић, "Моја политичка исповест", *Србија и коментари*, 155

утицаја руских социјалистичких мислилаца и од помало романтичног осећаја припадности великом словенском и православном свету. Како је време пролазило, реалност је савлађивала одушевљење. Радикали су у Русији пронашли ослонац за остварење свог националног програма. Речима једног од непосредних посматрача и савременика, Драгутина Илића: "споља ослобођење од аустријске политике и савез са Бугарском и Црном Гором под окриљем Русије"⁶⁴.

Сан о савезу балканских народа један је од најстаријих елемената политичке идеологије Радикалне странке. И ова идеја је проистекла из учења Светозара Марковића које су Радикали прилагодили свом политичком програму. Марковић је упорно и често заступао мисао о балканској федерацији слободно удружених народа оствареној социјалном револуцијом. Радикали су начелно прихватили ову тезу, али су је прерадили у концепцију балканског савеза суверених и независних држава. Њихово схватање овог савеза се, пре свих, односило на Бугарску⁶⁵. Радикали су сматрали да су Срби и Бугари два одвојена народа са одвојеним државним устројствима и историјским искуствима, иако су им етничка и историјска порекла, а нарочито језици, били веома слични⁶⁶. Размишљања Радикала ишла су следећим логичким током. Као братски народн чији је заједнички интерес био у супротстављању Отоманском царству у Македонији, Срби и Бугари би били неупоредиво јачи ако би успели да се уједине⁶⁷. Национално осећање Радикала према области Македоније било је мање романтично и реалније у погледу могућих решења у поређењу са ставовима других српских странака у овом питању. Веровали су да Македонија није ни српска, ни бугарска или, тачније, да је била мешавина и једних и других, мада су македонски језик држали за "дијалекат српскога језика, пошто у том дијалекту онако видно место заузимају сви главнији

64 Драгутин Илић, *Зајечарска буна I*, Београд 1909, 122

65 Милован Ђ. Миловановић, "Срби и Бугари", 290

66 *Ibid.*

67 *Ibid.* 292

гласовни закони српскога језика...⁶⁸ Радикали су се, истовремено, оштро противили свим оним бугарским тежњама да Македонију и Македонце прогласе бугарском земљом тј. огранком бугарског народа⁶⁹.

Њихови напори да се две државе приближе и делују као јединствен блок окончани су 1897. Те године постигнута је српско-бугарска нагодба. То је, уствари, значило остварење политике компромиса за коју су се Радикали упорно залагали⁷⁰.

Поред државне политике, односи између Радикалне партије и бугарског народа имали су још једну, много личнију и приснију страну. Добар део истакнутих чланова странке осећао је несвакидашњу блискост са припадницима суседног народа. Ово је нарочито важило за првог међу Радикалима Николу Пашића. За њега је један од писаца његовог животописа записао:

"Али, Пашић је имао и неку слабост према Бугарима... Мислим да је оба народа носио у срцу... Ту лежи можда узрок што су га неки Срби сматрали више Бугарином него Србином..."⁷¹

За ову наклоност Радикала према Бугарима било је неколико разлога. Радикалини покрет је био изузетно јак и популаран у источној Србији, области која се граничи са Бугарском и где скоро нема разлике, ни етничке, ни језичке, ни обијачне, између живља настањеног са једне и са друге стране границе. Из тог дела Србије потицало је неколико виђених Радикала: Адам Богосављевић, сам Никола Пашић, Аца Станојевић, Жика Миленовић. И Светозар Марковић је рођен у Зајечару, мада је врло рано напустио родно место. Руководство Радикалне странке било је у веома блиској вези и честим личним додирима са вођством Либералне странке у Бугарској. Постојале су значајне идеолошке сличности између два политичка покрета. За време емиграције после краха Тимочке буне, Радикалини бегунци су уживали гостопримство и новчану

68 Стојан Протић, *О Македонији и Македонцима*, Београд 1888. 133

69 *Ibid.*, 123

70 Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића II*, 381-398

71 Гавриловић, 9

помоћ бугарских Либерала који су тада били на власти у Бугарској. У току боравка у Софији Пашић је више пута давао изјаве за бугарске новине. Тако је у софијском листу *Сознаније* објављен његов став о "савезу балканских народа и нарочито српског и бугарског народа"⁷². Славеинов, Каравелов, Балабанов и нарочито Сукнаров улазили су у ред најинтимнијих пријатеља Радикалних првака⁷³. Никола Сукнаров био је студент Велике школе у Београду и његово пријатељство са Радикалима потиче још из ђачких дана. Био је најчешћи домаћин својим српским друговима и истомишљеницима и током изгнанства у Бугарској и доцније. Њихови међусобни односи били су дубљи од обичне политичке сарадње. Дисали су истим идеолошким и националним дахом.⁷⁴

Ако су Радикалини планови о балканском савезу били разрада политике према Турској, њихове мисли о уједињењу Јужних Словена биле су разрада политике према Аустро-Угарској. Доба романтичног национализма деветнаестог века створило је идеју о југословенском јединству. Овај концепт се брзо проширио међу интелигенцијом у различитим деловима Балканског полуострва, разним државама и народима. Сасвим разумљиво, ни визије могућег уједињења нису биле истоветне.

Овде, ипак, треба поменути неколико основних чињеница. Носиоци хрватске народне идеје, разочарани дуалистичким решењем у Хабсбуршкој монархији, покушали су да нађу излаз у јужнословенском уједињењу⁷⁵. Слични планови долазили су и од Срба из Војводине, а тек доцније и од школованих људи из саме Србије⁷⁶. Постојање заједничког етничког порекла и језика пружало је основу за развијање и ширење идеје југословенства. Два највећа јужнословенска народа, Срби и

72 Гавриловић, 10-11

73 АРХИВ САНУ, бр. 11548; бр. 11551; Archives du ministère des affaires étrangères français, CP-Serbie, 1884, 11. јул 1884.

74 Archives du ministère des affaires étrangères français, CP-Serbie, 1889, 20. октобар 1889.

75 Милован Ђ. Миловановић, "Срби и Хрвати", прештампано из *Дела*, Београд 1895, 21

76 *Ibid.*, 15

Хрвати, били су најзаинтересованији за могућност уједињења. Отуд је сасвим природно да је, у оно време, југословенска идеја била ствар српско-хрватских односа.

Став Радикалне странке у југословенском питању био је, уопште узев, прагматичан. Радикали су јасно увиђали битне разлике које су постојале између два народа: различите вере, историјска искуства и, пре свега, чињеницу да су Хрвати живели у Хабсбуршкој монархији, а Срби под Турцима:

”Јаз који данас постоји између Срба и Хрвата је много дубљи него што ми то понекад мислимо. Питања религије, историје, и политике су толико помешана да човек може с правом да пита да ли смо ми уопште један народ или нисмо...”⁷⁷

Разматрајући путеве могућег развоја јужнословенских народа и њиховог уједињења, Радикали су понудили два решења:

”Да postanемо чланови исте државе, да даље приближавамо језик и да тежимо истом циљу. У том случају само ће на свера раздвајати. Међутим, нешто сасвим друго може да се догоди. Наша непријатељска раздвојеност може да остане. Језик ће се још више раздвајати и између Срба и Хрвата ништа заједничко неће остати.”⁷⁸

Камен спотицања између два народа, Радикали су видели у томе што су Хрвати тражили уједињење у оквиру Хабсбуршке монархије. Срби су, с друге стране, заједничку државу замишљали као независну целину:

”Ми тражимо срећу за наш народ ван Турске, али, Богу хвала, и ван Аустро-Угарске. Ово ван Аустро-Угарске води нас ка сукобу са нашом хрватском браћом.”⁷⁹

И после пуних четрдесет година Радикали нису променили гледиште о овом питању:

”Она (Радикална странка прим. М.Ст.П.) тада није могла обухватити цео наш народни проблем, ни због унутрашњих и других прилика у Србији, ни због тога

77 Стојан Протић, ”Српско-хрватско питање”, *Самоуправа*, 2. децембар 1882.

78 *Ibid.*

79 *Ibid.*, 31. децембар 1882.

што је за то био потребан споразум са оним деловима нашег народа, који су имена хрватског и словеначког, и који су били својом целином у бившој Аустроугарској монархији, те је због особитих прилика њихова политичка живота било тешко споразумевање, јер су многи прваци њихови према ондашњим приликама делили мишљење да треба ујединити наш народ сва три имена који је живео под Аустроугарском у оквиру саме Аустроугарске монархије."⁸⁰

Мисли Радикала о југословенском уједињењу биле су логичан наставак њихових размишљања о уједињењу свих Срба. Српско јединство чинило је основ. Југословенско решење било је само шири план за остварење исте идеје. Радикална странка је у бити била националан покрет који је бранио српске националне интересе. Југословенство је могло доћи само као следећа фаза српске националне идеје. Никако као њена замена.

II

Док су основи Радикалне идеологије припадали идеалном свету теоријског, обележја Радикалне странке припадала су несавршеном свету стварности. Овај други ред особина уствари је дефинисао историјско постојање покрета.

Прилагодљива природа Радикалне странке огледала се у њеном својству да преживи, да се прилагоди политичкој ситуацији и да се мења сходно променама историјских прилика у којима делује. Овај процес имао је и повратно дејство. Другу странку прилагодљивости чинила је способност покрета да делотворно утиче на саму политичку стварност. Стога се може успешно бранити гледиште о наизменичном односу између Радикалне странке као реалног чиниоца и укупне историјске

80 *Закљчци и резолуција...*, 1

ситуације. Прилагодљивост Радикалног покрета имала је два основна вида: идеолошки и тактички. О првом је већ било речи у поглављу о изворима и развоју Радикалне идеологије. Други захтева дубљу анализу. У почетку, Радикали су користили пропаганду, критику и писану реч као средства непосредног утицаја на политичке догађаје. Милутин Гарашанин је подсмешљиво, али тачно запазио и записао:

"Као дете Радикални покрет је био досадан, безобразан и дрзак..."⁸¹

Зауостављен законитим или незаконитим путем да дође на власт, Радикални покрет је надахнуо, ако не и покренуо, отворени оружани сукоб, не би ли остварио свој циљ. И поново духовити Гарашанин:

"Као дечко, Радикални покрет је био изгредник, као младић - бунтовник, а као човек постао је злочинац."⁸²

Најзад, Радикална странка је још једном променила стратегију своје политичке борбе. Прихватајући легална средства у надметању за политичку власт, Радикали су, после много лутања заблуда и грешака, постигли оно што су желели:

"Она (Радикална странка М.Ст.П.) још увек има шансу да спасе саму себе, да не упадне у грех, да не поништи саму себе, да не пљуне у сопствено лице... Радикална странка је данас на власти на основу закључених споразума и свршеног чина, потпуно у служби абдицираног краља Милана и пензионисаног Јована Ристића..."⁸³

Ако се по страни остави заједљиви тон Милутина Гарашанина (који је сасвим схватљив ако се има на уму да је он годинама био непомирљиви политички противник Радикала), постаје кристално јасно шта је значила прилагодљивост Радикалног покрета.

Другу особину реално постојећег покрета чинио је његов смисао за прагматизам. Радикали су били способни да пронађу практичне начине и путеве да примене своје идејне поставке, или, прецизније, да прилагоде теорију

81 Архив Србије, лични фонд Милутина Гарашанина, бр. 1925

82 *Ibid.*

83 *Ibid.*, бр. 1922

реалним политичким приликама. Све што се показало неприменљивим и непрактичним било је напуштено. Штогод је изгледало сувише сложено и гломазно било је поједностављено и промењено. Идеологија је служила покрету - никад обрнуто. Ако је идеолошка доследност често прелазила у тврдоглавост у време групе Светозара Марковића, Радикали су већ почетком осме деценије прошлог века развили дух прагматизма. У самом уводу програма од 1881. Радикали су инсистирали на реалности у политици, тражећи хитне и практичне промене⁸⁴. Смисао за практично политичко деловање било је најјаче оружје Николе Пашића. Може бити да је управо он учинио да се ово својство пренесе и на цео Радикални покрет. Чак и у оним питањима која су била од највеће важности за остварење Радикалног програма, Пашић је показивао спремност за компромис:

”Ја сам био и онда, па сам остао и доцније при том уверењу, да народ не би пошао и помагао до краја оне политичаре који би тражили повраћај Устава од 88. годнне, а не би пристали да дођу (до) другог Устава који би у врло многом био раван првоме, па готово и потпуно раван, само да се до њега дође новим споразумом са Круном.”⁸⁵

Прилагодљивост Радикала довела их је и до споразумног устава од 1901. Схватајући да је немогуће у том тренутку донети устав који у свим тачкама одговара њиховим уставним начелима, Радикали су пристали на средње решење са следећим образложењем:

”Са терена Устава од 6. априла може се више, боље и безопасније радити на увећању народних слобода и права, но са терена Устава од 69. годнне...”⁸⁶

Радикална странка је често оптуживана за употребу демагогије као њеног најомиљенијег средства политичке пропаганде⁸⁷. Неретко се тврдило да Радикали приказују

84 ”Нап програм”, *Самоуправа* бр. 1. 8. јануар 1881.

85 Никола Пашић, ”*Моја политичка исповест*”, 128

86 *Ibid.*, 186

87 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, III*, 261; Драгослав Јанковић, *О политичким странкама у Србији XIX века*, 132

ствари једноставнијим него што јесу и да их по правилу представљају искривљено, у намери да придобију подршку и популарност за свој покрет међу српским становништвом. Низ службених извештаја из различитих делова Србије имао је притужбе на понашање локалних Радикалних првака који "држе тајне састанке сваке вечери, буне становништво и обећавају слатке снове само ако буду за њих гласали на следећим изборима."⁸⁸ 1881. године јављано је да брат Николе Пашића, Лазар "представља рад и држање Николе Пашића као изузетно корисно за народ; али његови иступи немају много утицаја јер он воли да обмањује народ, тако да му многи не верују. Када би Лазар Пашић видео свог брата у министарској фотели, тек би онда био задовољан. Сада прича да како је сада ништа не ваља...".⁸⁹ Извештаји сличне садржине стизали су министру унутрашњих дела из Царине⁹⁰, Пирота⁹¹ и Крушевца⁹².

Изразит пример употребе демагогије у политичке сврхе налази се у Радикалном прогласу чланству из 1886.:

"Оно што разликује Радикалну странку од осталих странака је чињеница да њу не воде власти или позната имена... него свеукупне жеље и интереси свих њених чланова."⁹³

И у прогласу месног одбора Радикалне странке из Јагодине провејава исти тон:

"Радикална партија је бројнија од свих других партија у Србији: она има најдубље корене у народу - дакле, само се Радикална партија састоји од чистог народа."⁹⁴

Разматрајући проблем политичког поштења и искренности, Андра Николић је на прво место стављао моралност сваке јавне делатности. Свестан да намерно и често

88 Архив Србије, лични фонд Милутина Грашанина, бр. 470, извештај из Пожаревца 21. јул 1882.

89 *Ibid.*, бр. 62, Извештај из Зајечара, 16. новембар 1881.

90 *Ibid.*, бр. 472

91 *Ibid.*, бр. 442

92 *Ibid.*, бр. 525

93 АРХИВ САНУ, бр. 13781/2

94 *Ibid.*, 9738/27

коришћење демагошких фраза може да угрози успех Радикалног покрета, он је записао:

"Политичар је на себе узео обавезу, јавно обећао да ће радити на одређеним начелима и на остварењу проглашеног програма. Када он, и поред тога, ради за себе - онда је то превара."⁹⁵

Последње од обележја Радикалне странке било је јединство изражено у оданости самом покрету. Током дугих година од 1881. до 1901., странка је успела да сачува и организациону и идеолошку целину. Из дана у дан бројно је расла, неуздрана унутрашњим раздорима и поделама. Сви покушаји да се то јединство наруши неуспешно су се завршили. Одлазили су појединци, понекад и они најважнији, али је чланство остало уједињено.

Два основна чиниоца одржавала су покрет на окупу. Први је била врло добра организациона структура странке, која је омогућавала сталне везе вођства и чланства. Други чинилац била је безусловна оданост Радикализму. Не само вођа, него и свих чланова. То Радикално партизанство чинило је ослонац јединства покрета. Због тога су противници неретко нападали Радикалну странку да интересе партије ставља испред интереса државе:

"Радикали су прости партизани и ништа више. Њих брине само успех њихове партије, без икаквог обзира на правду и државне потребе."⁹⁶

И опет исти писац:

"Радикали су још увек у пуној снази... задовољни својим партизанством."⁹⁷

У својим писаним сећањима, нажалост још увек необјављеним, Јован Авакумовић, један од највиђенијих првака Либералне странке, неколико пута враћао се писању о Радикалном покрету. Саслушајмо га још једном. Овога пута је још одређенији у изрицању суда о Радикалима:

95 Архив Србије, лични фонд Андре Николића, бр. 10

96 АРХИВ САНУ, бр. 9287/III, мемоари Јована Авакумовића, 45

97 *Ibid.*, 51

"Већ на почетку коалиционе владе (1887. прим. М. Ст. П.) Радикали су показали своје сепаратистичке тежње. Користили су сваку прилику да постигну своје партизанске интересе."⁹⁸

Страначка свест Радикала нарочито је била видљива када су постајали министри. Једном на власти, они су чинили све да што више Радикала дође на јавне положаје. Према истом извору "Радикали су преплавили судове, управу и Државни савет"⁹⁹. Овакво држање имало је сасвим логично објашњење. Бити Радикал значило је бити члан огромног политичког покрета. Опредељеност за Радикализам била је израз политичког убеђења, али и могућност за појединца да игра важну улогу и да, истовремено, напредује на друштвеној лествици.

Сва ова својства сачињавала су изворе и јачине и слабости Радикалног покрета. Омогућила су његово постојање, опстанак и успех. Али су га учинила несавршеним, недоследним и себичним. Неким чудноватим стазама размишљања, мисао о сличности политичког покрета и људског живота долази на ум...

98 *Ibid.*, 11

99 *Ibid.*, 13

САСТАВ И УСТРОЈСТВО

САСТАВ И УСТРОЈСТВО РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ

Прича о Радикалном покрету у Србији не би била потпуна без анализе његовог друштвеног састава и унутрашњег устројства. Разматрање управо ове стране српског Радикализма осветљава и саму природу политичке странке и њен живот на сцени историјских збивања.

За Радикализам у Србији сасвим је оправдано употребити израз - покрет. Та реч означава боље и обухвата више него само - политичка странка. Огромно чланство Радикалног покрета, чија се бројност не може упоредити ни са једним другим у српској историји, јесте први разлог за ову тврдњу. Други лежи у чињеници да је припадност Радикалима значила дубоко политичко опредељење сваког члана странке. Израз политичка странка подразумева програм и организацију. Политички покрет је скуп људи једнаких и чврстих политичких уверења.

Социјална структура Радикалног покрета у великој мери одражавала је састав српског друштва током последње две деценије деветнаестог века. Како се Србија развијала од уједначене сељачке заједнице ка модерном издељеном друштву, тако су се те промене огледале у социјалној структури Радикалне странке.

Све друштвене групе које су постојале у српском друштву крајем минулог столећа биле су заступљене у Радикалиом покрету. Његово вођство састојало се од београдске интелигенције. Многи од њих образовање су стекли у иностранству. Најживљи и најборбенији део Радикалне странке сачињавали су школовани људи из унутрашњости: професори, учитељи, нижи чиновници и свештеници. Најбројнија група међу радикалима, њихова војска следбеника, била је састављена од српског сељаштва. Оно је готово без изузетка приступило Радикалној

странци¹. Трговци и пословни људи, групација која је у Србији оног времена била у повоју, али је ипак постојала, такође је била заступљена у Радикалном покрету. Најзад, и одређени број радника, запослених у неколико српских фабрика и занатских радионица, пришло је Радикалима².

Свака од ових друштвених групација имала је своје посебно схватање Радикализма и као покрета и као идеологије. Ове условне разлике произилазиле су из различитог друштвеног положаја, степена обрзаовања и појединачних интереса сваке од њих. Са социолошког становишта, Радикална странка била је скуп неколико друштвених слојева. Осећај заједништва који је међу њима владао омогућио је раст и успех целог покрета. Њихове разлике учиниле су од Радикализма сложenu социјалну и политичку појаву. Отуда Радикализам може бити дефинисан као политички савез или блок³ пре него као строга и монолитна политичка партија.

Организација Радикалне странке играла је пресудну улогу у стварању и одржавању покрета. Њена оперативна структура била је крвоток политичке организације - главни ослонац њеног јединства. Као први масовни политички покрет у Србији и бројно највећа политичка странка, која је 1882. године имала уз себе 80% становништва⁴, Радикализам је захтевао развијену мрежу унутрашњих односа. Само један такав систем могао је да организује и усклади његово огромно чланство. Из угла укупне страначке организације, Радикали су били успешнији од свих осталих политичких партија у Србији⁵.

Произилази, дакле, да је, за разумевање Радикализма као сложене политичке појаве у српској историји, неопходно учинити покушај да се реконструише друштвена и организациона основа Радикалне странке.

1 Андрија Раденић, "О радикалним сељачким бунама у Србији 1892-93 године", *Историјски часопис*, IX-X, Београд 1960, 451-465

2 АРХИВ САНУ, бр. 9783/77

3 Жорж Клемансо је први дефинисао Радикализам као политички блок.

4 Јаша Продановић, *Историја политичких странака и струја*, 512-513

5 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића III*, 105-110

Задатак постаје тим тежи, али и значајнији, што је архивска грађа о овом питању српског Радикализма или делимична или ограничена и недовољна.

* * *

У приступу друштвеној анализи Радикалног покрета немогуће је не почети од велике већине његових присталица, од српског сељаштва. Али, пре разматрања проблема присуства сељаштва у странци, неколико података о укупној бројности Радикала помоћи ће да се стекне општи утисак о размерама Радикалног покрета.

Према Јаши Продановићу "скоро пет шестина народа" пришло је Радикалној странци до 1883. године⁶. Милан Ђ. Милићевић, угледни првак Напредне странке, тврдио је да се "опозиција под именом "Радикалн" раширила по целој земљи"⁷. Слободан Јовановић је признавао да је српски народ пре Тимочке буне махом прилазио Радикалима⁸. Извори Радикалног порекла помињу да је странка почетком 1883. бројала 45,000 чланова⁹. Уочи Тимочке буне тај број се попео на 60,000 са најмање још толико неуписаних следбеника¹⁰. У извештају из септембра 1885. француски дипломатски представник у Београду писао је да Радикали имају велику већину у Ужицу, Ваљево и Пожаревцу¹¹. Непосредни извор с почетка осамдесетих година прошлог века тврдио је да је тимочки срез "легло српске радикалне странке"¹². Престоница, међутим, никада није постала Радикално средиште. Пера Тодоровић је писао да "Београд никад није био радикалски. Наша престоница, за разлику од свих престоница света, имала је некада и има данас, конзервативан карактер"¹³. Ниш, други град по величини у Србији, имао је Либералну

6 Јаша Продановић, *Историја политичких странака...*, 513

7 АРХИВ САНУ, бр. 9327/11

8 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, III*, 70

9 Раша Милошевић, *Тимочка buna*, 42

10 Пера Тодоровић, *Мале новине*, бр. 190, 15. август 1890.

11 Archives du ministère des affaires étrangères français, CP-Serbie, 1885, 6. септембар 1885.

12 Драгутин Илић, *Зајечарска buna*, 55

13 АРХИВ САНУ, бр. 13512.

већину. И Напредњаци и Радикали били су неупоредиво слабије заступљени у тој српској вароши¹⁴. Извештај из Аранђеловца, такође из 1883. наводи да је утицај Радикалне странке у тој варошици "слаб и безначајан"¹⁵.

* * *

Од самог почетка организованог деловања Радикала ситни сељачки поседници, који су чинили далеко највећи део српског становништва¹⁶, приступили су Радикалној странци.

Који су били основни разлози овог масовног приласка сељаштва Радикалима?

Посматрано у општим цртама, постојала су два главна изворника ове појаве. Прво, српски сељак је годинама био искључен из политичког живота Србије. Питање је довољно значајно и сложено да изискује дубље разматрање. Градови и градски живаљ је највише добио процесом модернизације српског друштва. Током дугог периода под турском управом и кратког времена сопственог државног развитка, Срби нису имали прилику да упознају и прихвате установе модерне демократије. Тек је устав донет 1869. године, стидљиво унео одређене новине. Изборна Народна скупштина постала је саветодавно тело. Неразумевање усанова демократије, притисци власти и неорганизован политички систем биле су озбиљне последице одсуства политичког искуства¹⁷. Стога је српско сељаштво стекло дубоко неповерење према државним представницима. Друго, ниједна политичка група осим Радикала није покушала да у окретању према сељаштву као преломном чиниоцу у политици пронађе свој пут. Није се ни помишљало на то да се ослонац тражи у овом већинском друштвеном сталежу.

14 *Ibid.*, бр. 9783/148

15 *Ibid.*, бр. 9783/6

16 До 1889., 72,60% сељачког становништва поседовало је мање од пет хектара, 20,31% између пет и десет ха, 6,03% десет до двадесет ха, 1% од двадесет до педесет ха, а само 0,06 је имало поседе веће од педесет ха. Никола Вучо, *Привредна историја Србије*, Београд 1955, 177

17 Димитрије Ђорђевић, "Србија и српско друштво 1880-тих година", *Историјски часопис*, XXIX-XXX, Београд 1982-83, 425

Са појавом Радикалног покрета сељаштво је постепено остварило два судбоносна циља. Постало је политички организовано у Радикалној странци и преко ње ушло у народно представништво. У неколико извештаја, француски посланик у Београду помињао је Народну скупштину "скоро потпуно састављену од сељака"¹⁸ или народне посланике од којих је "већина сељака"¹⁹. О присуству српског сељаштва речито говори и податак да је 1881. године седница Народне скупштине морала да буде одложена за месец дана због пролећних пољопривредних радова²⁰.

Становништво села привукао је Радикални политички програм у коме су основне поставке одговарале његовим интересима и потребама: локална самоуправа, пореска реформа и укидање стајаће војске. Према француском извору било је "немогуће испунити ова обећања" мада су их Радикали, и поред тога, ширили са огромним одушељењем²¹. Овде би било занимљиво напоменути да су Радикали делом оповргли предвиђања француског дипломате. Устав од 1888, како је већ показано, заиста је увео и спровео систем општинске самоуправе. Можда не у потпуности према замислима Радикалне странке, али је ово начело ипак постало основ локалне управе земље. За кратко време на власти (1889-1892), Радикали су осетно смањили пореске обавезе становништва. Законским променама донетим 20. децембра 1889, Радикална влада ослободила је сељаштво од плаћања једног и по милиона динара на име пореза²².

Бројчана надмоћ сељачког живља над осталим друштвеним слојевима јасно се види из пописа Радикалног чланства од марта и априла 1883. године: од 547 уписаних чланова у Вратарници, 519 су били сељаци; у пиротском крају од 450 Радикала, 330 су били сељаци; у Ивањици је било 124 уписаних Радикала од којих је 77 припадало пољопривредном становништву²³.

18 Archives du ministère des affaires étrangères français, CP-Serbie, 1887-1888, 25. септембар 1887.

19 *Ibid.*, 1881, 22. април 1881.

20 *Ibid.*

21 *Ibid.*, 1882-83, 12. новембар 1883.

22 Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића I*, 191

23 Погледати Табелу 3.

Сељачки слој у Радикалној странци био је њен најборбенији и најдоследнији део. Његово приступање Радикалима имало је нешто од патријархалног схватања породице, села, народа. Чак и у тренутку велике победе Радикала доношењем новог устава 1888. године, два народна трибуна, Ранко Тајсић и Димитрије Катић, гласали су против, само да би тиме показали своју непомирљивост и непоткупљивост²⁴. Радикални прваци, и сами пореклом са села, имали су префињен осећај да се приближе обичном човеку и придобију га за своју странку. На првој скупштини Радикалне странке, одржаној у околини Крагујевца у лето 1882, Пера Тодоровић је рекао изражавајући, и речима и смислом, оно што је том сељачком свету лежало на срцу:

"Радикална странка вели: Баш зато што сам сиромах, имам право, и хоћу још три пута више да се мешам у државне послове, јер баш зато што сам сиромах, и што ми је танка грбача, ја више осећам, више ме и боли сваки државни терет и неправда, који се опру на моја гола и мршава леђа."²⁵

Стога општа оцена о томе да је Радикално сељаштво имало само негативан став у политици²⁶ не делује сасвим исправно. Ако би и могла да се прихвати теза о томе да сељачка група није имала шта друго да предложи осим смањења пореза и контроле централне власти увођењем општинске самоуправе, био би то само део одговора. Испод површине тог поједностављеног погледа на политику крила се проста мудрост и осећај за реалност свакодневнoг сељачког живота. Оно стање духа које се обично назива - здрав разум. Српски сељак је био први који је одбацио социјалистички идеализам Светозара Марковића²⁷. Коликогод је сељаштво прихватило идеје демократског државног уређења, толико је било одбојно према идеји своје сопствене колективизације.

24 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, III*, 206

25 *Ibid.*, 66

26 Слободан Јовановић, *Влада Александра Обреновића, I*, 172; Michael Boro Petrovich, *History of Modern Serbia*, 442

27 Живан Живановић, *Политичка историја Србије, II*, Београд 1923-25, 214; Woodford McClellan, *Svetozar Markovic and the Origins of Balkan Socialism*, Princeton 1964, 222

Најзад, сеоски живаљ у Србији био је традиционално патријархалан, самосвојан и затворен. Његов видик досегао је до суседног села, оближње паланке, до општинске вароши најдаље. Приступајући Радикалној странци, сељаштво је израсло у уједињену политичку снагу. Свест о припадности једном бројчано великом покрету, проширило је и утврдило границе његове националне свести и политичког мишљења. Уверило га је да његов утицај на јавни живот може да буде пресудан. Процес националног и политичког сазревања српског сељаштва подударно се са рађањем и израстањем Радикалног покрета. У томе вероватно и лежи његов историјски значај.

* * *

Ако су српски сељаци били бројни следбеници Радикалног покрета, провинцијска интелигенција, учитељи, попови и чиновници, чинили су његово локално руководство. У Радикалној организационој мрежи, овај друштвени слој заузимао је истовремено и истакнуто и важно место. Био је најдинамичнији део покрета, његова главна снага у походу на власт. Провинцијска интелигенција била је онај мост који је повезивао врховно вођство Радикалне странке и њено чланство. Припадајући малом кругу писмених и образованих људи тадашње Србије, они су предводили месне одборе странке, држали сас-танке, читали и тумачили Радикални политички програм углавном неписменом српском сељаку²⁸.

Овај облик политичког деловања локалних првака Радикалне странке често се помиње у многим архивским

28 Године 1885. Србија је имала само 1270 учитеља. Преко 80% становништва било је неписмено осамдесетих година прошлог века. У градовима су прилике биле боље. Око 48% варошана је било писмено. На селу је стање било неупоредиво горе. Само 6,4% сеоског живља је владало вештином читања и писања. Најтежа ситуација је била међу женским делом становништва. Процент неписмености у градовима прелазило је 87%, а на селу чак 99%. Владимир Кариф, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 243-47; Владимир Јовановић, "Статистички преглед привредног и друштвеног стања Србије с обзиром на стање других држава", *Глас Српског ученог друштва*, бр. 52, Београд 1883, 147; Милан Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, 194

изворима. Тако извештај среског начелника из Уба 1882. године помиње тамошњег учитеља и општинског писара као "највеће радикалне агитаторе за наступајуће изборе"²⁹. Извештај из Књажевца из следеће године описује рад нижег чиновника, неког Бркића, који "заједно са председником општине и другим познатим радикалима стално агитује у свим околним селима"³⁰.

Још један извор из 1882. говори о окупљању Радикала. Овога пута су у Великом Градишту, месни свештеник и два учитеља организовали састанак великог броја Радикалних присталица³¹. Веома слично обавештење стигло је министру унутрашњих дела из Крушевца исте године. Јавни скуп Радикала припремила су и водила три крушевачка учитеља³². Месне власти у Голубињу и Глоговцу указивале су на локалне учитеље као на "познате радикалне организаторе" у том крају³³. Извештај среског начелника из Крагујевца изразио је укупан суд о тамошњим чиновницима "који сви припадају радикалној странци и намерно погрешно тумаче садашњу политичку ситуацију"³⁴.

У својим писаним сећањима на догађаје у Тимочкој буни, Драгутин Илић наводи да је устанак у Бољевцу био дело три Радикална трибуна из тог краја од којих су сва тројица били учитељи³⁵. Исти писац дао је необично жив опис локалног вођства странке током устанка у источној Србији:

"То беху, са врло незнатним изузетком, у истину људи, чији живот беше срастао са животом народа; то беху они прави народни прваци у чијим се особама оличио Програм Странке, политичка самосвест јединог народа."³⁶

29 Архив Србије, лични фонд Милутина Гарашанина, бр. 704, Уб 24. август 1882.

30 *Ibid.*, бр. 664, Књажевац, 20. август 1883.

31 *Ibid.*, бр. 587., Велико Градиште, 26. април 1882.

32 *Ibid.*, бр. 461., Крушевац, 4. јул 1882.

33 *Ibid.*, бр. 431., Доњи Милановац, 20. април 1882.

34 *Ibid.*, бр. 429, Крагујевац, 3. јул, 1882.

35 Драгутин Илић, *Зајечарска buna*, II, 22

36 *Ibid.*, 15-16

О значају месног руководства покрета најбоље сведочи следећи податак. Када је Главни одбор Радикалне странке изгубио правац и команду на почетку Тимочке буне, ово руководство другог реда било је она снага која је преузела вођство и покрета и устанка³⁷.

Али, и у овом слоју странке постојале су битне разлике у схватању Радикалне идејне основе. Ниже свештенство било је његов најумеренији део захваљујући својој зависности од црквене хијерархије и својим дубоким верским убеђењима. Српска Краљица Наталија рекла је једном Милану Ђ. Милићевићу, негде 1881. године, да "она не разуме све те попове који су пришли радикалној странци"³⁸. Ни нижи државни чиновници нису могли бити међу најборбенијима. Везани за државну управу и подређени министарству унутрашњих дела, они су морали да проналазе различите путеве усклађивања обавеза према служби и партијског деловања. Честе промене влада, међутим, чиниле су њихов положај у друштву прилично несигурним. Лако остајући без посла, они су се постепено претворили у врсту бирократске сиротиње, угрожене неповољним социјалним и економским приликама. Отуда је добрим делом и долазило њихово приступање Радикалном покрету. Учитељи и професори из унутрашњости сачињавали су најрадикалнији део Радикалне странке. Много независнији у свом послу, политички образованији и од свештеника и од државних службеника, они су били ударна игла српског Радикализма, његово лево крило у коме су се најдуже задржали трагови социјалистичких уверења³⁹.

Њихова оданост покрету сликовито описује писмо двојице учитеља из села Сикол у неготинском крају, у коме моле Главни одбор да објави њихово јавно извињење што су били спречени да учествују на првом конгресу Радикалне странке⁴⁰. Самоуправа је заиста и објавила

37 *Ibid.*, 94

38 АРХИВ САНУ, бр. 9777/IV.

39 Драгиша Станојевић, *Глухо доба у радикалној странци*, Београд 1891, 39

40 АРХИВ САНУ, бр. 9777/IV.

њихово писмо и додала да је један био спречен болешћу, а да су другог зауставиле полицијске власти⁴¹.

Високи државни чиновници придружили су се Радикалима много доцније. Док је провинцијска интелигенција приступила покрету од самог почетка, уствари га и створила и предводила, припадници највише бирократије прилазили су Радикалима тек пошто је странка дошла на власт, од 1887. године⁴². Овај друштвени слој, у који су улазили углавном судије и градско чиновништво, био је помирљивији и умеренији од осталих социјалних група у странци. Њихова веза за Радикализам била је више одређена личним циљевима и професионалним амбицијама него чистим идеолошким уверењима.

* * *

Врховно руководство Радикалне странке, чије је деловање везано за Београд, било је састављено од представника српске образоване елите. Скоро сви Радикални прваци имали су факултетске дипломе. Већина од њих школована је по најпознатијим средњштим европске науке оног доба: у Русији, Француској, Немачкој, Великој Британији и Аустро-Угарској. Њихово студирање на страни, у већини случајева, било је омогућено државним стипендијама. Као најбоље ученике Велике школе, српска влада их је, попут многих других пре њих, слала на школовање у иностранство.

Тако су Никола Пашић и Пера Велимировић студирали грађевину на Политехничкој академији у Цириху. И Пера Тодоровић је студирао педагогију у Цириху. Светомир Николајевић је похађао предавања из светске књижевности на факултетима у Цириху, Берлину, Паризу и Лондону. Јован Жујовић је учио такође у Цириху, а докторат из геологије положио је на Сорбони у Паризу. Гига Гершић је студирао правне науке у Пешти и докторирао у Бечу. Лазар Пачу је завршио студије медицине у Берлину. Раша Милошевић је похађао универзитет у Петрограду и дипломирао хемијску техно-

41 *Самоуправа*, 24. август 1882.

42 АРХИВ САНУ бр. 11651 и бр. 11564.

логију, као и Сава Грујић који је завршио петроградску Војну академију. Коста Таушановић је боравио на високим школама у Табору у Чешкој и у Хохенхајму у Немачкој где је студирао економију. Михаило Вујић је исто тако студирао у Немачкој. Докторирао је филозофију у Лајпцигу. Јован Ђаја је дипломирао на Филозофском факултету у Бечу. Најзад Милован Ђ. Миловановић студирао је државно право на Правном факултету у Паризу и тамо одбранио докторат. Једини од Радикалних вођа који никад нису били на студијама у иностранству били су Андра Николић и Стојан Протић. Николић је дипломирао права у Београду, док је Протић завршио историју књижевности и филологију на београдској Великој школи код свог имењака, чувеног професора, писца и политичара, Стојана Новаковића⁴³.

Сви су припадали трећој генерацији српске интелигенције деветнаестог века. Рођени у размаку од двадесет година, између 1842. и 1863. године⁴⁴. Најстарији међу њима био је Гига Гершић, а најмлађи Милован Ђ. Миловановић. Иако нису припадали истој генерацији, јединство њиховог политичког деловања с правом их је сврстало у једну страначку групу. У погледу социјалног порекла занимљиво је да ниједан од чланова највишег вођства Радикалног покрета није био рођен у Београду и да ниједан није долазио из познате или изразито имућне породице⁴⁵. Напротив, Радикални прваци су били из сељачких или занатлијских породица, са села или из малих вароши⁴⁶.

Ни професионална интересовања првака Радикалне странке нису била истоветна. Међу њима је било инже-

43 Видети Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у Србији*, Београд 1888. и Станоје Станојевић, *Народна енциклопедија*, Загреб 1929.

44 *Ibid.*

45 Изузеци су били Михаило Вујић и Милован Ђ. Миловановић који су рођени у Београду. Али, ни они нису потицали из виђенијих породица. Мада су били истакнути прваци странке, нису припадали најужем Радикалном врху.

46 Милан Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи...*

њера, правника, адвоката, професора, лекара, писаца и новинара. Али, само неколицина од њих стварно се бавила својом струком. После оснивања странке, многи су посветили све своје умие и физичке способности политици и политичком животу. Изузетак су чинили гимназијски професори и универзитетски наставници. Они су једини наставили да се, поред рада у вођству Радикалне странке, баве и својим предавачким занимањем⁴⁷. Универзитетски професори од Радикала су били: Светомир Николајевић, Гига Гершић, Јован Жујовић, Михаило Вујић и Милован Ђ. Миловановић. Стојан Протић је почео као суплент гимназије у Свилајнцу, а Андра Николић је био дугогодишњи професор Прве мушке гимназије у Београду. У првим годинама постојања странке Лазар Пачу је имао приватну лекарску праксу. Доцније је и у њему политика превагнула. Пачу је био један од најистакнутијих Радикалних вођа, члан Главног одбора до своје смрти и изузетно успешан министар финансија после 1903.

Они најстарији међу оснивачима Радикалне странке некада су припадали групи Светозара Марковића и били његови најближи сарадници. То су у првом реду били Никола Пашић, Пера Тодоровић, Пера Велимировић и Раша Милошевић⁴⁸. Овде треба додати да су Радикални прваци као сасвим млади помишљали на идеју револуције, али да истински револуционарни правац нису имали. Мада су дела класика социјализма држали на видљивим местима у својим библиотекама⁴⁹, њихово схватање социјалистичке доктрине било је у својој основи теоријско и академско. Упркос слабостима према овим идејама, београдски Радикали су припадали градском становништву у процесу постепеног преласка у господство. Начин живота и навике које су донели из европских средишта грађанске културе утицали су и на њихов начин живота.

47 *Ibid.*

48 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, I*, 9; Michael Boro Petrović, 449

49 Андра Николић, *Књижевни радови*, предговор Павла Поповића, Београд 1938, 14

Без сумње најживљи опис спољашњег изгледа Пере Тодоровића дао је, ко други него још увек први међу српским писцима, златно перо наше историографије, Слободан Јовановић. И поред нескривене подсмешљивости, која је красила списатељски стил великог историка, вреди га цитирати:

”Дошавши скоро из Париза, он је јако пазио на своју спољашњост. Увек у цилиндру и рукавицама, с цвикером иако је имао добре очи, и с врло високим штиклама, он је пре личио на дописника каквог страног листа него на нашег домаћег новинара... У његовом држању и кретању имало је нечег гиздавог и каћиперског: нико не би рекао да је тај лепушкасти господичић први заставник ”народне радикалне странке”.⁵⁰

Слично су се понашали и други Радикални вођи. У тренутку избијања буне у тимочком крају, чланови Главног одбора странке ухапшени су у својој омиљеној београдској кафани. Пера Тодоровић је ушао у затвор са рукавицама, Јован Ђаја са цилиндром, а Гигу Гершића је полиција затекла како безбрижно пијуцка своју јутарњу кафу⁵¹. Тако је Радикално врховно вођство прешло уобичајен, али увек зачуђујући и изненађујући пут од занесењака социјализма до представника српске углађене и лепо васпитане господе.

Међу предводницима Радикалног покрета било је неколико чланова тајне организације слободних зидара. Најутицајнији од њих био је свакако Светомир Николајевић. Лазар Пачу, Андра Николић и Милован Ђ. Миловановић су такође били масони. Зна се скоро сигурно да Никола Пашић сам није никада приступио овом затвореном међународном удружењу⁵². Ни Стојан Протић није био члан масона⁵³. Утицај слободних зидара

50 Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе, I*, Београд 1932, 320-32

51 Раша Милошевић, *Тимочка буна 1883. године*, Београд 1923, 158; Димитрије Ђорђевић, "The 1883 Peasant Uprising in Serbia", *Balkan Studies*, бр. 20, Thessaloniki 1979, 253

52 Милан Ст. Протић (старији), "Пашић и Протић пре 1914", *Историјски гласник, I*, Београд 1971, 95

53 *Ibid.*

осећао се у свим политичким странкама у Србији крајем деветнаестог и почетком двадесетог века. И међу Напредњацима и међу Либералима било је истакнутих првака који су били масони. Али, утврђивање припадности слободним зидарима је врло отежано, јер је ретко који од чланова то јавно признавао.

Врховно вођство Радикалног покрета није било увек сасвим уједињено. Од самог оснивања странке, могу се запазити и издвојити различите струје међу београдским Радикалима. У периоду од 1881. до 1883. године, руководство је углавном било јединствено и усаглашено. Већина чланова Главног одбора били су међусобно блиски пријатељи и одани другови. Било је то време поштења и искрености младих првака тек створене странке. Само је Светомир Николајевић, први потпредседник Главног одбора, искључен из Радикалног чланства 1882. због свог помирљивог држања према Краљу⁵⁴. У то доба вођство странке чинили су старији Радикали, чији је политички успон почео још ранијих 1870-тих. Њима су се придружили они нешто млађи, чије политичке каријере почињу заједно са рађањем Радикалне странке⁵⁵. Њихово одушевљење Радикализмом и политичким животом, својствено политичарима у узлазној путањи, обезбедило је чврсто јединство партијског врха.

Челни људи покрета у тим давним данима биле су две изузетне личности Радикалне странке: Никола Пашић и Пера Тодоровић. Колико су се разликовали по природи и схватању Радикализма, толико су им била различита и средства политичке борбе. И сасвим друкчије судбине су их чекале...

Године после Тимочке буне донеле су, у неколико махова, размимоилажења међу Радикалним вођима. Већ 1886. године, Пера Тодоровић је напустио странку. Он се супротставио споразуму између Радикала и Либерала и заступао мишљење о приближавању и деоби власти са Напредном странком. Поражен, Тодоровић се одрекао

54 За више појединости видети књижицу Божидара Николајевића, *Радикална странка и Светомир Николајевић*, Београд 1938.

55 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, III*, 233-234

Радикализма и постао његов љути противник и критичар. Све своје умне, списатељске и политичке способности ставио је у службу Краља Милана. Владоочев акт милости спасао му је главу, после смртне пресуде коју му је изрекао Преки суд за наводно инспирисање и покретање Тимочке буне. Тодоровићева писана реч дуго је градила и Радикалну странку и ширила њене идеје. После 1886. окренула се сама против себе⁵⁶.

Годне 1892. Радикално руководство се још једном поделило на два табора: следбенике Николе Пашића и присталице Косте Таушановића⁵⁷. Расцеп је настао после смрти једног од краљевских намесника, генерала Косте Протића. Тада се отворило питање његовог наследника. Пашић и Таушановић били су главни Радикални кандидати за овај високи положај. Према Либералу, Јовану Авакумовићу "да су Радикали остали на власти, разлаз би постао јаван и коначан"⁵⁸. Борба за власт и политички престиж начела је унутрашње јединство и чистоту покрета. Пет година доцније, 1897. Коста Таушевић заједно са Јованом Ђајом, коначно је напустио странку. Повод за његову одлуку био је лични неспоразум са Стојаном Протићем⁵⁹. У писму-оставци на чланство у Радикалној странци, упућеном Николи Пашићу, Таушановић је дословно написао:

"Налазимо да ми нисмо одговорни за расцеп, јер смо сматрали да јединство покрета захтева да Стојан Протић и Окица Глушчевић не уђу у уредништво (листа *Народ* прим. М.Ст.П.), јер их њихово држање чини апсолутно неподобним за заједнички рад."⁶⁰

И неки други Радикални прваци отпадали су од покрета: Михаило Вујић, Раша Милошевић, Пера Максимовић и други. Овде је врло важно запазити две чињенице. Прво, ниједан од њих, без обзира колико је значајан првак странке био, није за собом повукао већи

56 Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе, I*, 321-322; Латинка Перовић, *Пера Тодоровић*, Београд 1983, 172-175

57 АРХИВ САНУ, бр. 9287/III, успомене Јована Авакумовића, 99

58 *Ibid.*

59 АРХИВ САНУ, бр. 11806

60 *Ibid.*

део Радикалног чланства. Одлазили су појединци - покрет је остајао на окупу. И друго, ниједан од тих сукоба није био начелан, изазван идејним неслагањем. Напротив, сви они који су напуштали странку, чинили су то из личних побуда. Најчешће после пораза у борби за челно место у странци. Ни када је дошло до коначне поделе Радикалног покрета на два дела, старије и самосталне, 1901, раскол није био последица идеолошких разлика. Спор је настао због неслагања у практичном вођењу странке. Старији Радикали заступали су компромисно решење сарадње са Напредњацима. Насупрот њима, самостални Радикали су сматрали да уступака не може бити. Уместо прихватања тзв. фузије и устава од 1901. они су захтевали безуслован повраћај устава од 1888. године.

Иза овог донекле начелног размимоилажења скривала се жеља млађих Радикалних првака да играју прворазредну улогу на српској политичкој позорници. Они су осећали да за то имају и снаге и памети више него њихови старији другови. Уствари, почетком двадесетог столећа Радикали су остали једина права политичка странка у Србији. И Напредњаци и Либерали су изгубили скоро сва обележја правих политичких организација. Њихови људи су још увек били значајни чиниоци политичког живота, али не као представници одређене странке, већ као истакнути политичари. Радикална странка није имала праве опозиције. Отуда је сасвим логично и очекивано да се организована, страначка и парламентарна опозиција створи из њених редова. То се и догодило.

Прваци самосталних Радикала били су три Љубе: Љуба Живковић, Љуба Стојановић и Љуба Давидовић. Уз њих и Јаша Продановић, а доцније Милорад Драшковић и Јован Скерлић, који је кратко време био и члан Српске социјалдемократске странке. Од старијих Радикала, Самосталцима се придружио само Јован Жујовић. Током једне деценије српске парламентарне демократије (1903-1914) Радикали и Самосталци су се наизменично смењивали на власти.

Током првог периода у историји српског Радикализма (до 1903), група сељачких трибуна постојала је као лако

уочљиви део вођства странке. У ту групу су спадала два угледна човека из народа, Ранко Тајсић из чачанског краја и Димитрије Катић из свилајначког среза. Француски посланик у Београду помиње и Милана Ђурића из Ужица⁶¹, мада је он био ближи Напредњацима него Радикалима. Идући стопама свог великог претходника, Адама Богосављевића, они су били најупорнији противници свих уступака и договора са другим изворима власти у Србији. Њихово политичко држање најбоље је изражавало жеље и очекивања сеоског становништва у Србији.

Иако ниједан од њих није био члан највишег партијског врха (ниједан од њих никада није ушао у Главни одбор Радикалне странке), они су били нарочито делотворни и гласни у Народној скупштини. Као дугогодишњи народни посланици, и Ранко Тајсић и Димитрије Катић су имали јаког утицаја у Радикалном посланичком клубу. Димитрије Катић је изабран за потпредседника Народне скупштине у октобру 1889, а за председника маја 1891. године⁶². Катић је завршио трговачку школу у Београду, али се после кратког боравка у престоници вратио сељачком животу у свом ресавском крају. Био је најобразованији и најразборити Радикални првак из народа. Године 1893. дошао је у сукоб са неким Радикалним вођама. Том приликом је изјавио: "Не бојим се толико либерала, колико издајника у мојој рођеној странци".⁶³ Исти извор наводи да је Катић после тога одлучио да прекине сарадњу са Пашићевим крилом и да настави рад само са Рашом Милошевићем и Пером Максимовићем⁶⁴.

Популарност Радикала из народа била је највећа, сасвим схватљиво, међу сеоским становништвом у Србији. Изузетно поштовање у народу уживао је Ранко Тајсић. Године 1883. један сељак је за њега јавно рекао:

61 Archives du ministère des affaires étrangères français, CP-Serbie, 1889, Београд 24. децембар 1889.

62 Погледати у: Станоје Станојевић, *Народна Енциклопедија*

63 Архив Србије, лични фонд Милутина Гарашанина, бр. 1734.

64 *Ibid.*

"Живео Ранко Тајсић, он је сиромашнима мајка. Кад би га Бог учинио Краљем, овај нам више не треба!"⁶⁵

Чак је и Слободан Јовановић, који није имао много наклоности за сељачке трибуне, признавао да је Ранко Тајсић био један од најдаровитијих говорника Радикалне страике у Народној скупштини⁶⁶.

Утицај овог "левог крила" српског Радикализма⁶⁷ осећао се до краја деветнаестог века, а потом је избледео и најзад се угасио. Димитрије Катић је умро 1899, а Ранко Тајсић је био умешан у заверу против династије Обреновића 1897. године и приморан да напусти Србију. Пред смрт је душевно оболео. Тако несрећан је и умро.⁶⁸

Десно крило Радикалне страике сачињавали су они Радикални прваци који су најчешће и најлакше улазили у компромисе са другим странкама и, нарочито са Краљем. Због блискости династији, помало погрдно су их називали - "дворски Радикали"⁶⁹. У ову групу су спадали Михаило Вујић, Сава Грујић, Лазар Докић и Ђорђе Симић. Неки су и име Милована Ђ. Миловановића везивали за дворске Радикале.

Француски дипломатски представник у Београду указао је на постојање овог помирљивог крила у Радикалном руководству још у јануару 1888. године⁷⁰. Већ следеће, 1889. он је свом министру у Паризу јављао да је Радикално вођство јасно подељено на десно крило, центар и лево крило⁷¹. Нескривене симпатије Француза на служби у Београду биле су на страни умерених. Он је Саву Грујића описао као "доста способног: он има карактер пријатних манира у дипломатским односима..."⁷².

У истом извештају дао је и своје мишљење о Михаилу Вујићу:

65 *Ibid.*, лични фонд Добре Ружића, ПО-27/183.

66 Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе, I*, 319

67 Archives du ministère des affaires étrangères français, CP-Serbie, 1889, Београд 24. децембар 1889.

68 За више појединости видети: Драгоје Тодоровић, *Народни трибун Ранко Тајсић*, Београд 1980.

69 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, III*, 272-275

70 Archives du ministère des affaires étrangères français, CP-Serbie, 1888/1889, Београд 6. јануар 1888.

71 *Ibid.*, 1889, Београд 28. децембар 1889.

72 *Ibid.*, 1887-1888, Београд 6. јануар 1888.

"Онај који изгледа да ће играти главну улогу јесте Г. М. Вујић, који је у министарство финансија увео радне навике непознате до сада."⁷³

Француски посланик је показивао нарочито поштовање према Миловану Ђ. Миловановићу:

"Г. Милован Миловановић из Београда је доктор права са факултета у Паризу, веома истакнути писац, чије је последње дело оставило јак утисак у научним круговима..."⁷⁴

Милутин Гарашанин је такође писао да Миловановић није био "прави Радикал"⁷⁵. Савременици су и Андру Николића сматрали за умеренијег од Радикалних вођа⁷⁶.

Ова група у Радикалном руководству појавила се непосредно после Тимочке буне као противтежа борбеним Радикалним емигрантима у Бугарској. Успоставили су мост између Радикалне странке и Круне. Њихова заслуга је што су Радикали склопили споразум са Либералима (1886) и ушли у владу (1887).

Неколико трговаца и пословних људи исто тако се придружило Радикалном покрету. Међу њима су се истицали Јоца Јовановић, трговац из Шапца, Лука Ђеловић из Требиња, Риста Поповић, Арса Дреновац и Степа Стевановић⁷⁷.

Треба рећи да је било и жена чланова Радикалне странке. Био је то изузетак не само у српској, већ и у балканској политици деветнаестог столећа. Иако нису имале право гласа, оне се помињу као пуноправни припадници Радикалног покрета. Архивски извори наводе Марију Барјактареву из Крагујевца и Мару Стојановић из Ваљева⁷⁸. Ваја Таушановић, Милица Нинковић, Драга Љочић и Марија Зиболд биле су уписани чланови Радикалне странке у Београду⁷⁹.

73 *Ibid.*

74 *Ibid.*, 1889, Београд 27. јануар 1889.

75 Архив Србије, лични фонд Милутина Гарашанина, бр. 1921.

76 АРХИВ САНУ, бр. 9287/III, сећања Јована Авакумовића, 8

77 Раша Милошевић, *Тимочка buna*, 52

78 Леонтије Павловић, *Радикална странка у Србији пре Тимочке буне према архивској грађи из збирке музеја у Смедереву*, Смедерево 1981, 7-8, 55, 85

79 *Ibid.*

Организациона структура Радикалне странке била је најбитнији ослонац њеног политичког деловања. Од самог почетка, дакле од 1881, Радикали су оснивали месне одборе по целој земљи са основним циљем да се покрет што брже и што боље прошири и организује. Ношене ветровима одушевљења и жеља, идеје Радикализма за кратко време су преплавиле Србију. Током 1881. и 1882. године, Радикални агитатори су одржали оснивачке скупове у скоро сваком српском селу и вароши⁸⁰. Званични извештаји из унутрашњости обавештавали су да је између четири и пет стотина људи било присутно на овим скуповима, од којих се најмање половина уписала у Радикалну странку⁸¹. Већ у марту 1882. постојало је дванаест среских и већи број месних одбора⁸². Одмах је уведена и партијска чланарина од три динара полу-годишње. У случајевима када неко није могао испунити овај услов због недостатка новца, био је ипак примљен у странку "ако докаже своје сиромаштво"⁸³. На основу упутства Главног одбора из 1883., месни одбори надлежни за растурање партијских публикација, били су обавезни да шаљу прикупљени новац централној благајни у Београд⁸⁴. Велики број локалних одбора јављао је да "број нових чланова брзо расте, али многи не могу да плате пуну чланарину, а неки се уписују и без плаћања чланарине"⁸⁵.

Сусрети и додири између партијског вођства и чланства били су нарочито учестали у првим годинама постојања Радикалне странке. Београдски прваци су редовно обилазили целу земљу и посећивали све локалне страначке организације. Године 1882. Коста Таушановић је пропутовао западну Србију од Шапца, Ваљева и Лознице, преко Чачка, Рогачице, Бајине Баште и Ужица, до Ниша⁸⁶. Према депеши среског начелника из Љубовије,

80 АРХИВ САНУ, бр. 9783/20 и бр. 9783/41; Архив Србије, лични фонд Милутина Гарашанина, бр. 644. и бр. 135.

81 *Ibid.*

82 АРХИВ САНУ, бр. 9730.

83 Архив Србије, лични фонд Милутина Гарашанина, бр. 276.

84 АРХИВ САНУ, бр. 9731.

85 *Ibid.*, бр. 9783/17.

86 Архив Србије, лични фонд Милутина Гарашанина, бр. 531.

Таушановић је дошао у везу са свим Радикалним одборима у местима које је посетио. Исти извор тврди да је свима делио књижицу Васе Манојловића, *Недоследности напредне странке као политичког чиниоца са Радикалне тачке гледишта*⁸⁷. Јула 1883, Раша Милошевић је путовао у централну Србију, прошао Крушевац и наставио за Ћуприју и Алексинац⁸⁸. Сусретао се са виђеним Радикалнима у тим крајевима и имао "тајне разговоре са њима"⁸⁹. Главни разлог његовог пута, јављао је исти извор, била је расправа о уставном предлогу Радикалне странке⁹⁰. Августа те исте 1883, Ранко Тајсић је обишао читаву Србију, посетио Чачак, Рудник, Крагујевац и Ужице. Успоставио је везе са тамошњим Радикалима, држао говоре, и давао новац локалним одборима Радикалне странке⁹¹.

Тесна сарадња београдског руководства и вођа из унутрашњости ишла је и у обрнутом правцу. Радикални представници из разних делова Србије често су долазили у посету Главном одбору. Тако је, у априлу 1883, осамнаест изасланика дошло у престоницу где су "разматрали могућности уставне реформе са члановима Главног одбора"⁹². Упутство највишег тела Радикалне странке из марта 1883. налагало је да представници из унутрашњости "морају бити позивани у Београд" увек када странка "треба да одлучи о својој будућој политичкој стратегији"⁹³.

Званични партијски лист заузимао је посебно место у укупном устројству и деловању странке. Редовно је стизао свим Радикалним месним одборима. Године 1882. *Самоуправа* је имала око 1100 претплатника⁹⁴, а *Одјек* је 1885. штампан у 900 примерака⁹⁵. За Србију, чије је стано­вништво било великом већином неписмено, ово су били велики тиражи. Према званичном извештају из Уба, послатом у августу 1883, тамо је редовно стизало једанаест

87 *Ibid.*

88 Архив Србије, лични фонд Добре Ружића, ПО-27/183.

89 *Ibid.*

90 *Ibid.*

91 *Ibid.*, ПО-27/184.

92 *Ibid.*

93 *Ibid.*, лични фонд Милутина Гарашанина, бр. 276.

94 АРХИВ САНУ, бр. 9729.

95 *Ibid.*

примерака *Самоуправе седмично*⁹⁶. Маја исте године, Стојан Новаковић, тада министар просвете писао је министру унутрашњих дела, Милутину Гарашанину, о својој забринутости због успешног растурања и широке популарности Радикалног гласила:

"Ми растурамо *Самоуправу званичним путем*. Врло глупо и наивно. Лист се шаље поштом. Али, до места где нема поште, шаље се заједно са службеним документима преко среских власти"⁹⁷.

Поред званичног листа, неколико других издања Радикалне штампариије такође су слата месним одборима странке. У писму Главном одбору, локални одбор из Леновца тражио је 150 примерака брошуре *Рад радикалне скупштине у Крагујевцу* и педесет примерака *Историје француског сељака*⁹⁸. Месни одбор из Горње Лепенице молио је за педесет копија прве књижице и исто толико примерака брошуре Љ. Јевремовића о среској аутономији у Драгачеву⁹⁹. Један ученик Учитељске школе из села Бресница писао је Главном одбору и молио да му бесплатно шаљу *Самоуправу*, јер "нема новца да плати претплату"¹⁰⁰.

Статут Радикалне странке који је уређивао њено унутрашње устројство донет је 1881. На врху страначке организације стајао је Главни одбор од двадесет седам чланова као извршни орган Радикалне скупштине¹⁰¹. На

96 Архив Србије, лични фонд Милутина Гарашанина, бр. 704.

97 *Ibid.*, бр. 680.

98 АРХИВ САНУ, бр. 9783/20.

99 *Ibid.*, бр. 9783/7.

100 *Ibid.*, бр. 9783/9.

101 *Ibid.*, бр. 9731.

На првој скупштини Радикалне странке у Крагујевцу 1882. године, изабран је Главни одбор у који су ушли: Никола Пашић (председник), Светомир Николајевић (потпредседник), Гига Гершић, Раша Милошевић, Пера Тодоровић, Коста Таушановић, Таса Банковић, Светозар Милосављевић, Степа Стевановић и Јован Симић. За заменике су изабрани: Стојан Протић, Милан Банковић, Јован Ђаја и Коста Борисављевић. Раша Милошевић, *Тимочка buna*, 52

На другој скупштини радикалне странке, одржаној у септембру 1883. образован је нов Главни одбор у који су изабрани: Никола Пашић, Гига Гершић, Пера Тодоровић, Паја Михаиловић, Раша Милошевић, Јован Ђаја, Андра Николић, Коста Таушановић, Јован Симић и Степа Стевановић. Заменици су били: Стојан Протић, Лаза Пачу, Милан Банковић и Лука Ђеловић. *Ibid.*, 129

његовом челу налазили су се председник, потпредседник и благајник. Скупштина је била највише тело Радикалне странке, састављена од представника свих месних одбора¹⁰². Темелји страначке организације били су општински одбори састављени од пет чланова. Председници и потпредседници ових одбора образовали су окружне одборе, од којих су по истом поступку бирани обласни одбори¹⁰³. Статут је предвиђао да "свака значајна одлука мора бити донета на основу мишљења већине чланова народне радикалне странке"¹⁰⁴. Године 1882. Главни одбор је већ имао три одељка од којих је сваки имао задатак да разматра одређено питање Радикалног политичког програма: нацрт устава, начело локалне самоуправе и уређење централне власти¹⁰⁵. Читав систем унутрашњег уређења странке био је тако организован да обезбеди стално ширење њеног политичког утицаја и партијског чланства. Размишљајући управо о могућностима бољег организовања Радикалне странке, Никола Пашић је писао Стојану Протићу фебруара 1882:

"Имај на уму да су ти људи који нам се данас придружују, до јуче лутали по разним политичким групама: на нама је да их организујемо."¹⁰⁶

* * *

Све укупне оцене о Радикалној странци у Србији могу се сажети у два основна става. Она је одређивана или као сељачки, демократски покрет¹⁰⁷ или као малограђанска партија¹⁰⁸. Изгледа, ипак, да је српски Радикализам садржао елементе и једног и другог. С једне стране, извесно је да су Радикали заступали и представљали политички глас српског сељаштва. Исто тако је несумњиво да је њихова најјача подршка долазила за села. С

102 *Ibid.*

103 Карло Сфорца, *Никола Пашић и уједињење Југословена*, Београд, 1937, 51.

104 *Ibid.*

105 Архив Србије, лични фонд Милутина Гарашанина, бр. 276.

106 АРХИВ САНУ, 9783/19.

107 Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића, III*, 11

108 Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 358

друге стране, они су били представници, мада не једини, српског грађанства у повоју. Борећи се за остварење идеја слободног тржишта, националног ослобођења и уједнјења и модерне демократије, Радикали су сами себе сврстали у политички покрет грађанске левнице.

Али, мора још једном да буде поновљено да је Радикалну странку најбоље дефинисати као политички савез или блок различитих друштвених групација. Свака од њих је, у појединим моментима њене историје, имала већи или мањи утицај. Без обзира на ове успоне и падове у значају социјалних слојева, сви су они били присутни у Радикалној организацији током читавог периода 1881-1903.

Српско друштво је последњих деценија минулог столећа пролазило кроз дубоке друштвене промене. Састав Радикалне странке једноставно је одражавао те промене. Процес друштвеног раслојавања у Србији јесте започео, али ни издалека није био завршен. Управо зато је Радикални покрет успео да уједини неколико друштвених слојева око политичког средишта довољно прилагодљивог да изрази интересе свих.

ВОЋИ

ВОЋИ РАДИКАЛНЕ СТРАНКЕ

Има различитих стаза којима се стиже до сазнања о људима и догађајима у прошлости. Те стазе се обично називају научним приступом. Али ниједан од могућих путева нема једино право на апсолутну истину. Сваки од њих заслужује поштовање и пажњу под условом да је искрено и доследно примењен.

У историјској науци је врло тешко утврдити да ли већи значај имају широке друштвене групације или истакнути појединци који су били на њиховом челу. Историчари ће вероватно заувек остати подељени на овом суштинском питању историјског посматрања. Било би претерано на овом месту тражити коначан одговор на ово вечито питање које ни најумнији познаваоци и писци о људској прошлости нису умели да реше.

Оно што је неоспорно јесте да су многа од највреднијих и најлепших дела у светској историји написана о великим историјским личностима. Најзад, и једноставан историјски осећај налаже да прича о идејној основи Радикалне странке у Србији не би била завршена без покушаја да се објасне и опишу односи појединих Радикалних вођа према страначкој идеологији. Златно правило у свему, па и у историји јесте: учити од најбољих. Још је Слободан Јовановић, чију величину поштујемо већ више од педесет година, писао у поговору својих портрета вођа Француске револуције:

"Има разних начина на који се револуционарни процес може описивати. Ја сам га описивао кроз револуционарне вође. Револуција избацује на површину нарочиту врсту људи, који у редовним приликама не би уопште избили на површину, или, ако би и избили, они би имали друкчију судбину."¹

1 Слободан Јовановић, *Вођи Француске револуције*, Београд 1932, 410

Велики људи имају ту изузетну особину да опште познате идеје прихватају и тумаче на свој сопствени начин. Снага њиховог ума и дела успева да промени и прилагоди идејне вредности њиховој природи и карактеру. Сваки од Радикалних првака створио је своје посебно схватање Радикализма. Склад тих различитих мисли и поступака усмерених ка истом циљу чине од политичке странке уистину велики покрет. Тако је било и са Радикалима.

Основно мерило у одабирању оних првака Радикалне странке који су се издвојили самосвојним разумевањем њене идејне основе, произашло је управо из тога. Намера је била да се насликају Радикали са најизразитијим схватањем Радикалне идеологије. Имена се намећу сама по себи: Никола Пашић, Пера Тодоровић, Стојан Протић, Милован Ђ. Миловановић.

НИКОЛА П. ПАШИЋ

Више од четрдесерт пет година Никола П. Пашић био је неспорни вођ Радикалног покрета у Србији. Од његовог настанка 1881, па све до своје смрти крајем 1926. године. Српски Радикализам се не може замислити без њега. Никола Пашић је водио Радикалну странку, али је Радикална странка створила Николу Пашића. Био је и остао "вечити Пашић".

Пашић није био ни водећи мислилац Радикализма, ни његов најбољи писац, ни његов најубедљивији говорник. Чак ни њен најборбенији ратник. Увек су то били други. Пашић је био оличење Радикалне странке, њено лице и наличје, њена врлина и њена мана. Одлазио је и враћао се. Силазио са главне сцене и на њу се поново пео. И у тренуцима када му је првенство у странци било уздрмано и оспорено, био је њен први човек. И на светлу и у сенци.

Веза Пашића и Радикалне странке имала је нешто од веза између љубавника. И превара до граница издаје, и прекида до ивице разлаза, и обмана сасвим блиских лажи. Али, све је то губило значај пред осећајем међусобне зависности и неопходности. Пашић и Радикална странка су корачали упоредо, не увек истим кораком и правцем, али увек заједно.

Ваљда ниједан политичар у Србији није био оптуживан за тако различита политичка уверења као Пашић. За њега се говорило и да је револуционар, превратник и изгнаник. Сматрали су га за конзервативца, сплеткароша и лажљивца. А, он је вероватно био од свега помало.

Једно му се ипак не може порећи. Пашић је целог свог живота био убеђени борац за увођење и одржање демократије у Србији. На власти и у опозицији. Још као сасвим млад човек прихватио је начела политичких слобода. Остао им је веран до краја. Колико је борба за уставност и демократију у Србији нераскидиво везана за Радикалну странку, исто толико је везана и за личност Николе Пашића. Ни када је био најмоћнији, ни када му је живот висео о концу, није се одрекао својих демократских уверења. Пашић је био прави Радикал.

Никола Пашић је почео као социјалиста. Још за време студија у Цириху припадао је групи младих људи који су се окупљали око чувеног руског анархисте Михаила Бакуњина.² Доцније је био један од најближих сарадника и следбеника Светозара Марковића, са којим је друговао још из ђачких дана на београдској Великој школи.³ Припадао је и групи "бораца за народна права" Адама Богосављевића. Када је први пут изабран за народног посланика у Скупштини 1878, Радикална странка још није постојала. Његова политичка каријера почела је пре појаве Радикализма на историјској позорници Србије.

Од сваког од својих учитеља Пашић је нешто научио и понео са собом. У писму једном свом ученику Букуњин је записао: "Живот је увек шири од једне доктрине, драги мој пријатељу".⁴ Пашић то никад није заборавио. Без обзира које је идеје заступао, за њега су оне биле средство да се оствари истинска политичка промена. Идеје за њега нису биле саме себи циљ.

И дружење са Марковићем било је за Пашића драгоцено искуство. Тако га је и прихватао. Учио је из идејних заблуда и лутања свог занесеног пријатеља. Доцније је одбацио оно што је било неприменљиво, а задржао оно што му је могло користити.

Године после смрти Светозара Марковића било је доба отржењења. Придружујући се народним трибунима Адаму Богосављевићу и Милији Миловановићу. Пашић је осетио пулс српског народа, његове жеље и потребе. Чин оснивања Радикалне странке, на темељима претходних политичких покушаја, било је само последњи беочуг у логичном ланцу идејног сазревања њеног првог човека. Пашић је чекао и искористио прву прилику.

Постао је шеф Радикалне странке, а да није имао ниједну од особина које су красиле Светозара Марковића и Адама Богосављевића. Нити је имао Марковићеве

2 Карло Сфорца, *Никола Пашић...*, 32-33

3 Woodford McClellan, *Svetozar Markovic and the Origins of Balkan Socialism*, 44

4 Карло Сфорца, 34

богатство идеја и одушевљење, а најмање његов спитатељски дар, нити је имао ону сељачку живост, која често прелази у тврдоглавост, Адама Богосављевића. На први поглед и Пера Тодоровић, Пашићев саборац и суоснивач Радикелне странке имао је предности над њим. И као организатор и као писац. Ако се Пашић упореди са било којим истакнутим политичарем, увек ће изаћи да је он био и мање образован, и мање уман и мање доследан. Ни политичка исправност му није била јача страна. Пашић је у сваком тренутку био спреман на уступак. Па ипак, било је нешто што га је издвајало од других и што га је одржало на врху. Ове особине су много теже уочљиве, скоро неприметне. С једне стране, он је имао најдубљу веру у српски народ, у његову светлу будућност. Чврсто је веровао да Србија иде правим путем. И он са њом.

С друге стране, имао је три особине које су неопходне за успех у политици. Прво, имао је неутољиву жељу за влашћу. Наравно, у оквирима уставности и уз поштовање демократских слобода. Тај нагон га је непрестано гурао напред. Друго, Пашић је имао истанчан осећај опасности. Одакле долази и од кога се треба бранити. Био је "кадар стићи и утећи и на страшном месту постојати", како рече народни певач. То политичко чуло спасавало га је и одржало на челу Радикалне странке. И треће, Пашић је умео да процени политички тренутак. Када да нападне, а када да устукне. Када да делује, а када да се повуче. У томе је лежало његово главно оружје и надмоћ над другима. Тиме је обарао противнике и у странци и ван ње.

* * *

У два маха Пашић се скоро сасвим удаљио од врха Радикалне странке. Оба пута му је било угрожено не само првенство у руководству већ и сам опстанак у партији.

Први пут се то догодило у тренутку избијања Тимочке буне, у Пашићевом родном крају, почетком октобра 1883. године. Оне вечери уочи хапшења чланова Главног одбора због сумње да су покренули побуну, Пашић је пребегао у Земун, ван домаћаја српских полицијских власти. Следећих шест година провео је у емиграцији у Бугарској.

Многи Радикали никада му нису опростили овај поступак. Сматрали су да је Пашић побегао и оставио своје другове да мирно чекају хапшење и суђење. Неки од њих су тврдили да је он на време сазнао за налог да се Радикални правци затворе и да се због тога склонио из Србије.⁵ На преком суду у Зајечару осуђен је на смрт у одсуству.

Они наклоњенији Пашићу сматрали су да је он кренуо у источну Србију заобилазним путем (Дунавом, преко Турн Северина и Видина) с намером да стане на чело буне, јер је правац преко Параћина војска већ блокирала. Слом устанка дошао је врло брзо, тако да није могао стићи на време. Зато се одмах придружио осталим бегунцима у Бугарској.⁶

Сам Пашић о овом догађају није оставио писаног сведочанства.

Непобитно је једно. За шест година свог одсуства из непосредног политичког живота у Србији, а самим тим и из Радикалне странке он је изгубио оно врховно место које је дотад заузимао. А Радикали су за то време преживљавали тешке моменте искушења. Њихов повратак на политичку сцену остварен је без Пашића. Требало је много стрпљења, смишљености и лукавства, особина њему тако својствених да би опет преузео вођство странке. Пашић је у томе успео. Вратио се у Србији 1889. Убрзо је изабран за председника Народне скупштине, да би већ 1891. постао председник владе.

Други пут се Пашић огрешио о Радикалну странку 1899. године, поводом догађаја познатог као Ивањдански атентат. Водећи Радикални правци су били оптужени да су својим јавним иступима и поготову писањем, створили политичке услове у којима је покушан атентат на бившег краља Милана Обреновића. Поново суочен са смртном казном, Пашић је на суду признао да у странци постоје анти-династички елементи и да је могуће да су Радикална гласила својим писањем навела извршиоца на дело.

5 Видети Раша Милошевић, *Тимочка буна 1883. године*

6 Видети Драгутин Илић, *Зајечарска буна*; Милан Гавриловић, *Никола П. Пашић*

Пристанак да сарађује са државним органима и да сведочи против својих другова донело је Пашићу само пет година затвора. Стојан Протић и Љуба Живковић добили су по двадесет година тешке робије у ланцима.

Још једном је Пашић био изгубљен. Његово држање пред судом одузело му је сав углед и поштовање које је уживао у странци. Нико му се више није обраћао. Избегавали су чак и да се с њим поздрављају.⁷ Свако други на његовом месту помирио би се са судбином и одустао. Али не Никола Пашић. Поново се за неко време повукао у сенку и тишину. А затим, мало по мало, почео је да се враћа. Како је причао Раша Милошевић: "И Никола Пашић поста поново шеф странке".⁸ Неприметно и неизбежно.

Један од ретких списа из пера Николе Пашића говори управо о овом догађају. У овом тексту Пашић је покушао да објасни, али и да оправда своје поступке. Спис је тек недавно постао доступан јавности.⁹

* * *

Пашић није био политички мислилац. Прихватао је туђе идеје. Али је имао то изузетно својство да мисли других прилагоди и учини својим. Идејну основу српског Радикализма стварали су други. Пашић их је узимао као теорију коју је он спроводио у стварности. Био је политичар реалности, дакле могућег, у најбољем смислу речи. Због тога је око себе окупљао људе склоне апстрактном политичком мишљењу. Од Светозара Марковића, преко Пере Тодоровића и Стојана Протића, до Милована Ђ. Миловановића.

7 Милан Гавриловић, *Никола П. Пашић*, 68

8 *Ibid.*

9 Рукопис се дуго налазио код Пашићевог најстаријег унука, који носи његово име и презиме и који живи у Торонту (Канада). Захваљујући напорима Задужбине Милоша Црњанског, политичка исповест Николе Пашића угледала је светлост дана, осамдесет седам година после свог настанка. Објављена је под насловом Никола Пашић, "Моја политичка исповест", *Србија и коментари*, Београд 1989.

Пашић је писао врло мало, готово никако. Имао је обичај да уредницима Радикалних листова предлаже и саветује о чему да пишу уместо да сам то чини. Није волео да са собом оставља писане трагове. Један од његових ретких чланака, објављен у *Самоуправи*,¹⁰ који је доцније изазвао велику буру, био је "Разоружање народне војске".¹¹ У њему је Пашић отворено позвао српски народ да одбије наредбу државних власти о предаји оружја. Чланак је послужио као крунски доказ оптужбе о одговорности Радикалне странке за покретање Тимочке буне. Ни овај текст Пашић није потписао. Дуго се није могло утврдити ко је од Радикалних вођа његов аутор. Тек је у својим сећањима на буну у тимочком крају 1883. године о томе писао Раша Милошевић.

Било је у Пашићевом карактеру нечег завереничког, тајног, затвореног. Интимна пријатељства је склапао тешко. Међу београдским Радикалним правцима нико му није био сасвим близак, иако се са свима дружио и саветовао. Можда само Пера Тодоровић. Мада и он врло кратко. Прави и одани пријатељ био му је једино - Аца Станојевић. Земљаци и сапутници у избеглиштву, они су створили неко посебно, затворено пријатељство.¹²

Идеје је тумачио једноставно, можда и упрошћено, али делотворно. Био је мајстор да постигне највише од оног што је могуће. Увек спреман да се нагоди, да пронађе средње решење. Никола Пашић је био много више државник, вођ, предводник него прави партијски човек. Боље је познавао људе него идеје. Био је пре психолог него филозоф, пре практичан него начелан. Летео је на крилима Радикализма, али га човек може замислити и на крилима неког другог политичког покрета. Пашић је једно морао да буде на врху. Први и једини.

10 Никола Пашић, "Разоружање народне војске", *Самоуправа*, 26. јул 1883.

11 Овај чланак се често помиње под нетачним насловом "Не дајте оружје".

12 Погледати Милан Ст. Протић (старији), "Пашић и Протић пре 1914", *Историјски гласник*, 84-85

* * *

Николи Пашићу је била неопходна Радикална странка. Један тако велики политички покрет који ће га одвести до политичких висина. Радикална странка није могла без личности као што је био Никола Пашић. Само човек његових способности могао успешно да је предводи.

ПЕРА ТОДОРОВИЋ

Није дуго био у Радикалној странци. Али је оставио дубок траг за собом. Пера Тодоровић је био истакнута личност покрета од 1881. до Тимочке буне. Можда је важнија од самог Пашића. Посртање и пад Пера Тодоровића дошли су колико изненада, толико и неумитно. Од првог Радикалног трибуна, постао је отпадник. Изгубио је политичку веру и убеђења. Није имао више од тридесет четири године. Никада се више није повратио.

Политички успон Пера Тодоровића почео је врло рано. И он је у младости био социјалиста. Одушевљен идејама руских револуционара Чернишевског, Доброљубова и Лаврова, и свог старијег друга Светозара Марковића, Тодоровић је учествовао у свим делатностима групе младих социјалиста, почетком седамдесетих година минулог столећа. Основао је 1874. године социјалистички лист *Рад*. Био је један од главних организатора демонстрација у Крагујевцу 1876, познатим под именом Црвени барјак. Бежећи од хапшења и суђења, пријавио се као добровољац у српско-турском рату. Године 1878. у Новом Саду је покренуо лист *Стража* у коме је радио и Лазар Пачу. Путовао је по Европи. Боравио је и у Паризу. Одушевљен идејама и говорима Гамбете и Клемансоа постао је Радикал.¹³

Пера Тодоровић је био потпуно различита личност од Пашића. Несталне и бурне природе, луталица и заљубљеник у идеје. Романтични револуционар и даровит писац. Тодоровић је уистину личио на своје руске узоре.

* * *

Током прве три године њеног постојања, Тодоровић је био душа Радикалне странке. Из изгнанства се вратио у Србију крајем 1880. године¹⁴ и одмах укључио у

13 Велizar Нинчић. *Пера Тодоровић*, Београд 1956, 47-50

14 Напредњачка влада под председништвом Милана Пироћанца помиловала је све осуђене за учествовање у демонстрацијама 1876, својим актом од 29. октобра 1880. године. Помиловани су: Пера Тодоровић, Пера Велиморовић и Илија Тодорић.

припреме за оснивање партије. Његова идеја је била да се покрене званични партијски орган и да се назове *Самоуправа* у знак сећања на реч исписану на црвеном барјаку демонстрација у Крагујевцу.¹⁵ Ипак, није постављен за првог уредника Радикалног гласила. Кратко време је то био Милутин Марковић, па затим Мика Поповић-Бончић. Стојан Протић је најдуже остао на месту уредника *Самоуправе* - непуне две године (октобар 1881 - мај 1883). Тек од тада па до укидања листа 8. октобра 1883. године, Пера Тодоровић је уређивао главне Радикалне новине.¹⁶ Током овог периода Тодоровић је ретко и писао и *Самоуправи*. Његови листови, у правом смислу, били су часописи *Рад* и *Јоса*. Потпуно се посветио раду у *Самоуправи* од тренутка кад је постао њен уредник.

Ако је Никола Пашић основао странку и водио је у Народној скупштини, Пера Тодоровић је створио њену организацију и раширио њен утицај у српском народу. Унутрашње устројство партије које је проистекло из Радикалних статута, било је велико дело Пера Тодоровића.¹⁷ Све своје знање и искуство, снагу и памет, које је стекао у дугим и тешким политичким борбама, унео је у Радикалну странку. Сан му је био да буде први трибун народног покрета. У томе је успео. Само на трен.

Врхунац је дошао лета 1882. На Илиним Водама у близини Крагујевца одржана је прва скупштина Радикалне странке.¹⁸ Пред огромним скупом сељака и варошана из целе Србије говорио је прво Никола Пашић, а после њега Пера Тодоровић. Његов говор био је врхунско

15 Никола Марковић, *Др Лаза Пачу*, Београд 1923, 10

16 Подаци о томе које су личности биле главни уредници *Самоуправе* нису сасвим тачни ни код Слободана Јовановића, ни код Живана Живановића, ни код Раше Милошевића. Пажљиво прелиставање насловних страна Радикалних листа открива наведене личности и редослед. Тек је у својој књизи о Пери Тодоровићу у томе успела Латинка Перовић.

17 Током лета 1881. Пера Тодоровић је разрадио нацрт унутрашњег устројства Радикалне странке. Основна идеја о оснивању месних одбора разгранатих по целој земљи које ће окупљати и ширити Радикално чланство била је његова замисао; "Радикални статут", *Самоуправа* бр. 144, 3. децембар 1881. и бр. 145, 5. децембар 1881.

18 Скупштина је одржана од 26. до 28. јула 1882.

мајсторство политичког говорништва народним језиком. Том приликом Тодоровић је рекао:

”Стога је радикална странка и метнула у свој програм да право бирања имају сви пунолетни српски грађани, не гледајући на то да ли су богати или сиромашни и колико који плаћа држави. Да плаћамо држави колико ко може према свом стању, али да држава не тргује и не пиљари са грађанским правима својих држављана. Грађанска права нису ужичка пастрма, да их држава крчми на двадесет пара, па ко више плати ономе већи режањ и да одреже. Сваки човек, па био богат или сиромаш, самим рођењем добија тапију на сва грађанска права која уопште постоје у његовој домовини, под условом да од грађанских терета сноси онолико колико му је могуће према његовом стању. То радикална странка држи да је право и добро.”¹⁹

Овај говор Пера Тодоровића јесте најбољи пример његове говорничке вештине. Речима обичног сељака и његовом логиком, он, који је иначе био учен човек, објашњавао је једно од основних начела модерне демократије - опште право гласа. Била је то Радикална демагогија у пуном сјају.

Тодоровић је изнад свега био писац и новинар. Свој најдубљи печат оставио је у српском политичком списатељству. Сарађивао је у читавом низу листова и часописа. Већину их је сам покренуо и уређивао. Објавио је своје успомене из српско-турског рата. Писао је романе, драме и књижевне критике. Преводио је с руског и француског.²⁰

Слободан Јовановић је лепо приметио да је Тодоровић био весник новог правца у српском политичком новинарству. У дотадашње суво и начелно новинарско писање он је унео нов дух и живост. Био је писац модерног кова, брзог казивања и једноставне реченице. Духовит и неодољив. Играо се пером исто онако како се играо живом речи. Ако је у Србији било новинара оштрог језика, онда је то био Пера Тодоровић.

19 Самоуправа, август-октобар 1882; *Грађа за педесетогодишњу историју Народне радикалне странке, I*, Београд 1924; Слободан Јовановић, *Политичке и правне расправе, I*, 335-336

20 Детаљна библиографија Пера Тодоровића налази се у књизи Латишке Перовић, *Пера Тодоровић*, Београд 1983, 10-15

Радије је нападао људе него идеје. Поступке, а не убеђења. Чланци су му врвели од погрдних имена и ругања. Писао је с подсмехом и цинизмом. Оно што је за друге било недостојно и испод угледа, њему је било омиљено оружје. Убадао је у најосетљивија места, у слабости људи. Изазивао је противнике смишљено и намерно. Пером је волео и мрзео, смејао се и ратовао. Нико и ништа му није било свето. На кога се окоми, томе је тешко било да га се отараси. Десио се то и двојици Напредњачких председника владе, Николи Христићу и Милутину Гарашанину:

”Шта значи Никола Христић? Никола Христић није ништа друго него Гарашанин у неглижеу. Гарашанин је ставио маску уставности на своје неуставно лице. Никола Христић је изашао на улицу онакав каквог га је Бог створио... Његова влада је само оно друго, немаскирано издање напредњачког режима.”²¹

Тодоровић је писао лако и једноставно, кратком реченицом. Без описа и сувишних речи. Служио се метафором, поређењем и контрастом. Први је увео дијалог у српско новинарство. У писању није се угледао ни на кога. Био и самосвојан и препознатљив. Чланке често није потписивао или их је потписивао измишљеним именима.²² И поред тога, свако, па и сасвим површни познавалац Тодоровићевог списатељског стила, може поуздано да открије писца.

Својим начином писања Тодоровић је кренуо новим путем политичког новинарства. За њим су пошли многи други. И његови политички једиомишљеници и његови супарници. Он је био први који је искористио слободу штампе уведenu у Србији Напредњачким законом о штампи од 1880. године. Пера Тодоровић је проширио њене границе и показао њене могућности.

Радикали су и после њега имали познате политичке новинаре. И Стојана Протића, и Јована Ђају, и Љубу

21 Пера Тодоровић, ”Школа за народ”, *Самоуправа*, 8. октобар 1883.

22 Латинка Перовић наводи следеће псеудониме Пера Тодоровића: Карио Амурели, Меноти Алергини, Кастилио Бенвенуто; *Пера Тодоровић*, 10

Живковића. Али, Тодоровић је био не само први, него и најубојитији и најдаровитији.

* * *

Стиче се утисак да писци о Пери Тодоровићу претерују у пажњи коју посвећују питању односа овог српског политичара и новинара према социјализму и Радикализму.²³ У ком тренутку је доживео промену у својим политичким схватањима и од социјалисте постао Радикал. Тодоровић није узимао идеје ни тако начелно, ни тако дубоко да би то питање имало толику важност колика му се придаје. Он је пре био заљубљеник у идеје. Брзо се одушевљавао, још брже се хладио. У време када га је понео ковитлац руске револуционарне мисли, он је без размишљања стао у прве редове социјалистичког покрета Светозара Марковића. А када је тај покрет почео да јењава и да се гаси и да се на његовим основама појављује Радикализам, Тодоровић му је пришао са истом оном вером, с којом је раније био социјалиста. Боравећи у Паризу у годинама великог успона француског Радикалног покрета, млада личност његове немирне природе морала је да остане запањена и усхићена. Вратио се у Београд децембра 1880. године, када су припреме за оснивање Радикалне странке већ биле у току. Жељан нове политичке љубави, нашао је оно што је тражио. Тодоровић није имао ни идејну постојаност и радозналост Светозара Марковића, ни политичку мудрост и смисао за практично деловање Николе Пашића. Али, у много већој мери од њих, био је богат вером и одушевљењем.

У прилог овој тези служи и његов изненадан, неправљив политички пад. У једној јединој затворској ноћи почетком 1885. године у београдској тврђави сломила се личност Пере Тодоровића. Једна посета краља Милана Обреновића и његова понуда опроштаја биле су довољне да убију сав пркос и сву храброст Радикалног трибуна Пере Тодоровића. Али, прелом у његовој души настао је раније. Још децембра 1883. он је писао једном пријатељу и молио да издејствује Краљеву милост:

23 Видети Слободан Јовановић "Пера Тодоровић", *Политичке и Правне расправе*, I, 299-403; Јатинка Церовић, 17-63

"И ево сам данас бедни заточеник. И моја будућност смрвљена је и уништена, и сва моја лична срећа на век разорена, и све моје лепе наде ишчезле као дим, и ја никад више нећу као слободан човек живети и делати... Отиди тој доброј жени (Боса Симић прим. М.Ст.П.), па је моли нека у згодној прилици рекне за мене добру реч где треба... Дај јој с моје стране тврду поштену реч, ако будем удостојен да ми Краљевско милосрђе поврати слободу, остатак мојих дана биће посвећен на то да се покажем достојан те велике милости."²⁴

Одржао је дату реч.

По изласку с робије он је, од социјалистичког бунтовника и перјанице Радикалне странке, постао најамни новинар, прво самог Краља, а потом и свих других. Угасио се у пламену који је сам упалио.

* * *

Пера Тодоровић је припадао оној врсти изузетних људи који засијају попут звезде репатице, обасјају и заслепе, али се брзо угасе. Све што је урадио и постигао, учинио је за десетак година. У Радикалној странци није остао дуже од непуне три године. Његов последњи трзај била је одбрана на преком суду члановима Главног одбора Радикалне странке за покретање Тимочке буне у Зајечару крајем 1883.

Никада није осетио политичку власт. Није био министар, чак ни народни посланик. Био је вођ странке, организатор и писац. Његовим радом Радикална партија је добила много. Његовим одласком изгубила је још више. Највише је изгубио он сам.

24 Стојан Протић, "Једно писмо Пера Тодоровића", *Одломци из уставне и народне борбе, I*, Београд 1912, VIII. Као место и датум писања овог писма наводи се Зајечар 6. децембра 1883. *Ibid.*, 51

СТОЈАН ПРОТИЋ

У руководству Радикалне странке Стојан М. Протић²⁵ заузимао је посебно место. Био је њен водећи доктринар, полемичар и борац. Неколико година пред први светски рат познати новинар оног доба, Душан Поповић, смислио је и записао да на челу Радикала стоје "три П": да Лазар Пачу мисли за Радикалну странку, да Стојан Протић пише за Радикалну странку, а да Никола Пашић ћути за Радикалну странку. Своју непомирљиву природу Протић је исказао од самог почетка свог политичког рада.

Стојан Протић је био најмлађи од свих првака Радикалне странке прве генерације. Рођен је у Крушевцу 1857. године. Био је суплент гимназије у Свилајнцу када га је, октобра 1881, Никола Пашић позвао да преузме уредништво *Самоуправе*. На том месту је остао до маја 1883. Тада је осуђен због новинарских кривица и упућен у пожаревачки затвор. Тамо је дочекао своје другове из Главног одбора, похапшене на почетку буне у источној Србији.²⁶

По изласку из затвора, када је странка била у скоро потпуном расулу, Протић је, заједно са још неколико неуапшених Радикалних вођа, покренуо нови партијски лист *Одјек* и прихватио тежак задатак страначке реорганизације. Био је један од најупорнијих заступника законитог политичког деловања и предводник оне струје у Радикалном врху који се супротставио Пашићевим плановима за подизање нове буне у Србији.

25 О Стојану Протићу није много писано. Његовом политичком личношћу бавио се Слободан Јовановић, *Моји савременици*, Виндзор 1962; књижица Драгутина Д. Николића, *Стојан Протић или онај који је имао право*, Рим 1980. Више је расправа о Протићевим погледима на југословенско уједињење и државно устројство, него његова политичка биографија. О Стојану Протићу писао је и његов син, др Милан Ст. Протић у чланку "Пашић и Протић пре 1914", *Историјски гласник*, I, Београд 1971.

26 Протић је због уредничких осуда робијао од 5. маја 1883. до 27. јануара 1884. Поново је затворен 19. марта 1885, и осуђен на четрдесет два месеца затвора. Помилован је 1. фебруара 1886. *Одломци из уставне и народне борбе*, II, 1 и 48

Протићева каријера почела је упоредо са настанком Радикалне партије. За разлику од Пашића и Тодоровића, он у младости није био социјалиста и није припадао групи Светозара Марковића. Није учествовао у догађајима који су претходили Тимочкој буни. Био је противник оружаног супротстављања краљу Милану. Убеђен да се демократским средствима, борбом за промену устава, увођењем општег права гласа и демократских слобода, може остварити Радикални програм, уписао је њен истакнути идеолог.

Тек што је навршио тридесет година живота изабран је за народног посланика (1887) и одмах ушао у Уставотворни одбор 1988. године. На суђењу за Ивањдански атентат осуђен на двадесет година тешке робије. Под Обреновићима није био министар. Први пут је ушао у владу Јована Авакумовића у судбоносном тренутку српске историје, 29. маја 1903. Постављен је за министра унутрашњих дела као једини стари Радикал у кабинету.

* * *

После силаска са политичке сцене Пере Тодоровића, Протић је постао прво новинарско перо Радикалне странке. Уређивао је редом све Радикалне органе и часописе. Од *Самоуправе* и *Одјека*, преко *Народа* и књижевног месечника *Дело*, претече знаменитог *Српског књижевног гласника*, до обновљене *Самоуправе* после 1903.²⁷

Стојан Протић је био потпуно друкчија личност од Пере Тодоровића. Логично је да се од њега разликовао и као писац. Уосталом, писање и није ништа друго него огледало пишчеве природе. Протић је био она врста политичког списатеља коме је писање било просто средство којим је говорио, објашњавао, тумачио и разлагао своје идеје, идеје Радикалне странке и идеје других. Без обзира да ли је нападао или бранио. Бирао је начелне теме или је, пишући о свакодневним политичким пита-

27 Као Пера Тодоровић и Стојан Протић је своје чланке често остваривао без потписа. Попут свог старијег друга користио је измишљена имена: Јанус и Један новинар, а доцније Балканикус, Веригас, слово "С" латиницом.

њима, то чинио из начелног угла. Био је политички новинар са тезом. Увек је заступао одређено становиште, увек утемељено и чврсто. Пером је рушио своје противнике. Пером је ратовао за Радикалну странку. Био је упоран до својеглавости, британак до увреде, несаломив до граница издржљивости.

Списатељски стил Стојана Протића заснивао се на једноставности и логици. Без претераних фигура и израза. Протић је избегавао све споредне путеве које писца удаљују од основне мисли. Речи и реченице непогрешиво су водиле главном циљу. Протић није био истраживач писаног језика. Њему је једино било важно да поруку коју има саопшти читаоцу и учини је што јаснијом и прецизнијом. Своје тврдње је заснивао на чињеницама мудро одабраним и поуздано изнесеним. Често се служио дијалогом. За разлику од Пере Тодоровића чији су дијалози били измишљени и метафорични, Протић је разговоре износио потпуно истинито и верно. После његових дијалога увек је следио кратак, али вешто срочен пишчев коментар. Тиме је остављао најјачи утисак на читаоца.

Протићево политичко новинарство може се грубо поделити у две групе. Писао је чланке у којима је објашњавао поједине елементе демократског устројства или је нападао и критиковао погледе на политику писаца и политичара супротних убеђења. За време док је био уредник *Самоуправе* Протић је највише писао уводнике из прве групе. У једном од њих, на свој препознатљив начин, објашњавао је суштину парламентаризма:

"Беседа је програм владе, али је адреса програм Скупштине. Ако је програм владе у сагласности са програмом Скупштионе, онда влада ужива њено повећење. Међутим, ако програм владе није у сагласности са програмом Скупштине, влада мора да поднесе оставку, јер је народ изнад владе. Ако се Скупштина подели на две групе, влада мора да стане на страну групе која има већину... Народ, само народ и нико други, има суверено право да одлучује ко је на погрешном путу."²⁸

28 Стојан Протић, "Уставна влада и њена одговорност", *Самоуправа*, јануар 1882.

У другу врсту Протићевих чланака у *Самоуправи* спада његов текст "Србија на Нову годину", објављен у неколико наставака крајем 1882. и почетком 1883. године. Само један исечак може да дочара начин размишљања и писања Стојана Протића:

"Напредњачка влада је у првој години своје власти показала да је непажљива, расипничка, немарна и несигурна. Она је такође показала да истакнути програм њеног органа *Видела* није ни њено уверење, ни правац њеног деловања. У другој години, напредњачка влада је несмотрено и осино прекршила све оно што је обећала да ће поштовати, чувати и поправити."²⁹

Доцније, као уредник *Одјека*, Стојан Протић је постао водећи гласоговорник Радикалне странке. Замах његових мисли и пера добио је већу снагу и шире размере. Наставио је да пише као и раније, али су сада и теме и приступ били самоуверенији. Обраћао се јавности у име целокупног чланства Радикалне странке:

"Језгро све ове борбе је уставни преображај. По дубоком уверењу мом и свију једномишљеника наших, а уверен сам и свију свесних и поштених Срба ма којој партији припадали, једини природан и лак излаз из ових трзавица и честих прелаза и промена у Србији јесте - промена устава у духу потпуно обезбеђене уставности и свестране слободе... У недостацима нашег устава корен је у свему злу."³⁰

Био је најдоследнији противник активне улоге Круне у политичком одлучивању. Још је у *Самоуправи* писао да:

"... улога владаоца мора да буде улога *модератора*. Краљ има следећа три права: право да даје савете, право да прави предлоге влади и право да храбри министре."³¹

Протић се често враћао овој теми. Следећи запис је из чланка објављеног у *Делу*:

29 *Ibid.*, 1. јануар 1883.

30 Стојан Протић, "Читаоцима - пријатељима", *Одјек*, 21. март 1885.

31 Стојан Протић "Није парламентарно", *Самоуправа*, 14. и 15. јул 1905.

”Утицај Краља треба да буде моралан: заснован на размишљању и памети.”³²

Протићево списатељство није имало оне заводљивости која је красила Перу Тодоровића. Није имало његову лакоћу и духовитост. Али је било убедљивије и постојаније. Много више у служби Радикалних идеја, него Радикалног покрета. Протић је био Радикал Радикалних убеђења, а не само обичан војник Радикалне армије.

* * *

Крајње домете своје политичке и државничке каријере Протић је достигао тек у времену после мајског преврата 1903. Тих година израстао је у другог човека Радикалне странке, мада је самом Радикалном врху припадао од самог почетка свог политичког деловања.

Протић је био именован за заменика члана Главног одбора још 1881. године. На Првој скупштини 1882. овај избор му је потврђен. Већ 1883. улази у чланство највишег органа странке и у њему је остао скоро до своје смрти. Раскид са Пашићем и са Радикалном странком дошао је у позним годинама, 1921. године.

Протић је био прави партијски човек. Његова делатност током последње две деценије деветнаестог века била је потпуно посвећена раду у странци и за њу. И као новинар, и као народни посланик, и као државни чиновник, он је пре свега био члан Радикалне странке. Свуда где је радио и иступао, Протић је био први у одбрани Радикалних политичких идеја. Био је Радикал по најдубљем личном убеђењу. Његова политичка вера била је толико чврста и непомерљива, да је остао запамћен као најдоследнији бранилац Радикализма.

Однос између Протићевих политичких уверења и идеја српског Радикализма дејствовао је у оба смера. Некако наизменично. С једне стране, приступајући Радикалној странци и усвајајући њену идејну основу, Протић је постао један од најупорнијих и најватренијих поборника Радикалног политичког програма. С друге стране,

32 Јанус, ”Уставна и друштвено политичка питања”, *Дело*, II, 1894, 42

Протић, је као ретко који од Радикалних првака, сам развијао њену идеологију. Изузетан познавалац уставне и парламентарне теорије, поглавито оне која је створена у Енглеској,³³ он је имао великог, ако не и највећег удела у развоју Радикалних политичких идеја. Протић је припадао најужем кругу Радикалних идеолога. С његовим идејним утицајем у Радикалној странци могу се поредити само утицаји које су имали Лазар Пачу и донекле Милован Ђ. Миловановић. Мада се ни они нису бавили овим питањима у мери у којој је то годинама чинио Стојан Протић. Иако није био правник по образовању и струци, он је самосталним радом, проучавањем и размишљањем израстао у једног од најбољих познавалаца уставног права не само у својој странци, него и у читавој Србији.³⁴

Протић је био политичар који траје. У првим редовима Радикалне партије борио се пуних четрдесет година (1881-1921). Последње године свог живота провео је супротстављајући се својим дугогодишњим истомишљеницима са истим оним жаром, упорношћу и увереношћу са којом се целога живота сукобљавао са свим противницима слободе и демократије, без обзира ко су били и одакле долазили. Отуда су га и сматрали савешћу Радикалне странке.³⁵

* * *

Стојан Протић био је, неоспорно, један од стубова Радикалне странке. Ако је Никола Пашић био појам њене политичке вештине и успеха, а Пера Тодоровић оличење њене бурне природе и моралног лелујања, Стојан Протић је био непресушни извор њене чврстине. И у идејама и у поступцима.

33 Протић је у свом зрелом добу научно и енглески језик, да би де.ла писца британске теорије уставности читао у оригиналу.

34 Видети Слободан Јовановић, *Моји савременици*.

35 Драгутин Д. Николић, *Стојан Протић...*, 10

МИЛОВАН Ђ. МИЛОВАНОВИЋ

Од свих првака Радикалне странке првог реда, политичка личност Милована Ђ. Миловановића³⁶ појавила се најдоцније. Тек у оном периоду деловања покрета, када је он већ прошао тешка искушења Тимочке буне и расула које је за њом наступило. Године 1888. Радикали су већ обезбедили место међу најзначајнијим чиниоцима на српској политичкој сцени.

Не само да Миловановић није припадао Радикалној странци од њеног оснивања, већ се поставља озбиљно питање у којој мери је он уопште и био убеђени Радикал. Једно је сасвим сигурно. Он није био онако загрижени партизан какви су били Никола Пашић, Пера Тодоровић и Стојан Протић.

Времена и прилике одређују особине и понашања људи. То неписано животно правило важило је и за Миловановића. И Радикалима и Србији била је потребна личност која ће својим сталоженим држањем, размишљањем и деловањем бити више државник него страначки човек.

Милован Ђ. Миловановић био је један од најобразованијих српских политичара с краја деветнаестог века. Правник, професор и писац. Много доцније, 1909. када је његова политичка каријера била на врхунцу, велики Жорж Клемансо је рекао за њега: "Ја не знам ниједног европског државника његовог кова".³⁷

* * *

Две битне чињенице одредиле су однос Миловановића према Радикалној странци и њеној идејној основи. Прва се састоји у томе што је Миловановић потицао из угледне

36 Досад су о Миловану Миловановићу објављене две озбиљне студије. Прву је написао Слободан Јовановић и објавио у књизи *Моји савременици*, 223-288. Писац друге је Димитрије Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962. Недавно је изишла и трећа: Војислав Грол, *Правна мисао Милована Миловановића*, Београд 1989.

37 Милован Јовановић Стојимировић, *Силуete старог Београда 2*, Београд 1987, 136

београдске породице. Његов отац, Ђорђе Миловановић, био је народни посланик и министар. Миловановић је породичним везама био сасвим близак Напредњацима. Друго, Милован Миловановић је шест година провео у Француској (1881-1888), где је студирао права и потом докторирао на Правном факултету у Паризу. Изложен непосредним утицајем француског Радикалног покрета, он је, много боље од многих познавао основе његове политичке идеологије. Отуда је Миловановићев однос према Радикализму био некако услован. Био је Радикал више по спољашњем објележју, него по унутрашњем веровању.

По повратку у Србију одмах је изабран за професора државног права на Великој школи. Током припрема текста устава од 1888. краљ Милан, који је председавао Уставотворном одбору, одабрао га је за свог секретара. Свакодневно је долазио у двор и подносио предлоге самом владаоцу. Његова наклоност претпоследњем Обреновићу потиче из тих раних дана његовог политичког деловања.³⁸

Средње решење овог уставног документа о подељеној законодавној власти између народног представништва и Круне, дело је Милована Миловановића. Још важнији је био његов рад на органским законима који су проистекли из новог устава. Нарочиту пажњу је посветио закону о изборима у коме је потпуно искључио улогу полиције и читав поступак ставио у надлежност месних самоуправних тела.³⁹

Умереност у погледима на политику, коју је понео из родитељског дома, водила га је даље од изворног Радикализма, путевима успеха заснованог на споразумевању и компромисима. Деведесетих година прошлог века писао је да Радикали од опозиционара треба да постану "конзер-

38 Нешто више од две године доцније у сукобу који је настао 1891. поводом протеривања Краљице Наталије из Србије, Миловановић је био један од ретких који су стали на страну краља Милана. Објавио је књижицу "Удаљавање краљице Наталије није противно уставу" и због тога изазвао гнев и међу члановима Радикалне странке и у јавном мњењу.

39 Видети, Слободан Јовановић, "Милован Миловановић", *Моји савременици*, 227

ватори” свих оних политичких вредности које су до тада остварили.

Миловановић је био покретач и главни извршилац Радикално-Напредњачког савеза 1901. Идеја о стварању тзв. Фузије била је његова. Тражио је излаз из неуставног стања у коме су Радикали били потпуно изгубљени и нашао га у споразуму са Напредном странком. Устав од 1901. није у целини изразио Радикалне уставне идеје, али је у Србију вратио уставно уређење. Схватајући га као степену ка пуној демократији, Миловановић је, а за њим и Радикална странка, пристао на озбиљан уступак.

Његова каријера је од те 1888. кренула муњевитом брзином. Године 1890. постављен је за начелника министарства иностраних дела, 1896. већ је постао министар правде, 1901. - министар народне привреде, а 1902, био је министар финансија. После 1903. избио је у сам врх. Био је творац успешне спољне политике Србије све до смрти 1912. године.⁴⁰

Никада није био хапшен, ни осуђиван. Једино је неколико пута избациван из државне службе као члан Радикалне странке. У самој страначкој организацији није припадао најужем руководству. Пашићева вештина опхођења и владања људима успела је да га задржи у чланству и упуту га у оне послове који су му највише одговарали и од којих је странка имала највеће користи. Његов значај за Радикалну странку био је огроман када су Радикали били на власти. У опозицији, терет политичке борбе носили су други.

Његово присуство у странци донело је два важна резултата. Прво, он је одржавао равнотежу најрадикалнијем крилу странке. И у идејном и у практичном смислу. Друго, Миловановић је био весник Радикалне политичке зрелости. У почетку у унутрашњим питањима, а доцније у њеној спољној политици.

Слободан Јовановић, чија су запажања толико оштроумна да се једноставно не могу избећи, дивно је приметио да је Миловановић у основи био противречна политичка

40 За појединости из Миловановићевог живота и јавног деловања видети Димитрије Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 7-55

личност. Творац српске демократије који није свим срцем веровао у њу. Парламентарац одан Краљу и династији. Пријатељ Милана Обреновића, који је све своје снаге утрошио да уздигне Србију под Карађорђевићима. Најзад, Радикал, али истовремено и конзервативац.

* * *

У нечем је Миловановић био сличнији Пашићу него осталим Радикалним вођама. Смисао за политичку реалност био је својствен и једном и другом, иако на први поглед не изгледа тако. Обојица су до тога дошли размишљајући на сличан начин. На кормилу једног масовног политичког покрета могли су да остваре своје политичке жеље и амбиције. Отуда је лични успех заузимао тако важно место у политичком деловању и Пашића и Миловановића. Зарад тога се Миловановић рано одрекао универзитетске каријере. Већ 1891. напустио је Правни факултет и потпуно се окренуо политици. Пашић и Миловановић су једно време корачали упоредо, али их је ова заједничка особина на крају удаљила.

Ова два српска државника били су различите личности, друкчије природе, и то је оно што њихову сличност чини мање приметном. За разлику од Пашића, Миловановић је био кабинетски радник. Није имао ону предводничку црту која је Пашића избацила на површину. Није имао ни Пашићеву бурну политичку прошлост. Ни његово искуство стечено у различитим покретима и приликама. Уместо тога имао је велико књишко знање, оштроумност у расуђивању и брзу памет. И дар да и од својих противника учини пријатеље. Стојан Протић, на пример, чинио је управо супротно.

Склањајући се од жара политичких сукоба, Миловановић је искористио повољан тренутак и готово неопажено се окренуо спољној политици. Мада је имао способности и спремности за бављење различитим областима, он је себе пронашао у министарству иностраних дела. Ту није било оштрих политичких борби, а положај је био такав да је пружао могућности да искаже сва своја знања и оствари све своје амбиције. Ту је и његова патриотска

оданост могла да дође до пуног изражаја. Зато је Милован Миловановић и остао запамћен као један од најуспешнијих, ако не и најуспешнији шеф српске дипломатије.

* * *

Слободан Јовановић је писао да је Миловановић од свих политичких филозофа које је читао и проучавао, највише поштовао и прихватао идеје Николе Макијавелија. У његовој књизи *Владалац* он је нашао теорију најближу својим политичким уверењима, за коју је веровао да је једина истинита. Следећи ову чињеницу, Јовановић је поставио и логично питање: Како се Миловановићев макијавелизам слагао са полазним тачкама модерних схватања политичке слободе, а самим тим и са Радикалном демократском идеологијом?⁴¹ Одговор се вероватно крије у успеху који су модерне демократске идеје постигле у Француској и Енглеској. А то су земље у које је Миловановић најчешће гледао као на узоре. Следствено томе, и у победи Радикалне странке над Краљем Миланом у Србији. Миловановић је стављао успех изнад начела. Веровао је оном што је делотворно, а не оном што је изгледало правично. Он је прихватио Радикалну странку и њен програм, јер је исправно предвидео да она Србију води напред. Али и да преко ње он сам може да постигне највише.

А, овакав начин расуђивања подсећа на Макијавелија, зар не?

* * *

Миловановић је много писао, али није ни изблиза био списатељ раван Тодоровићу или Протићу. Једно време деведесетих година прошлог века био је уредник часописа *Дело*, у коме је објавио три своје знамените студије из спољње политике: *Наша спољашња политика, Срби и Хрвати* и *Срби и Бугари*.⁴² Био је писац професорског стила. Логичан, поступан и разумљив. Али, без духа и

41 *Ibid.*, 225

42 Све три су објављене и као посебне брошуре, 1894, 1895 и 1898.

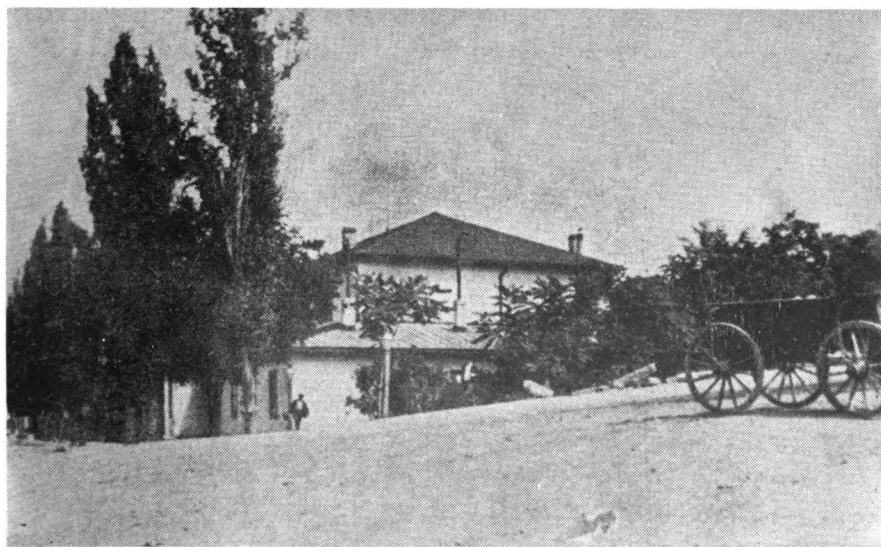
одушевљења. Миловановић није имао ону списатељску црту која издваја даровите. Стил му је био спор и неприкладан. Некако чворноват и незграпан. Читалац стиче утисак да се није много ни трудио. Вероватно му је и савршено познавање француског језика сметало. Боље је писао француским него својим матерњим језиком. Прве кораке у писању начинио је на страном језику и то је морало да остави трага. Оно што је Радован Самарџић написао за Стојана Новаковића важи и за Милована Миловановића. Он је боље мислио него што је писао.

* * *

Међу вођима Радикалне странке Милован Миловановић је био најмање вођа и најмање Радикал. Али је, и поред тога, уткао и свој рад и своје идеје у српски Радикализам. Без њега Радикални покрет тешко се може замислити. А ако се у томе и успе, он не изгледа онакав какав је заиста био. Миловановић није био његова душа, али јесте био његов ослонац.

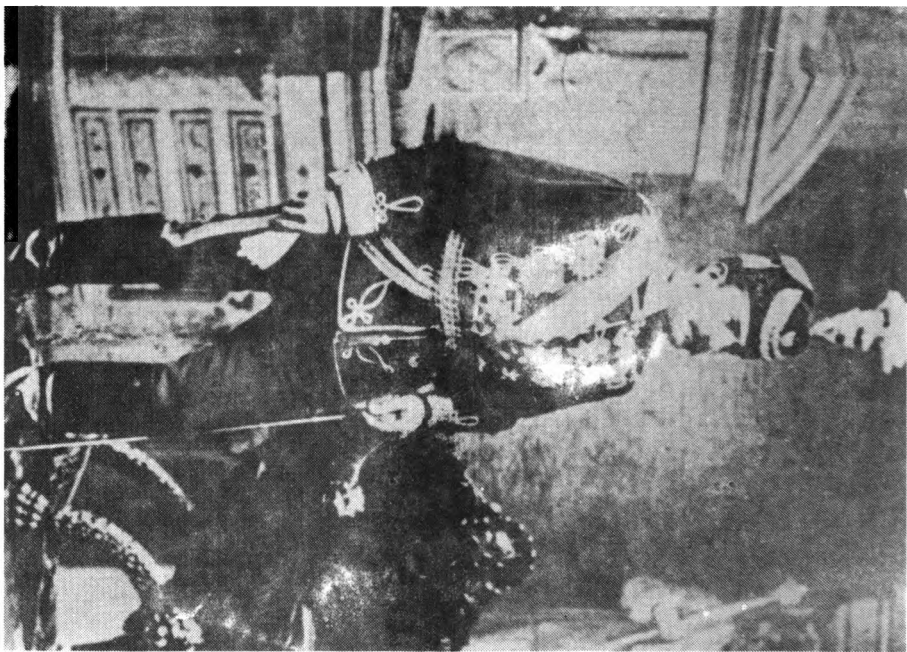

Стари Двор ("Конак") из времена Александра Обреновића

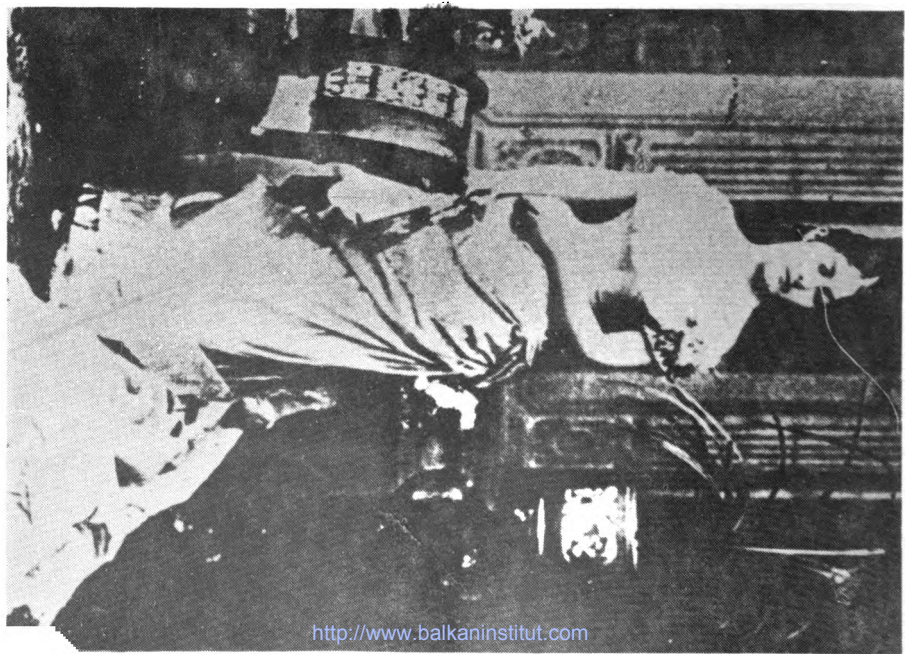

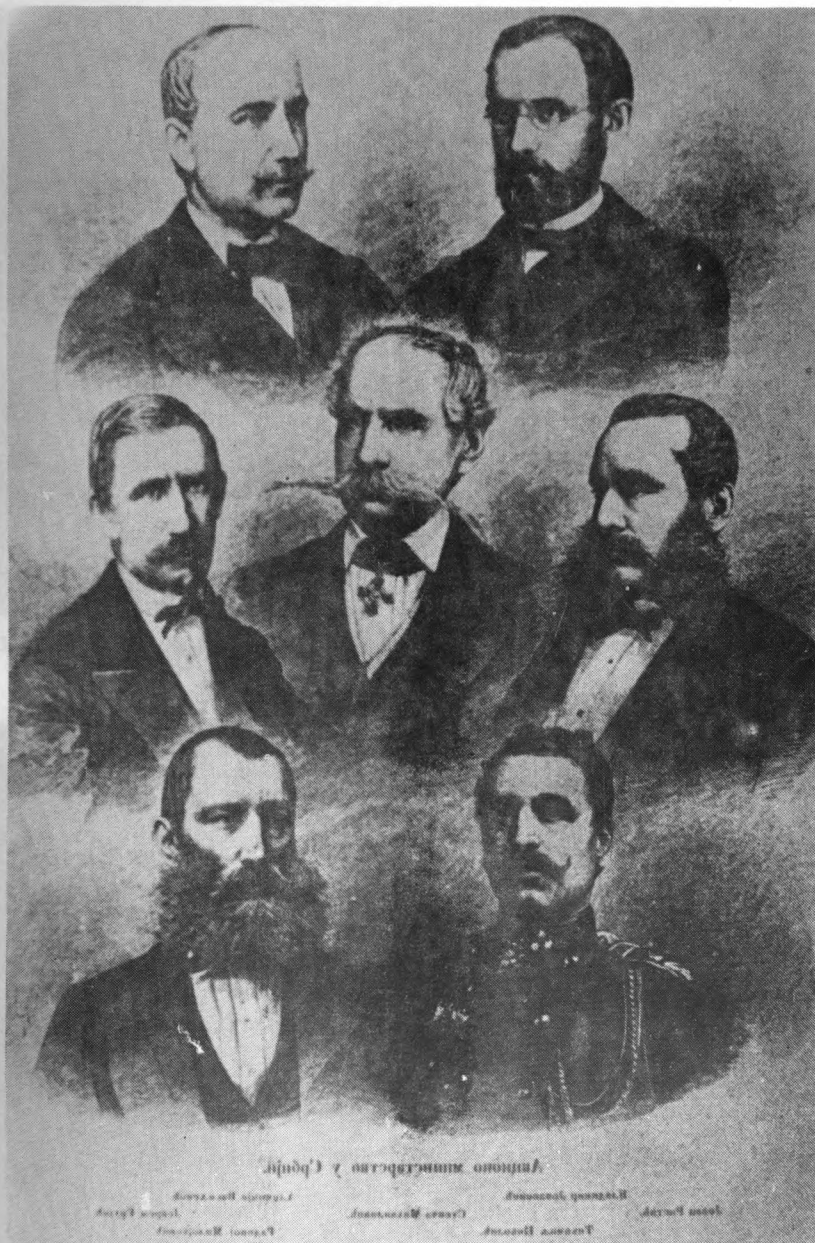
Стара Скупштина. Некада се налазила на углу улица Краљице Наталије

Милан Обреновић

Наталија Обреновић

Акционо министарство у Србији (одозго, с лева на десно): Владимир Јовановић, Алимпије Васиљевић, Јован Ристић, Стевца Михаиловић, Јеврем Грујић, Тихомил Николић, Радивој Мишић

Двор Кнеза Милана

<http://www.balkaninstitut.com>

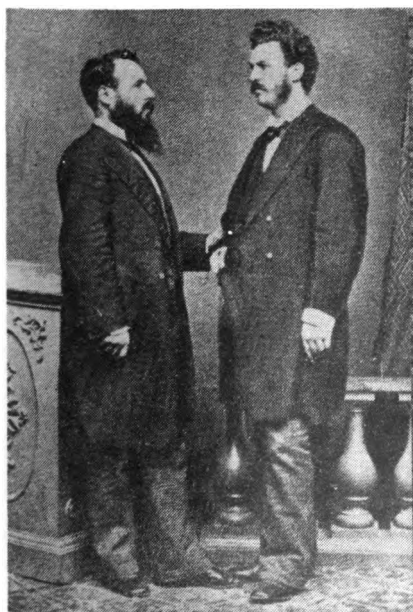
поред труда стајаће војске у Србији 1883

Адам Богосављевић

Светозар Марковић

Никола Пашић и

Никола Пашић

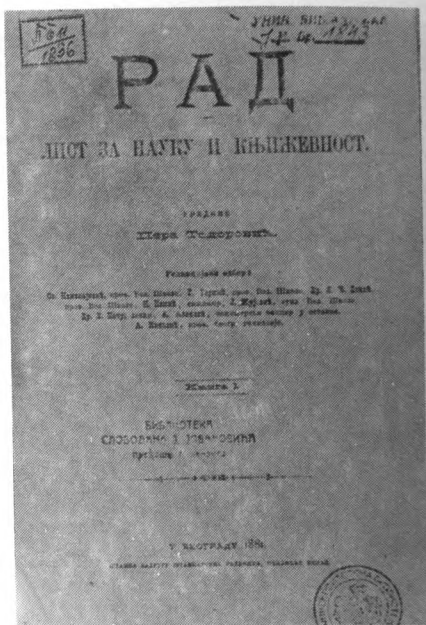
Стојан Протић

Пера Тодоровић

Дзаз Пану Пера Тодоровић

1886

ЈНИИ ВИД. 214, 241
7-2 68 114

РАД

ЛИСТ ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ.

УРЕДНИК
Пера Тодоровић.

Редакцијски одбор:

- Dr. K. Stanić, prof. Učiteljske škole, Zadar, prof. D. Stanić, Dr. S. S. Stanić, prof. D. Stanić, M. Stanić, advokat, J. Stanić, prof. Učiteljske škole, Dr. S. Stanić, A. Stanić, advokat, Beograd, u. Stanić, A. Stanić, prof. Učiteljske škole.

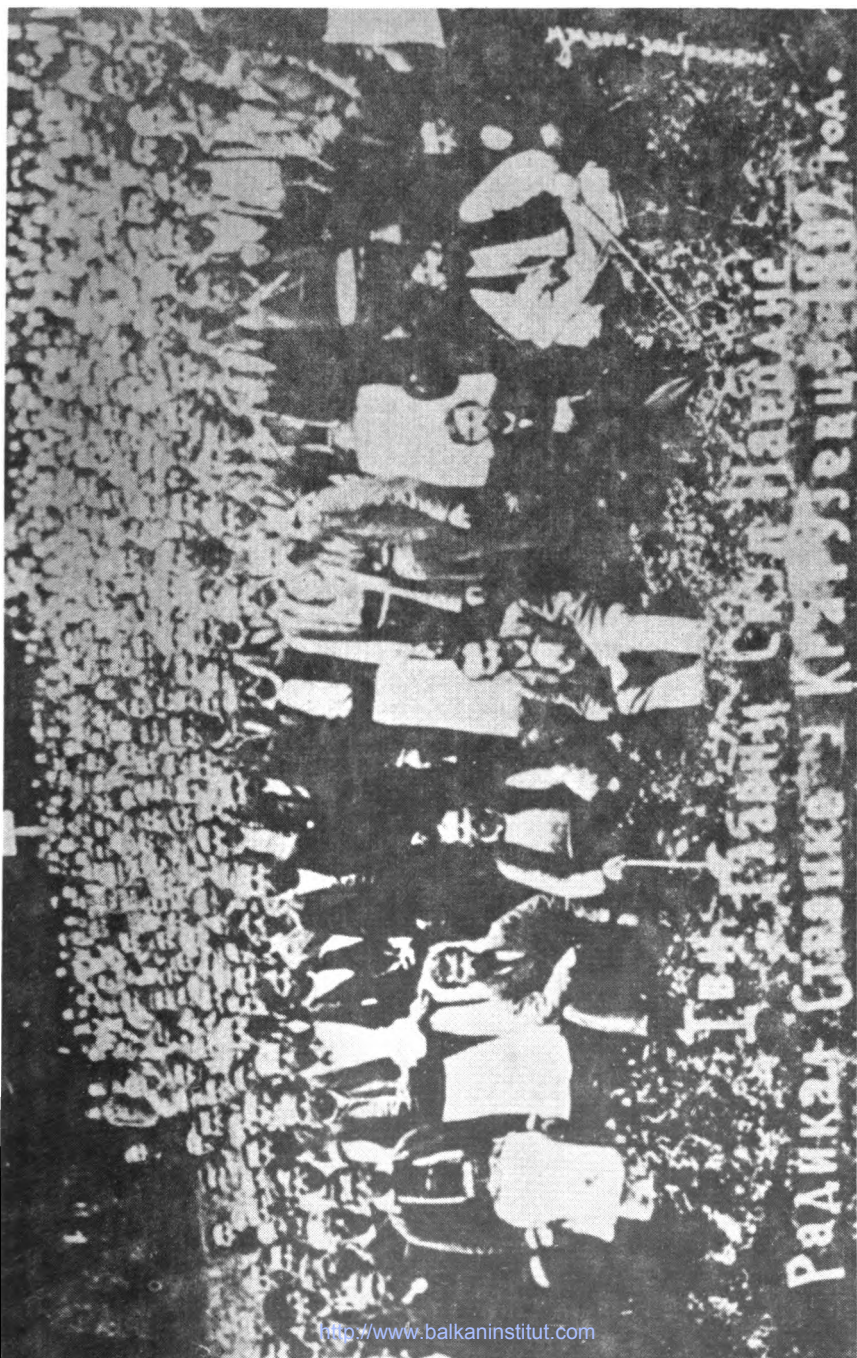
Уредник:

БИБЛИОТЕКА
СЛОВЕНСКИ И СРПСКИ
ПРЕСТАВНИЦИ

У Београду, 1886.

СТАВА ЗАКЛУК ОБРАЗЛОЖИЈА ПЕРИОДИКА ПУБЛИКАЦИЈА Београд

Учесници прве Скупштине Радикалне странке у Крагујевцу, на заједничком ручку код "Илијине воде"

САМОУПРАВА

ЛИСТ ПОЛИТИЧКИ, ЕКОНОМНИ И КИРИЖЕВНИ

ОПШТИНА КОЧАНИ

Гласилото "Самоуправа" излиза неделно на недела во 12 часа по полноќ. Цена на годишна абонација е 100 денари. Цена на поединичен примерок е 10 денари. Адрес: Општина Кочани, Београдски бр. 10, Кочани.

ОПШТИНА
КОЧАНИ

Друго издание
1982

Во овој број се вклопуваат следниот број и бројот на страници од првото издание на овој број.

Бројот на страници од првото издание на овој број е 10.

Бројот на страници од првото издание на овој број е 10.

САМОУПРАВА

САМОУПРАВА

САМОУПРАВА

САМОУПРАВА

САМОУПРАВА

САМОУПРАВА

САМОУПРАВА

"Самоуправа", лист Радикалне странке, 1. број,
1982

РАД

ПРВА ГЛАВНА СКУПШТИНА

НАРОДНЕ РАДИКАЛНЕ СТРАНКИ

Домовна 26, 27, и 28, 8110 Кочани, Република Македонија

1982

Клиничко народно радикално странке

БЕОГРАД

НАРОДНА РАДИКАЛНА СТРАНКА

1982

Број 1 издан.

"Рад", записник са прве Скупштинне радикалне
странке из 1982

Ово су скице за портрете оних Радикалних првака чији су односи према идеологији странке писцу изгледали најсвојственији. Може лако бити да је неки од њих неправично заборављен или изостављен. Намера је била да се покаже сва различитост њиховог схватања идејне основе српског Радикализма и да се још једном потврди теза о Радикалном покрету као политичком блоку у коме су се људи разноврсних уверења окупили око једног политичког програма.

Сваки од одабраних вођа био је личност за себе. Сваки од њих може бити тема опсежне историјске студије. Уистину, о свима, сем о Стојану Протићу, написани су задивљујући редови српске историографије. Зато се и поставило озбиљно питање зашто поново писати о њима. Образложење има два одговора. Прво, циљ је био да се они прикажу поглавито у односу према Радикалној идеологији. И друго, утисак је био да, стављени један поред другог, они пружају заокружљену слику Радикалног руководства. Тиме је и читаво разматрање идејне основе српског Радикализма добило ону присност без које би остало незавршено и недоречено.

Најзад, старешине Радикалног покрета, о којима је на овом месту писано, били су толико велике личности српске историје, да заслужују пажњу и поштовање сваке генерације писаца историје. Ружну навику да се одричу или заборављају националне величине имају само мали народи, који ни сами не заслужују истакнуто место у историји света. Срби, у сваком погледу, припадају оној првој групи.

ЗАКЉУЧАК

МЕСТО У ИСТОРИЈИ

Радикали су, у прве две деценије постојања свог покрета (1881-1903), уз скретања и лутања, поступно, изградили програм политичких начела. Та уверења су, доцније, у годинама до првог светског рата, у знатној мери спровели у дело.

У српској интелигенцији често су обрађивани главни токови политичке историје Србије. У више махова и из различитих углова. У оквиру тих општих разматрања Радикална странка и њена идеологија биле су незаобилазне теме. Листом сви писци српске историје минулог столећа обрађали су већу или мању пажњу настанку и деловању Радикалног покрета. Питање је исувише сложено и свеобухватно да би иједан одговор, ма колико био исцрпан и темељан, смео да има претензију на апсолутну истину.

Српска Радикална странка неоспорно је припадала великој породици европског Радикализма. Њени идејни корени, у својој основи, преузети су из те европске, у првом реду француске, политичке традиције. Сви остали утицаји, било да су долазили од руских револуционара, било са неке друге стране, оставили су далеко мањи траг на коначан изглед Радикалне политичке идеологије.

Радикали у Србији нису стране идеје прихватили у њиховом изворном облику. Смисао за разумевање политичког живота и развоја у својој држави учинио је да се ове идеје прилагоде српској стварности. Отуда се нека од тих начела јављају у Радикалним програмима ублажена или измењена. И у овом случају српски Радикали се нимало не разликују од својих европских идејних сродника. И они су своје теорије дотеривали у зависности особених политичких правила. У крајњој линији то је неписано правило свих великих политичких принципа.

Двострука природа сваког политичког подухвата, у коме се преплићу идејно и стварно, одредила је и суштину српског Радикализма. Зато се наметала потреба да се истакну две врсте његових својстава. Особине идеологије и особине покрета. Издвојена су она обележја која су најбоље одређивала и објашњавала једну тако вишеслојну историјску појаву какав је био Радикализам у Србији. Тек је упоредно посматрање могло да пружи сасвим довршену слику. Без недостатака и недоумица.

Студија о српским Радикалима водила је даље ка самом покрету. Ка његовом чланству и руководству. Анализа социјалног састава и унутрашње организације Радикалне странке изгледала је као исправан пут. Замишљена је као реална основа која учвршћује и утемељује све идејне претпоставке. Идеје постоје само ако људи верују у њих. Ни Радикалне идеје не би биле ни толико привлачне, нити би заслуживале пажњу, да није било хиљада српских сељака који су их прихватили и усвојили. Пре свега схватили. Својим деловањем у народу, Радикали су политику приближили сељаштву. Укључењем у Радикалну странку, становништво српског села, коначно је ушло у политику и постало један од чинилаца одлуке. Сељаштво је добило глас, а Радикална странка је добила војску следбеника. Србија је добила прави политички покрет.

Најзад, велики значај имају и вођи Радикалног покрета. Њихова памет и поступци покретали су и развој идејне основе и сам покрет. Стога је сасвим природно што су заузели издвојено, али заједничко, место. Њихово разумевање Радикализма и њихова улога у њему, у многеме су утицали на политички пут који је покрет одабирао у појединим пресудним тренуцима свога постојања и деловања. Схватајући њих, боље се схвата сам Радикализам.

Радикална странка је, у својој суштини, имала двоструку идеолошку природу. С једне стране, она је била партија политичког центра. Залагала се за уставност, њено вођство је припадало грађанству, заступала је идеју савеза различитих друштвених групација. С друге стране, била је странка левог крила. Борила се и поставила демократске

слободе изнад свега. Истицала захтеве за социјалну правду. Корени су јој били у социјалистичким идејама. Далеки и помало заборављени, али постојећи и неизбрисиви.

* * *

Све оно на чему су Радикали радили и што су остварили оставило је видног трага. Они су знатно допринели да једна мала и неразвијена средина у средишту Балкана подигне главу у политичком и економском погледу, да прими неопходне утицаје и да закорачи у коло модерне Европе.

Радикали су израсли на темељима идеја велике Француске револуције. Ти политички принципи постали су највредније тековине модерног доба. Не само да су у тим идејама нашли извориште за своје политичко деловање, него су и сва своја основна уверења засновали на оним највишим начелима о људским правима која су створена и уздигнута у Француској револуцији. Од њих нису никад одступили.

Радикали у Србији су осетили време које наилази. Потрудили су се да стварност прилагоде том времену. Радили су за садашњост, али можда још више за будућност. Србија се кретала ка свом европском узору. На челу тог покрета стајала је Радикална странка. Животну битку добијају они који тачно предвиђају. И у животу и у политици. Историја је показала колико су Радикали били у праву.

Били су блиски Русији, као предводнику словенских народа и прихватили су идеју словенства, али су им основна гледишта о људским правима и демократској организацији политичког живота, као и о економској слободи биле изнад свега. А ти утицаји и те тековине нису дошле из Русије.

Радикали су били ти који су српско сељаштво извели на политичку позорницу и омогућили му да постане чинилац у политичком одлучивању. Захваљујући њима српски сељак је прихватио српску државу као своју. Као што је био поражен на Сливници (1885), јер није имао

вере у оне који су га водили, тај исти сељак је, предвођен Радикалима, победио на Куманову (1912), јер је имао вере у оне који су му стајали на челу.

Највећа је заслуга Радикала што су прве, и за дуго једне, политичке и економске слободе на Балкану уведене управо у Србији. Доношење устава од 1888. било је велика победа Радикалних политичких убеђења. Тачно сто година у Србији траје борба за демократију и апсолутну заштиту људских права.

Али, колико год су настојали да обезбеде економске слободе, Радикали су на време схватили да државним мерама мора да заштите оне који на тржишту пролазе најслабије. Били су носиоци идеје не само у уставној и правној, него и о праведној држави. У томе и лежи тајна њиховог успеха.

* * *

Тешко је пронаћи лепше и истинитије речи којима би се завршила расправа о Радикализму, од оних које је записао француски писац Жак Кајзер:

"Нема никакве сумње, Радикали су били опозиционери, људи који су узвикивали: Не! Били су *против*: њихова снага привлачности долазила је отуд, њихов углед такође и њихова рањивост."¹

Радикали су у Србији дуго говорили - не. Тако су, уосталом, и настали.

Временом, а нарочито када је дошао прави тренутак умели су да кажу - да.

На томе и почива њихова величина. И, наравно, њихово место у историји Србије.

Борили су се против Круне свом снагом и свим жаром. Краљеву апсолутну власт нису прихватили ни по коју цену. Били су најогорченији противници такозваног личног режима. У тој борби две стране нису могле да опстану. Једна је морала да попусти, па чак и да нестане.

Ратовали су са две супарничке странке. Са Либералима и са Напредњацима. Њихово основно оружје био је високо

1 Jacques Kayser, *Les grandes batailles du radicalisme*, Paris 1962, 7

уздигнуто барјак у одбрану истинских права човека. Од тих права никада нису одустали.

Одмах су стали на страну сиромашних и неукних. Пробудили су најшире слојеве у Србији и увели их у политички живот. Уз Радикале неписмени сељаци научили су да цене сами себе и да исправно мисле не само о свом селу, него и о целој држави. Бранили су и помагали развој села у сваком погледу, а пре свега у привредном.

Био је то врло значајан корак ка буђењу једне средине, која је стицајем околности и историјских недаћа далеко заостајала у односу на развијену Европу. Ту разлику су битно смањили. Тако су и ударени темељи за стварање праве државне организације модерног кова.

Када су најзад после 1903. дошли на власт, показали су да умеју да граде, као што су раније умели да руше. Једну одлику заменили су другом. Зато су и успели.

Права човека за која су се Радикали у Србији деценијама борили, страдали и трпели, и данас су најчвршћа основа свих правих политичких стремљења широм света.

Историја је потврдила њихове идеје и њихова начела. А то и јесте оно што је најбитније.

ТАБЕЛЕ И ПРИЛОЗИ

Табела 1. - Чланство Радикалне странке у појединим местима 1882.¹

Бајина башта	29
Београд	307
Ваљево	66
Горњи Милановац	47
Ивањица	65
Јагодина	59
Каран	25
Књажевац	437
Крагујевац	82
Краљево	71
Крушевац	138
Доња Лепеница	25
Мачкат	24
Неготин	30
Ниш	43
Посавина	58
Пожаревац	53
Свилајнац	151
Смедерево	36
Ђуприја	32
Ужице	114
Чачак	33

1 Табела је сачињена на основу објављене непотпуне грађе у: Лаврентије Павловић, *Радикална странка у Србији пре Тимочке буне према архивској грађи из збирке музеја у Смедереву*, 38-170

Табела 1. - Чланство Радикалне странке у појединим местима 1882.¹

Бајина башта	29
Београд	307
Ваљево	66
Горњи Милановац	47
Ивањица	65
Јагодина	59
Каран	25
Књажевац	437
Крагујевац	82
Краљево	71
Крушевац	138
Доња Лепеница	25
Мачкат	24
Неготин	30
Ниш	43
Посавина	58
Пожаревац	53
Свилајнац	151
Смедерево	36
Ћуприја	32
Ужице	114
Чачак	33

1 Табела је сачињена на основу објављене непотпуне грађе у: Лаврентије Павловић, *Радикална странка у Србији пре Тимочке буне према архивској грађи из збирке музеја у Смедереву*, 38-170

Табела 2. - Друштвени састав Радикалне странке у појединим местима 1882.²

	Б. Башта	Београд	Валјево	Крушеваци	Г. Миош Лановац	Магдан	Карањин	Неготин	Ниш	Крагујевац	Пожевац	Свилајнац	Смедерево	Ћуприја	Ужице
занатлије	4	46	30	50	10	0	0	4	20	18	8	15	10	6	29
трговци	8	65	10	52	8	1	1	20	9	11	23	31	6	17	12
кафеџије	2	16	2	10	3	1	1	0	2	2	2	6	3	4	16
учитељи и професори	0	14	4	8	5	2	1	2	5	9	5	4	3	0	8
чиновници	6	15	7	6	3	3	1	1	4	13	6	4	11	3	4
сељаци	7	0	4	1	15	16	17	0	0	14	2	75	1	0	0
свештеници	1	0	1	1	2	1	2	0	1	5	4	6	0	0	1
радници	0	0	0	0	0	0	0	0	0	3	0	0	1	0	0

Табела 3. - Чланство Радикалне странке у појединим местима 1883.³

Речка	1200
Сврљиг	1022
Брза Паланка797
Пирот659
Бољевац600
Заглава591
Вратарница547
Доња Лепеница493
Леновац470
Доњи Крагујевац412
Уб400
Тимок329
Гружа200
Алексинач184
Алексиначка Бања134
Књажевац128
Ивањица124
Горња Лепеница122
Шабац	91
Сијеча Ријека	76
Ваљево	65
Ужице	61
Пожаревац	50

3 Табела је сачињена на основу непотпуних статистичких података о броју уписаних чланова Радикалне странке. Архив САНУ, бр. 9783/75-160

**Табела 4. - Друштвени састав чланства
Радикалне странке у појединим местима 1883.⁴**

	П и р о т	А. Б а ња	В р а т а р н и ц а	П о ж а р е в а ц	Ш а б а ц	А р а н ђ е л о в а ц	В а љ е в о	И в а њ и ц а	У ж и ц е
трговци	14	19	6	32	20	4	15	10	15
занатлије	23	6	18	7	50	4	24	12	26
чиновници и учитељи	9	0	1	9	6	0	12	3	8
свештеници	0	3	0	5	2	1	2	7	0
механије	37	4	3	3	6	1	2	0	5
радници	10	0	0	0	0	0	3	0	0
сељаци	277	134	519	3	6	7	5	77	0
остали	0	1	0	1	0	0	1	20	0

ПРИЛОГ 1.

Alexandre Auguste Ledru-Rollin, 1848.

Programme pour les élections présidentielles:

- l'exécutif totalement subordonné au législatif
- liberté absolue de la presse, de l'association et du mot public
- éducation libre, gratuite et obligatoire
- impôts sur le revenu net, progressif et proportionnel
- application la plus large d'élection et de concours à toutes les fonctions publiques.

(Albert Milhaud, *Histoire du radicalisme*, Paris 1951, 48-49)

ПРИЛОГ 2.

Jules Simon, 1868.

"En vertu de ces principes, quelle doit être la doctrine de l'école radicale?

En matière de presse? La liberté totale.

En matière d'enseignement? La liberté totale.

En matière de droit de réunion, de droit d'association? La liberté totale.

En matière de liberté religieuse, de liberté de conscience? La liberté totale: point d'autorisation préalable, point de restriction, point de salaires du clergé, point d'alliance avec Rome, point de concordat.

Quelle doit être la théorie de l'école radicale: sur l'origine des fonctions? le suffrage universel.

Sur l'organisation de la justice? l'élection des juges, la généralisation du jury.

Sur l'impôt? l'impôt unique.

Sur les douanes, sur l'octroi? abolition.

Sur les patentes? abolition.

Sur le *livret*? responsabilité.

Sur les ministres? responsabilité.

Sur les agents administratifs à tous les degrés? responsabilité; suppression de l'article 75.

Sur les communes? affranchissement de la tutelle administrative, liberté totale dans la gestion de leurs affaires, élection des maires par le suffrage universel.

Il n'y a pas plus d'arcanes dans la politique étrangère: point de guerre de conquête; point d'armée permanente; point d'autre alliance politique que nos alliances naturelles, c'est-à-dire l'alliance avec tous les peuples libéraux; les alliances commerciales fondées sur le principe de la liberté absolue du commerce et sur celui de la réciprocité.

C'est un programme aussi simple et aussi monotone que les litanies... mais c'est un noble programme qui contient la revendication la plus complète de tous les droits de la personne humaine. C'est une politique sans faiblesse et sans compromis.

C'est le droit des opprimés et des faibles, c'est l'espérance des âmes fières, c'est le dédain pour les subtilités, les tergiversations, les mensonges, les hypocrisies. C'est l'horreur pour le sang et pour la guerre. C'est la fraternité des hommes et des peuples. C'est la logique, c'est la justice, c'est la science."

**(Jules Simon, *La politique radicale*,
Paris 1868, 37)**

ПРИЛОГ 3.

Leon Gambetta, Le programme de Belleville, 1869.

PROGRAMME DE BELLEVILLE

(Première circonscription de la Seine)

Léon Gambetta

Candidat radical

Cahiers de mes électeurs

Citoyens,

Au nom du suffrage universel, base de toute organisation politique et sociale, nous donnons mandat à notre député d'affirmer les principes de la démocratie radicale et de revendiquer énergiquement:

L'application la plus radicale du suffrage universel tant pour l'élection des Maires et Conseillers municipaux, sans distinction de localité, que pour l'élection des députés;

La répartition des circonscriptions effectuée sur le nombre réel des électeurs de droit et non sur le nombre des électeurs inscrits;

La liberté individuelle désormais placée sous l'égide des lois, et non soumise au bon plaisir et à l'arbitraire administratif;

L'abrogation de la loi de sûreté générale;

La suppression de l'article 75 de la Constitution de l'an VIII, et la responsabilité directe de tous les fonctionnaires;

Les délits politiques de tout ordre déferés au jury;

La liberté de la Presse dans toute sa plénitude, débarrassée du timbre et du cautionnement;

La suppression des brevets d'imprimerie et de librairie;

La liberté de réunion sans entraves et sans pièges, avec la faculté de discuter toute matière religieuse, philosophique, politique et sociale;

L'abrogation de l'article 291 du Code Pénal;

La liberté d'association pleine et entière;

La suppression du budget des Cultes et la séparation des Eglises et de l'Etat;

L'instruction primaire laïque, gratuite et obligatoire avec concours entre les intelligences d'élite pour l'admission aux cours supérieurs, également gratuits;

La suppression des octrois, la suppression des gros traitements et des cumuls, et la modification de notre système d'impôts;

La nomination de tous les fonctionnaires publics par l'élection;

La suppression des armées permanentes, cause de ruine pour les finances et les affaires de la nation, source de haine entre les peuples et de défiance à l'intérieur;

L'abolition des privilèges et monopoles, que nous définissons par ces mots: *Primes à l'oisiveté*;

Les réformes économiques, qui touchent au problème social dont la solution, quoique subordonnée à la transformation politique, doit être constamment étudiée et recherchée au nom du principe de Justice et d'Egalité sociale. Ce principe, généralisé et appliqué, peut seul, en effet, faire disparaître l'antagonisme social et réaliser complètement notre formule:

Liberté, égalité, fraternité

Le Comité électoral de Belleville.

Le Président,
Cartigny

Le Secrétaire,
A. Tourneur

(Jean Thomas Nordmann, *Histoire des radicaux 1820-1973*, Paris 1974, 161-162)

ПРИЛОГ 4.

Louis Blanc, 1876.

Appel aux électeurs de 13. ème et 5. ème arrondissements
et de Saint-Denis:

"Etre du parti radical c'est vouloir:

- le suffrage universel
- l'instruction obligatoire, gratuite et laïque
- la liberté communale
- l'impôt unique et proportionnel
- la liberté de la presse, de réunion, d'association et de la conscience."

(Jammy Schmidt, *Les grandes
thèses radicales*, Paris 1928,
185-186)

ПРИЛОГ 5.

Georges Clemenceau, 1881.

Programme électoral:

réformes politiques:

- revision de la Constitution
- liberté individuelle de la presse, réunion, association garanties
par la Constitution

- séparation d'Etat et de l'Eglise
- instruction gratuite, laïque et obligatoire
- substitution des armées permanentes aux milices nationales
- justice gratuite et égale pour tous; magistrature élective et
temporaire

- souveraineté du suffrage universel
- responsabilité personnelle et pecuniaire des fonctionnaires
- décentralisation administrative
- autonomie communale
- Impôt progressif sur capital et le revenue

réformes économiques:

- réduction de la durée légale du travail
- responsabilité des patrons en cas d'accident
- participation des syndicats ouvriers aux adjudications
publiques
- suppression de l'exploitation du travail des prisonniers.

(Gaston Maurice, *Le parti radical*,
Paris 1928, 119)

ПРИЛОГ 6.

Camille Pelletan, 1881.

Programme électoral:

programme politique:

- revision de la Constitution (suppression du Sénat et de la Présidence de la République)

- Décentralisation gouvernementale (Chambre des députés - intérêts nationaux, Conseils généraux - intérêts départementaux, Conseils municipaux - intérêts municipaux)

- autonomie communale (que la commune soit maîtresse de son administration, de ses finances et de sa police)

- liberté entière de la presse, de réunion et d'associations

- séparation des Eglises et d'Etat

- revision de l'impôt

- réforme de la magistrature (magistrature élective, revision égalitaire des codes, justice gratuite)

- instruction - égale, laïque, gratuite, scientifique et professionnelle

- politique de la paix - le droit exclusif pour la nation de décider sur la question de guerre

- souveraineté populaire - le suffrage universel

programme économique:

- la journée de travail - 10h

- interdiction du travail des enfants au dessous de 14 ans

- création des caisses de retraite pour les vieillards et les invalides du travail

- responsabilité des patrons en matière d'accidents

- suppression de l'exploitation du travail des prisonniers

- revision des contracts ayant aliéné la propriété publique: mines, canaux, chemins de fer etc.

- réorganisation de la Banque de France. Credits au travail.

(Tony Revillon, *Camille Pelletan*,
Paris 1930, 44-47)

ПРИЛОГ 7.

Le programme radicale, 1885.

Nous n'avons pas la prétention de dresser les cahiers de 1885. Ce sera l'œuvre des comités et des électeurs. Il nous suffit ici de déterminer le minimum des points communs nécessaire pour faire de l'accord entre des hommes de nuances différentes autre chose qu'une apparence passagère; cinq ou six idées dirigeantes, assez nettes pour caractériser une politique, et assez larges pour grouper le plus grand nombre de bonnes volontés diverses. Nous entendons en faire, non l'ornement d'un drapeau électoral, ou l'objet d'un vain acte de foi, mais un programme d'action destiné à être réalisé sans ajournement, sans faux-fuyants et sans défaillances.

La politique ne comporte pas les opinions platoniques. Se prononcer sérieusement pour une réforme, ce ne pas dire qu'on juge bonne pour les siècles futurs: c'est dire qu'on veut l'appliquer. Rien n'est si funeste que les professions de foi qu'on se réserve de représenter, le lendemain de l'élection, comme des actes de respect à l'égard d'opinions impraticables. Elles détruisent dans le pays le bon renom de ses mandataires, l'autorité des Chambres et la confiance dans un bulletin de vote. Il est temps d'aboufir. Le travail qu'un spectacle si décourageant opère à la longue dans les esprits serait plus dangereux pour nos institutions de liberté que les attaques violentes de nos adversaires. Il appartient aux électeurs de chercher les hommes qui, par leur passé, donneront des garanties de cette fidélité au mandat, qui est la première des vertus républicaines. Quant à nous, nous déclarons qu'il est urgent de se mettre à l'oeuvre pour opérer les réformes suivantes:

1. Condamnation de la politique d'aventures et de conquêtes;
2. Réforme constitutionnelle. Souveraineté absolue du suffrage universel;
3. Réforme financière, Equilibre du budget: impôts sur le revenu; réduction des dépenses; revision des conventions et des tarifs de transport;
4. Séparation des Eglises et de l'Etat;

5. Réduction du service militaire; suppression de l'exemption des séminaristes et du volontariat d'un an;

6. Lois de protection et d'émancipation du travail.

Achard, Barodet, Beauquier, Bellot, Bizarelli, Bondeville, Bourneville, Boysset, Brelay, Brialou, Brousse, Contagrel, Carret (Savoie), Chavanne (Loire), Clemenceau, Courmeaux, Daumas, Delattre, Desmons, Douville, Maillefeu, Duchasseint, Dubois (Cote-d'Or), Duportal, Farcy, Forest, Anatole de la Forge, Franconie, Frébault, Gagneur, Gaillard, Galtier, Giard, Girodet, Granet, De Hérédia, Hérisson (Nièvre), Clovis Hugues, Lacôte, Le Lacretelle, Sigismond Lacroix, Lafont, Laguerre, Laisant, de Lanessan, Laporte, (Nièvre), De la Porte, Labaysse, Leconte (Indre), Lefebvre (Fontainebleau), Ernest Lefèvre, Lepère, Leporché, Lesguillier, Leydet, Lockroy, Loranchet, Madier de Montjau, Henry Maret, Mathicu, Maurel (Var), Monteilhet, Nadaud (Martin), Papinaud, Cam. Pelletan, Périn (Georges), Peytral, Pochon, Préveraud, Raspail, Remoiville, Tony Révillon, Rivière, Roque (de Fillol), Salis, Simonet, Saint-Martin (Vaucluse), Turigny, Vernhes, Vernières, Villeneuve.

(*Revue Socialiste*, Paris,
juillet 1885, 647-651)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ 8.

Programme de l'Alliance Socialiste Républicaine, 1887.

"En présence de l'état de division qui réduit actuellement à l'impuissance le parti socialiste tout entier, ... les soussignés ont résolu d'appeler à eux tous les hommes de bonne volonté - à quelque école qu'ils appartiennent - qui jugeraient comme eux que, sans chercher une entente complète sur des questions de doctrine pure, il est utile, nécessaire, urgent de s'unir sur le terrain de l'action politique et des réformes pratiques immédiatement réalisables.

Ils prennent donc l'initiative de former un groupe, ouvert à tous les socialistes sans distinction d'école, ouvert à tous ceux qui, sans attaches officielles acceptent comme minimum l'exposé des propositions suivantes:

Considérant que le but à atteindre est le triomphe de la justice sociale par la liberté;

Considérant que ce but ne peut être atteint notamment que par la transformation de salariat - expression moderne de l'antique sujétion de tous les travailleurs aux détenteurs exclusifs du capital - et par la participation de plus en plus directe de tous à l'action gouvernementale au moyen du développement de l'autonomie départementale et communale et du gouvernement corporatif;

Considérant que tout homme, en naissant, apporte avec soi le droit de vivre et le devoir de travailler;

Comprenant d'ailleurs que la révolution sociale veut s'accomplir par une succession d'évolutions graduelles et d'étapes progressives;

Que, si elle a la justice pour but et la liberté pour moyen, elle doit avoir la science pour base, et la raison pour guide;

Les socialistes républicains dont les noms suivent se sont mis d'accord sur un programme qui, sans contenir toutes leurs aspirations individuelles, leur paraît être le minimum actuel des réformes immédiatement réalisables, immédiatement exigibles, tant sur le terrain politique que sur le terrain économique.

Ce programme se renferme donc dans les limites du possible, de ce qui pourrait être appliqué dès l'année prochaine avec une

Chambre nouvelle. Une fois réalisé, il ferait place à un programme plus accentué, plus complet, marquant une nouvelle étape vers l'idéal poursuivi par le parti socialiste.

Il est temps de sortir de l'anarchie et de l'impuissance ou nous nous débattons tous, et de la période purement critique. Suivant le mot de Danton: "On ne détruit que ce qu'on remplace."

Il s'agit de 1887 et non de l'an 2000.

Il n'est question pour aucun des adhérents à ce programme d'abdiquer aucune de ses conceptions particulières sur les transformations ultérieures de la société.

Lès socialistes républicains sont conviés simplement à se grouper pour une action immédiate, afin de démontrer que le parti socialiste uni par l'identité du but et des principes généraux, veut et peut aussi s'unir pour jeter les bases d'un grand parti politique et prendre sa part des influences et des directions dans le monde de l'évolution nationale.

Partie politique

1. Liberté absolue de réunion et des associations.
2. Liberté de la presse, suppression du cautionnement.
3. Séparation des Eglises et de l'Etat (suppression du budget des Cultes. Retour du clergé au droit commun. Retour à la nation des biens dits de mainmorte).
4. Magistrature élective. Revision égalitaire des codes. Justice gratuite.
5. Durée provisoire du service militaire actif réduit à trois années. Substitution progressive des milices nationales aux armées permanentes.
6. Egalité de l'enfant devant l'instruction. Reconnaissance de son droit à l'instruction intégrale scientifique, agricole, industrielle (laïque et gratuite).
7. Revision de l'impôt dans son mode de perception, ses sources et son emploi. Suppression des octrois.
8. Décentralisation gouvernementale.
9. Décentralisation départementale par l'extension des attributions des conseils généraux. Extension des franchises municipales.

10. Suppression du Sénat.
11. Suppression de la présidence de la République.
12. Revision de la constitution dans le sens le plus démocratique, sanctionnée par le peuple.
13. Division du pouvoir gouvernemental: à la Chambre des députés, les intérêts nationaux; aux conseils généraux, les intérêts régionaux; aux conseils municipaux, les intérêts communaux.
14. Souveraineté absolue du suffrage universel dans le choix de ses mandataires. Rétribution de toutes les fonctions électives.

Partie économique

1. Reconnaissance de la personnalité aux Chambres syndicales;
2. Réduction légale de la durée maxima de la journée de travail;
3. Admission des groupes syndiqués à déposer dans les enquêtes officielles et législatives;
4. Suppression du livret d'ouvrier;
5. Suppression de l'intervention des patrons dans l'administration des caisses ouvrières;
6. Revision de la loi sur les prud' hommes;
7. Revision des contrats ayant aliéné la propriété publique: mines, canaux, chemins de fer, etc.;
8. Admission des groupes ouvriers aux adjudications de travaux publics;
9. Réorganisation de la Banque de France, crédit au travail;
10. Création d'écoles d'apprentissage;
11. Interdiction du travail aux enfants au-dessous de quatorze ans dans les ateliers, usines et manufactures;
12. Création de caisses de retraites pour les vieillards et les invalides du travail.

(*Revue Socialiste*, Paris,
janvier 1887, 113)

ПРИЛОГ 9.

Manifeste du Comité d'Action pour les Réformes Républicaines (62, rue Tiquetonne, Paris), 1898.

Citoyens,

Le République est menacée: en veut en exclure tous ceux qui sont restés fidèles au vieil esprit républicain et aux principes de la Révolution française; on veut l'empêcher de poursuivre son évolution pacifique et progressive; on veut la livrer à ses éternels adversaires, au Cléricalisme, à la Réaction.

En dépit de toutes les intimidations, de toutes les pressions, de toutes les violences, le suffrage universel ne le permettra pas.

Tandis qu'au dehors les intérêts français sont trop souvent sacrifiés aux besoins de la spéculation internationale et que notre pays est loin d'avoir vu s'accroître son prestige, au dedans, la Chambre a subi la loi de la minorité réactionnaire, le Sénat a arrêté au passage certaines réformes urgentes, le ministère a sacrifié à son égoïste désir de vivre les principes essentiels de la Démocratie.

Vous saurez conserver intact le patrimoine qui nous a été légué par ceux qui fondèrent la République, Résolus à opposer aux empiétements du cléricalisme une inébranlable résistance, vous maintiendrez énergiquement l'égalité consacrée par la loi militaire, la laïcité consacrée par la loi scolaire.

Respectueux de la liberté de conscience pour tous, vous réclamerez l'inscription de la *liberté d'association* dans notre droit public, pour préparer le règlement définitif des rapports entre les Eglises et l'Etat.

La Religion et la Politique ont chacune leur domaine distinct. Vous exigerez qu'elles n'en sortent pas et que la Politique demeure séparée de la Religion.

Par le vote de la *loi sur les incompatibilités parlementaires*, par la *répression des abus de la spéculation et du cosmopolitisme financier*, vous voudrez assurer, aussi nettement, la séparation de l'argent et de la politique.

C'est ainsi que vous assurerez le triomphe d'une politique à la fois démocratique et nationale.

Notre agriculture devra être fermement soutenue; il faut organiser plus largement le *crédit* auquel elle a droit, lui accorder une *représentation professionnelle* sur des bases démocratiques, établir enfin l'*assurance* contre les risques qui la menacent.

Notre Commerce et notre Industrie devront aussi être vigoureusement encouragés. Il faut que la France reprenne sa place économique dans le monde et retrouve sa puissance d'expansion.

Nous voulons la paix sociale; elle n'existera que par l'union féconde du travail et du capital.

Il faut assurer la protection des faibles et des laborieux par des *lois ouvrières*, réglant l'organisation du travail, développant les *libertés syndicales*, instituant définitivement l'*arbitrage* et la *conciliation*; par des lois de *prévoyance* et d'*assurance* permettant à tous les travailleurs d'être garantis, non plus seulement *contre l'accident*, mais aussi *contre le chômage, la maladie, la vieillesse*.

Il faut enfin, pour établir l'équilibre entre les diverses forces sociales, résoudre le problème de la *réforme générale de l'impôt*. Nos adversaires, en donnant l'exemple du désordre financier, impuissant à faire voter le budget à sa date normale, ont abandonné successivement tous les projets qu'ils avaient conçus; nous voulons, nous, demander plus au superflu et moins au nécessaire, si lourdement frappé par les impôts indirects, progressifs à rebours.

Pour cela, nous réclamons l'*impôt progressif sur le revenu*, "le plus juste, le plus équitable, le plus moral de tous". Il permet de supprimer, tout d'abord, la contribution personnelle-mobilière et l'impôt des portes et fenêtres. Il dégrèvera, en tenant compte des charges de famille, le monde du travail, le petit propriétaire, le petit commerçant, le petit contribuable.

Cette réforme, conçue dans un esprit à la fois libéral et équitable, promise depuis 1871 par tout le parti républicain, saura triompher des défaillances des uns et des résistances des autres.

Défenseurs de la *propriété individuelle*, nous désirons rendre accessible à tous la *petite propriété* et, on premier lieu, diminuer les *droits de transmission* et les *frais de justice*.

La *loi sur les successions* adoptée, il y a plus de trente mois, à la Chambre, par une majorité considérable, attend encore le bon plaisir du Sénat, encouragé par la regrettable indifférence du Gouvernement: nous en réclamons le vote définitif.

Mais pour que les réformes démocratiques puissent aboutir, il faut au moins préciser et modifier les attributions respectives de la Chambre et du Sénat.

La volonté du suffrage universel ne doit pas être tenue en échec par une égale volonté du suffrage restreint.

Au suffrage universel doit appartenir le dernier mot; à lui seul aussi le droit de diriger la politique générale.

La *revision de la constitution* est nécessaire.

C'est dans cet esprit que nous vous présentons le programme suivant:

1. Défense de la République dans ses lois et dans son esprit contre la coalition réactionnaire et cléricale;

2. Revision de la Constitution, pour assurer la prépondérance du suffrage universel et la réalisation des réformes démocratiques;

3. Réforme de l'impôt, établissant la justice fiscale, notamment par l'impôt, progressif sur le revenu;

4. Lois de prévoyance et de solidarité sociales: retraites pour les travailleurs des villes et des campagnes;

5. Défense de l'épargne nationale contre les abus de la spéculation. Loi sur les incompatibilités parlementaires.

Ce programme est un programme minimum, limité aux nécessités de l'heure présente. Il peut suffire à l'activité d'une législature, et la prochaine Chambre s'honorera de l'avoir réalisé.

Il réunira tous les citoyens qui mettent les intérêts généraux au-dessus des intérêts particuliers et qui, considérant les principes et non les personnes, savent observer la forte discipline qui fait les grands partis.

Déjà de tous les points du pays, les candidats de la République démocratique sont d'accord pour le défendre.

Le 8 mai, le suffrage universel saura le faire triompher.

Vive les réformes démocratiques!

Vive la République!

Le Comité d'Action

(Ferdinand Buisson, *La politique Radicale*, Paris 1908, 137-138)

ПРИЛОГ 10.

Déclaration du parti radical, 1901.

Déclaration du Parti républicain, radical et radical-socialiste, lue à la cloture du 1er Congrès radical (23 juin 1901) par M. Camille Pelletan, député, rapporteur général de la commission d'organisation.

La première pensée d'un Congrès républicain devait être une pensée d'union contre l'ennemi commun. C'est elle qui s'est imposée à toute la démocratie contre les complots à ciel ouvert et les menées de coups d'Etat.

C'est elle qui nous a réunis dans cette enceinte dont elle dépasse largement les murs, car elle groupe tous les fils de la Révolution, quelles que soient leurs divergences, en face de tous les hommes de contrerévolution, grossis des complices qu'ils ont trouvés dans les rangs de nos anciens amis.

Contre cet accord, qu'on ne rompra pas, les uns ont osé faire un prétexte de leur sollicitude pour la Patrie et l'armée, comme si pour de nobles causes les héritiers des émigrés de 92 avaient des leçons à donner aux descendants des soldats de Valmy et de Quiberon. Les autres, pour excuser leur défection, dénoncent un mélange d'éléments inconciliables dans l'effort qui réunit les républicains les plus modérés aux socialistes les plus ardents, comme si une pareille alliance ne s'était pas renouée à toutes les heures du péril dans les grandes journées de 1830 et de février 1848, comme devant l'Ordre moral, le Seize Mai et le Boulangisme.

On n'égarera pas le bon sens public. Dans l'armée démocratique, chaque bataillon conserve son action et son programme distinct, tous marchent serrés les uns contre les autres pour la défense de la République. Mais une politique de défense passive peut-elle suffire? La France veut une oeuvre plus hardie et plus vaste.

La meilleure façon de défendre la République, c'est de la rendre républicaine.

La plupart des réformes promises attendent encore. Leur heure devrait avoir sonné depuis longtemps, on ne peut plus la retarder. Ce sont d'abord celles qui visent le cléricanisme. La

loi contre les congrégations est déjà faite. Le pays compte qu'elle sera appliquée sans faiblesse. Il l'exigerait si c'était nécessaire. La lutte est ouverte, il faudra aller jusqu'au bout. La loi Falloux a été forgée pour livrer la France aux Jésuites, il faut achever de l'abroger. Nul ne peut considérer comme une institution républicaine le pacte d'alliance conclu contre la liberté entre le pontificat romain et la dictature napoléonienne renaissante. Nous ne pouvons avoir entre nous de divergences que sur le moment où il sera déchiré: le suffrage universel décidera.

Un autre péril grandit de jour en jour dans tous les pays. C'est le pouvoir que prennent dans les mains de la haute spéculation la concentration et le maniement des grands capitaux. Il faut préserver de leur domination croissante les intérêts généraux du pays, la liberté et la fortune de tous, tant par une législation enfin appliquée contre les manœuvres d'agiotage que par les mesures législatives faisant rentrer dans le domaine de l'Etat certains monopoles et services publics au fur et à mesure que l'exigeront les intérêts de la défense nationale et de la production agricole et industrielle.

Les réformes sociales s'imposent entre toutes aux préoccupations des sociétés modernes. Ce qui nous sépare à cet égard des socialistes-collectivistes, c'est notre attachement passionné au principe de la propriété individuelle, dont nous ne voulons ni commencer ni même préparer la suppression.

Mais précisément parce que ce principe repose tout entier sur le droit inviolable de la personne humaine au produit de son travail, nous n'entendons le céder à personne quand il s'agira, non-seulement d'assurer dans des conditions pratiques les retraites de la vieillesse, mais encore d'empêcher que la grande exploitation industrielle ne prenne le caractère d'une féodalité nouvelle et de hâter l'évolution pacifique par laquelle enfin le travailleur aura la propriété de son outil, la légitime rémunération de son travail.

Les réformes fiscales ne sont pas moins urgentes. Notre système d'impôts reste léger aux riches, lourd aux pauvres, pesant surtout sur la masse des cultivateurs qui forment la majorité et la force du pays. Nous voulons, avant tout, l'établissement de cet impôt progressif sur le revenu qui décharge tous les travailleurs et qui sera particulièrement le

grand dégrèvement des villages. Nous voulons, d'une façon générale, la refonte de ce système vieilli, notamment la réforme de la contribution foncière et des taxes qui immobilisent la propriété rurale.

Ajoutez une véritable égalité devant le service militaire réduit à deux ans.

Voilà les grandes lignes du programme.

Pour sa réalisation nous attendons tout du suffrage universel mis en pleine possession de lui-même et de son autorité légitime à la fois par les mesures nécessaires, soit pour affranchir de toutes les pressions la liberté des votants les plus humbles, soit pour mettre un terme à la honte des élections d'argent, et par les remaniements constitutionnels qui assureront la plénitude de sa souveraineté.

Mais il faut autre chose à la démocratie pour qu'elle sente tout à fait à sa tête un gouvernement vraiment républicain. C'est du train quotidien des choses, du choix des fonctionnaires, du poids des influences locales, des mille questions de détail qu'un gouvernement traverse tous les jours que se dégage l'impression décisive pour la grande majorité du pays.

Comment ne découragerait-on pas les masses profondes de la démocratie, les millions d'inconnus dont le dévouement n'a jamais manqué à notre cause, dont le courage a résisté à toutes les persécutions et qui sont, plus encore que les politiques les plus illustres, les véritables fondateurs de la République, s'ils voyaient indéfiniment les intérêts réactionnaires aussi puissants sur les ministres qu'ils ont portés au pouvoir que sur ceux qui les traquaient la veille?

La France républicaine n'est plus disposée à tolérer qu'un gouvernement, si bien intentionné qu'il soit, se laisse envelopper par les influences qu'il avait mission de détruire et commence par se faire trahir par ses bureaux pour finir par se faire dominer par ceux.

Ces revendications sont celles que la démocratie n'a cassé de faire entendre. Il y a longtemps qu'on tient un pareil langage, sans que jusqu'ici les résultats aient répondu à l'attente du pays. Un sentiment très énergique se dégage de la foule de bons citoyens venus ici de tous les points de la France. C'est qu'il est indispensable d'en finir avec les atermoiements.

Nous ne cherchons pas ici quelles ont été les causes qui les ont motivés. Notre tâche est non de récriminer sur le passé, mais de regarder l'avenir. Il faut que l'ère des ajournements soit close. L'ère des résolutions doit s'ouvrir.

C'est ce que le suffrage universel exigera, et alors l'union des républicains de toutes nuances contre le cléricalisme, contre les entreprises césariennes, contre les pouvoirs d'argent, pour la cause de la justice sociale, cette union dont ce Congrès a été une si éclatante affirmation, sera féconde pour la République et pour la Patrie.

(Ferdinand Buisson, *La politique radicale*, Paris 1908, 140-141)

БИБЛИОГРАФИЈА

I НЕОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАЂА

У Југославији:

1. Архив Србије, Београд

фондови:

Милутин Гарашанин

Владан Ђорђевић

Андра Николић

Добра Ружић

Милован Ђ. Миловановић

Народна скупштина (1858-1918)

Сенат (1901-1903)

2. Архив Српске академије наука и уметности

фондови:

Радикална странка

Никола Пашић

Лазар Пачу

Паја Михаиловић

Пера Тодоровић

мемоари:

Јован Авакумовић

3. Збирка преписке између Николе П. Пашића и Радикалних првака у Београду (1883-1886) (у приватном власништву)

У Француској:

- 1. *Archives du Ministère des affaires étrangères, Paris*
Correspondance politique
Serbie, vol. 3-15 (1881-1896)**

- 2. *Bibliothèque du parti radical, Paris*
Documents des Congrès:
1901 - Paris (1901)
1902 - Lyon (1902)
1903 - Marseille (1903)**

II ОБЈАВЉЕНА АРХИВСКА ГРАЂА

Седнице министарског савета Србије, приредно Никола Шкеровић, Београд 1952.

Тимочка буна 1883, грађа, I-II, приредио Милен Николић, Београд 1954-55.

Тимочка буна 1883, грађа, III-VI, приредили др Драгоје Тодоровић и Љубодраг Поповић, Београд 1983-86.

Уставни развитак Србије у XIX веку, приредио Мирослав Ђорђевић, Лесковац 1970.

Јован Жујовић, *Дневник*, I-II, Београд 1986.

Грађа за педесетогодишњу историју Народне радикалне странке и политичку историју Србије, I-II, Београд 1924-25.

Закључци и резолуције радикалних земаљских конференција у 1920 и 1921 години, Београд 1923.

Радикална странка пре Тимочке буне према архивској грађи из збирке музеја у Смедереву, приредио Леонтије Павловић, Смедерево 1984.

Нацрт устава Народне радикалне странке, Београд 1883.

Устав краљевине Србије, Београд 1888.

Стенографске белешке народне скупштине Србије 1881-1895.

Устави и владе Кнжевине Србије, Краљевине Србије, Краљевине СХС и Краљевине Југославије (1835-1941), приређивач Душан Мрђеновић, Београд 1988.

Устави Кнежевине и Краљевине Србије, уредник Миодраг Јовичић, Београд 1988.

CHAMBERLAIN Joseph, *The Radical Programme (1885)*, Brighton 1971.

GAMBETTA Léon, *Discours et plaidoyers*, Paris 1883.

SIMON Jules, *La politique radicale*, Paris 1868.

STEEG Jules-Joseph Théodore, *Oeuvres, opinions, documents*, Paris 1904.

III. МЕМОАРИ И БИОГРАФИЈЕ

АЛЕКСИЈЕВИЋ Властоје, *Биографија Јаше Томића*, Београд 1938.

BADINTER Elizabeth et Robert, *Condorcet*, Paris 1988.

BUZY J.P., *Gambetta and the Making of the Third Republic*, Longman, London 1973.

CHASTENET Jacques, *Gambetta*, Paris 1968.

DESCHANEL Paul, *Gambetta*, Paris 1919.

ЂОРЂЕВИЋ Димитрије, *Милован Миловановић*, Београд 1962.

ЂОРЂЕВИЋ Владан, *Крај једне династије: прилози за историју Србије*, Београд 1905-1906.

DRAGNICH Alex, *Serbia, Nikola Pasic, Yugoslavia, Rutgers University Press*, New Jersey 1974.

ELLIS Jack D., *The Early Life of Georges Clemenceau*, The Regents Press, Kansas 1980.

ГАВРИЛОВИЋ Милан, *Никола II. Пашић*, Виндзор 1962.

ГРОЛЈ Војислав, *Правна мисао Милована Миловановића*, Београд 1989.

HAMBURGER Joseph, *Intellectuals in Politics: John Stuart Mill and the Philosophical Radicals*, Yale University Press, New Haven-London 1965.

HANOTEUX Gabriel, *Mon temps*, Paris 1938.

ИЛИЋ Драгутин, *Зајечарска буна*, Београд 1909.

JACKSON J.H., *Clemenceau and the Third Republic*, Mc Millan Company, New York 1948.

ЈОВАНОВИЋ Слободан, *Светозар Марковић*, Београд 1910.

ЈОВАНОВИЋ Слободан, *Вођи Француске револуције*, Београд 1932.

ЈОВАНОВИЋ Слободан, *Моји савременици*, Виндзор 1962.

ЈОВАНОВИЋ Слободан, "Никола Пашић", *Србија и коментари*, I, 1988-89.

ЈОВАНОВИЋ СТОЈИМИРОВИЋ Милан, *Силуете старог Београда*, Београд 1987.

МАКСИМОВИЋ Пера, *Издајници*, Смедерево 1912.

МАРКОВИЋ Никола, *Др Лазар Пачу*, Београд 1923.

McCLELLAN Woodford, *Svetozar Markovic and the Origins of Balkan Socialism*, Princeton University Press, Princeton 1964.

MILL John Stuart, *Autobiography*, London-Oxford 1958.

МИЛОШЕВИЋ Раша, *Тимочка буна 1883. године*, Београд 1923.

МИЛОШЕВИЋ Раша, *Државни удар одозго: 1. април 1893: свргнуће крњег краљевског намесништва*, Београд 1936.

MITARD Stanislas, *Les origines du radicalisme démocratique - L'affaire du Ledru-Rollin*, Paris 1952.

НЕСТОРОВИЋ Јован, *Никола П. Пашић*, Београд 1937.

НИКОЛАЈЕВИЋ Божидар, *Радикална странка и Светомир Николајевић*, Београд 1938.

НИКОЛИЋ Драгутин, *Стојан Протић или онај који је имао право*, Рим 1980.

НИНЧИЋ Велизар, *Пера Тодоровић*, Београд 1956.

ПАШИЋ Никола, "Моја аутобиографија", *Политика*, 1928.

ПАШИЋ Никола, *Моја политичка исповест*, Београд 1989.

ПАВЛОВ Тодор, *Светозар Марковић*, Београд 1946.

ПЕРОВИЋ Латинка, *Пера Тодоровић*, Београд 1983.

ПЕТРОВИЋ Растислав, *Адам Богосављевић*, Београд 1972.

ПРОТИЋ Стојан, *Одломци из уставне и народне борбе*, Београд 1911-1912.

РАДЕНИЋ Андрија, *Драгиша Станојевић*, Београд 1971.

REINACH Joseph, *La vie politique de Gambetta*, Paris 1918.

REVILLON Tony, *Camille Pelletan*, Paris 1930.

SÊCH É Léon *Jules Simon, sa vie, son temps, son oeuvre 1814-1896*, Paris 1898.

SFORZA Count Carlo, *Fifty Years of War and Diplomacy in the Balkans (Pashitch and the Union of the Yugoslavs)*, Columbia University Press, New York 1940.

СКЕРЛИЋ Јован, *Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје*, Београд 1922.

Споменица Јаше Продановића, Београд 1958.

Споменица Косте Таушановића, Београд 1902.

СТАНКОВИЋ Ђорђе, *Никола Пашић и југословенско питање*, Београд 1985.

СТАНОЈЕВИЋ Драгиша, *Глухо доба у радикалној странци*, Београд 1891.

ТОДОРОВИЋ Драгоје, *Народни трибун Ранко Тајсић*, Београд 1981.

ТОДОРОВИЋ Миодраг, *Петра Тодоровић, новинар, књижевник, револуционар*, Смедеревска Паланка 1983.

WATSON D.R., *Georges Clemenceau. A Political Biography*, Eute Methueu 1974.

ЗЕЧЕВИЋ М. и ЈОВАНОВИЋ М.С., *Никола П. Пашић*, Београд 1937.

ZEVAES Alexandre, *Clemenceau*, Paris 1949.

ЖИВОЈИНОВИЋ Драгољуб Р., *Краљ Петар I Карађорђевић*, Београд 1988.

ЖИВОТИЋ Вукашин, *Споменица Николе Пашића*, Београд 1926.

IV МОНОГРАФИЈЕ И СТУДИЈЕ

AGOULHON Maurice, *Histoire Vagabonde II - Idéologies et politique dans la France du XIXe siècle*, Paris 1988.

BAYET Albert, *Le Radicalisme*, Paris 1932.

BARRAL Pierre, *Les fondateurs de la troisième république*, Paris 1954.

BERSTEIN Serge, *Histoire du parti radical, I-II*, Paris 1980.

BARDONNET Daniel, *Évolution de la structure du parti radical*, Paris 1960.

BLOCH Roger, *Histoire du parti radical-socialiste*, Paris 1968.

BUISSON Ferdinand, *La politique radicale*, Paris 1908.

CARNOT Hyppolite, *Les radicaux et la Charte*, Paris 1847.

CARON François, *La France des patriotes de 1851 à 1918*, Paris 1985.

CHASTENET Jacques, *République des républicains 1879-1893*, Paris 1954.

ЧУБРИЛОВИЋ Ваца, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958.

ЧУБРИЛОВИЋ Ваца и ЋОРОВИЋ Владимир, *Србија од 1858 до 1903*, Београд 1938.

DRAGNICH Alex, *The Development of Parliamentary Government in Serbia 1869-1889*, East European Monographs, Boulder, Colorado 1978.

ЂОРЂЕВИЋ Димитрије, *Царински рат Аустро-угарске и Србије 1906-1911*, Београд 1962.

DUROSELLE Jean-Baptiste, *Clemenceau*, Paris 1988.

GOGUEL F., *La politique des partis sous la troisième république*, Paris 1946.

ГРОЛ Милан, *Из предратне Србије*, Београд 1939.

ГУЗИНА Ружица, *Општина у Србији 1839-1918*, Београд 1976.

HALEVY Elie, *La formation du radicalisme philosophique, I-III*, Paris 1901-1904.

HALPERN Joel Martin, *Social and Cultural Change in a Serbian Village*, doktorska disertacija, Columbia University 1956.

HAWGOOD John A., *Modern Constitutions Since 1787*, New York 1950.

ЈАКШИЋ Гргур, *Из новије српске историје: Абди-хација Краља Милана и друге расправе*, Београд 1953.

ЈАНКОВИЋ Драгослав, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд 1951.

ЈАНКОВИЋ Драгослав, *Почеци радикалне странке у Србији*, Београд 1940.

JELAVICH Barbara, *History of the Balkans*, vols. 2, Cambridge University Press, 1983.

JELAVICH Charles, *Tsarist Russia and Balkan Nationalism*, Berkley 1958.

ЈЕЛЕНИЋ Ђурђе, *Нова Србија и Југославија*, Београд 1923.

ЈОВАНОВИЋ Слободан, *Влада Милана Обреновића, I-III*, Београд 1934.

ЈОВАНОВИЋ Слободан, *Влада Александра Обреновића, I-III*, Београд 1934.

ЈОВАНОВИЋ Слободан, *Политичке и правне расправе, I-III*, Београд 1932.

ЈОВАНОВИЋ Слободан, *Из историје политичких доктрина, I-II*, Београд 1935.

ЈОВАНОВИЋ Слободан, *Примери политичке социологије*, Београд 1940.

JAMMY SCHMIDT, *Les grandes thèses radicales*, Paris 1928.

JAMMY SCHMIDT, *Idées et images radicales*, Paris 1934.

КАРИЋ Владимир, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887.

KAYSER Jacques, *Les grandes batailles du radicalisme, 1820-1901*, Paris 1962.

LERNER Henri, *La Dépêche, journal de la démocratie*, Toulouse 1978.

MACCOBI S., *The English Radical Tradition*, London 1966.

McKENZIE David, *The Serbs and Russian Pan Slavism 1875-78*, Cornell University Press, New York 1967.

MAURICE Gaston, *Le parti radical*, Paris 1928.

МАРКОВИЋ Светозар, *Целокупна дела, I-VIII*, Београд 1892-1921.

МАРКОВИЋ Светозар, *Одабрани списи*, Нови Сад 1969.

МИЛИЋЕВИЋ Милан Ђ., *Живот Срба сељака*, Београд 1894.

МИЛИЋЕВИЋ Милан Ђ., *Поменик знаменитих људи у српског народа*, Београд 1888.

МИЛИЋЕВИЋ Милан Ђ., *Додатак Поменику од 1888.*, Београд 1901.

МИЛОВАНОВИЋ Аца, *Устави и уставност у Србији*, Београд 1903.

МИТРОВИЋ Живан, *Српске политичке странке*, Београд 1939.

MILHAUD Albert, *Histoire du radicalisme*, Paris 1951.

MITARD Stanislas, *Les origines du radicalisme démocratique*, Paris 1952.

НИКИЋ Федор, *Локална управа Србије у XIX и XX веку*, Београд 1927.

НИКИЋ Федор, *Радови (1919-1929), I-II*, Београд 1981-82.

NICOLET Claude, *Le Radicalisme*, Paris 1957.

НИКОЛИЋ Андра, *Књижевни радови*, Београд 1938.

NORDMANN Jean-Thomas, *Histoire des radicaus 1820-1973*, Paris 1974.

НОВАКОВИЋ Стојан, *Двадесет година уставне борбе у Србији 1883-1903*, Београд 1912.

ПЕРОВИЋ Латинка, *Српски социјалисти XIX века, I-II*, Београд 1985.

RETROVICH Michael Boro, *History of Modern Serbia, 1804-1918*, Harcourt Brace Jovanovich, New York 1976.

ПОПОВ Чедомир, *Грађанска Европа, I-II*, Нови Сад 1989.

ПОПОВИЋ Миливоје, *Борбе за парламентарни режим у Србији*, Београд 1939.

ПОПОВИЋ Миливоје, *Порекло и постанак устава од 1888. године*, Београд 1939.

ПОПОВИЋ Васиљ, *Европа и српско питање*, Београд 1938.

ПРОДАНОВИЋ Јаша, *Уставни развитак и уставне борбе у Србији*, Београд 1938.

ПРОДАНОВИЋ Јаша, *Историја политичких странака и струја у Србији КИИУ века*, Београд 1947.

ПРОТИЋ Стојан, *О Македонији и Македонцима*, Београд 1888.

РАДЕНИЋ Андрија, *Тимочка буна и радикална странка, I-II*, Зајечар 1988.

REBERIOUX Madeleine, *La république radicale? 1898-1914*, Paris 1975.

SCOTT John A., *Republican Ideas and the Liberal Tradition in France 1870-1914*, Columbia University Press, New York 1951.

СКЕРЛИЋ Јован, *Историјски преглед српске штампе 1791-1911*, Београд 1966.

STAVRIANOS Leften, *The Balkans Since 1453*, Dryden Press, Hinsdale, Illinois 1958.

СТОЈИЧИЋ Слободанка, *Уставни развитак Србије 1869-1888*, Лесковац 1980.

STOKES Gale, *Legitimacy Through Liberalism, Vladimir Jovanovic and the Transformation of Serbian Politics*, University of Washington Press, Seattle 1975.

TEMPERLEY Harold W.V., *History of Serbia*, Howard Fertig, New York 1969.

THOMSON David, *Democracy in France Since 1870*, Oxford University Press, Oxford 1969.

ВАСИЋ Драгиша, 1903, Београд 1925.

ВЕЉКОВИЋ Момчило, *О Тимочкој буни 1883. године*, Београд 1936.

ВУЧО Никола, *Привредна историја Србије до првог светског рата*, Београд 1955.

ВУЛЕТИЋ Витомир, *Светозар Марковић и руски револуционарни демократи*, Нови Сад 1964.

WEBER Eugen, *From Peasants To Frenchmen: the Modernization of Rural France 1870-1914*, Stanford University Press, Stanford 1976.

WRIGHT Gordon, *France in Modern Times*, W.W. Norton, New York 1981.

ЖИВАНОВИЋ Живан, *Политичка историја Србије у другој половини деветнаестог века, I-IV*, Београд 1923-25.

V РАСПРАВЕ, БРОШУРЕ, ЧЛАНЦИ

АНЂЕЛКОВИЋ Ђока, *Мисли о извршењу привредног програма радикалне странке*, Београд 1891.

АРНАУТОВИЋ А., "Наше докторске тезе у Француској", *Српски књижевни гласник*, Нова серија XV, бр. 1, Београд август 1925.

ЧУБРИЛОВИЋ Васа, "Утицај француске револуције на развој политичке мисли у Србији и у другим деловима наше земље", *Questions actuelles du socialisme*, Paris 1956, 1-14

DORĐEVIĆ Dimitrije, "The 1883 Peasant Uprising in Serbia", *Balkan Studies*, br. 20, 2, Thessaloniki 1979.

ЂОРЂЕВИЋ Димитрије, "Србија и српско друштво 1880-тих година", *Историјски часопис*, XXIX-XXX, Београд 1982-1983.

DORĐEVIĆ Dimitrije, "Foreign influences on 19th Century Balkan Constitutions", *Papers for the 5th Congress of Southeast European Studies*, Chicago 1984.

ГАРАШАНИН Милутин, *Беседе у седници од 11. јула 1886. у Нишу приликом дебате о адреси*, Београд 1886.

GOVORCHIN Garald G., "The Emergence of the Radical Party in Serbian Politics", *Slavic Review*, vol. XV, no.4, Decembar 1956.

ИВИЋ Алекса, "Историја радикалне странке", *Време*, бр. 2347, Београд 1928.

ЈАНКОВИЋ Драгослав, "О чланству радикалне странке пре Тимочке буне", *Анали Правног факултета*, бр. 5-6, Београд 1985.

ЈЕЗДИЋ Коста, *Ивањдански атентат и Никола Пашић*, Београд 1926.

ЈОВАНОВИЋ Владимир, "Статистички преглед привредног и друштвеног стања Србије с обзиром на стање других држава", *Глас српског ученог друштва*, бр. 52, Београд 1883.

ЈОВАНОВИЋ Слободан, "Пашић у емиграцији", *Српски књижевни гласник*, књ. 21, Београд 1912.

"Ко су и шта су српски Радикали?", из *Народности*, Панчево 1900.

К.С., *Из владавине Обреновића: Ивањдански атентат*, Београд 190-.

МИЛ Џон Стјуарт, *О представничкој влади*, превео Владимир Јовановић, Београд 1876.

МИЛИЋЕВИЋ Јован, "Опозиција у Србији уочи стварања организованих политичких странака 1878-1881", *Историјски гласник*, бр. 2, Београд 1969.

МИЛОВАНОВИЋ Милован, "О парламентарној влади", *Отаџбина*, Београд 1888.

МИЛОВАНОВИЋ Милован, "Наша спољна политика", *Дело*, IV, Београд 1894.

МИЛОВАНОВИЋ Милован, "Срби и Хрвати" из *Дела*, Београд 1894.

МИЛОВАНОВИЋ Милован, "Срби и Бугари", из *Дела*, Београд 1898.

МИЛОШЕВИЋ Раша, "Никола Пашић", *Политика*, бр. 6693, Београд, 11. децембар 1926.

НЕШИЋ Милутин, *Радикали у Србији 1881-1912*, Нови Сад 1920.

НИКОЛАЈЕВИЋ Душан С., "Краљ Милан и Тимочка буна", *Воља*, II, бр. 5-6, Београд 1927.

Од једног радикалца, "Устав 1869. и турски устав", из *Одјека*, Београд 1893.

PAVLOWITCH K.St., "The Constitutional Development of Serbia in the 19th Century", *East European Quarterly*, Vol. 5, No. 4, Boulder, Colorado 1978.

ПОПОВИЋ Ђорђе, *Краљ Милан пред судом политичких заблуда*, Београд 1906.

ПРОТИЋ Милан Ст. (старији), "Пашић и Протић пре 1914", *Историјски гласник*, бр. 1, Београд 1971.

PROTIĆ Milan St., "The 1888 Constitution in Serbia", *Serbian Studies*, Chicago 1982.

PROTITCH Stojan, "The Secret Treaty Between Serbia and Austria-Hungary", *The Fortnightly Review*, No.DIX, New Series, London, March 1909.

РАКИЋ Лазар, "Радикална странка у Војводини", *Истраживања*, III и IV, Нови Сад 1974 и 1975.

РАДЕНИЋ Андрија, "О радикалним сељачким бунама у Србији 1892-93 године", *Историјски часопис*, IX-X, Београд 1960.

РАДЕНИЋ Андрија, "О политичким емигрантима из Београда у Земуну седамдесетих година XIX века", *Годишњак музеја града Београда*, III, Београд 1956.

РАДЕНИЋ Андрија, "Тимочка буна", *Изложба Историјског музеја Србије*, Београд 1983.

STOKES Gale, "Svetozar Markovic in Russia", *Slavic Review*, Vol. 31, No. 3, September 1972.

ШИЈАКОВИЋ, *Пашићеве обмане*, Ниш 1890.

ŠKORIĆ Sofija, "The Populism of Nikola Pasic: The Zurich Period", *East European Quarterly*, vol. XIV, No. 4, Winter 1980.

Тимочка буна 1883. и њен друштвено-политички значај за Србију XIX века, зборник радова, Београд 1986.

"Успомене Ленке Пачу", *Самоуправа*, бр. 15, 22. јануар 1937.

ВЕСНИЋ Миленко, *Наш политички буквар*, Београд 1891.

VI ЛИСТОВИ И ЧАСОПИСИ

Српски:

САМОУПРАВА, Београд I/1881
ОДЈЕК, Београд I/1884
ДЕЛО, Београд, I/1894
ВИДЕЛО, Београд I/1880
МАЛЕ НОВИНЕ, Београд I/1888
ПОЛИТИКА, Београд I/1904
НАРОД, Београд I/1897
ЗАКОНИТОСТ, Београд I/1900
ОТАЏБИНА, Београд I/1875
СРПСКИ КЊИЖЕВНИ ГЛАСНИК, Београд I/1901
ОСЛОБОЂЕЊЕ, Крагујевац I/1875
СТАРО ОСЛОБОЂЕЊЕ, Крагујевац I/1876

Француски:

LE TEMPS, Paris
LA RÉFORME, Paris
LA RÉPUBLIQUE FRANÇAISE, Paris
LA JUSTICE, Paris
LA DÉPÊCHE, Toulouse
REVUE DES DEUX MONDES, Paris

Енглески:

THE FORTNIGHTLY REVIEW, London
LONDON REVIEW, London

SUMMARY

Milan St. Protić
THE RADICALS IN SERBIA
Their Ideas And Their Movement

Writing about a political movement is very much like writing about a human life.

Writing about a political ideology is very much like writing about a human understanding of life.

Neither is easy.

The ideology of any political movement just like the philosophical concept of any human being has two main characteristics: its complexity and its development. Both are hard to comprehend and even harder to study about. Still, the task of this study was exactly that: to understand, to present and to explain the ideological background of the Radical movement in Serbia at the end of the nineteenth and the beginning of the twentieth century.

Some methodological patterns used in this work ought to be mentioned here. The Radical Party in Serbia was created in January of 1881. and remained as an outstandingly important factor in Serbian and later Yugoslav politics all the way until the beginning of World War Two in Yugoslavia (1941). This large span of exactly sixty years, full of turmoil and sudden change, witnessed some important transformations within the Serbian Radical movement as well. In this respect, the history of the Radical Party can be generally divided in three major phases: the period of organization, consolidation and struggle for power (1881-1903), the Golden Age of the Radical Party-Radicals in full power (1903-1914/1918) and the period of conservatism, compromise and decline (1918-1941). Naturally, this periodization as any other attempt of that some kind could be subject to criticism. This study is concentrated only on the first phase of development of the Radical ideological concept.

The major aim of this work, in terms of historical approach, was to present the complete development of the Radical movement in Serbia from its early beginning in the late 1860's to its final coming to power in 1903, from the ideological point of view. This included the analysis of Radical ideas and conceptions starting from theoretical socialism and traces of anarchism and populism to a full and developed ideology applied in practical politics of a democratic left, with all intermingling variations through which Serbian Radicalism had to pass.

The Radical movement in Serbia just like any other political movement was subject to two major facts. First, it was influenced by ideological and political development in Europe. Second, its development was under impact of social political, economic and cultural changes which were undergoing in Serbian society of the time. Those who influences stamped the ideology of Radicalism in Serbia during the last two decades of the nineteenth century and both of them require a detailed treatment and analysis. Thus, in order to set the basis for the study of the Radical political thought, one is challenged to deal with the development of political ideas in Europe and its impact on Serbian Radicalism as well as with major social, political and economic characteristics of the Serbian society.

The following step was to establish major phases in the ideological evolution of the Radical Party: it meant to delineate important periods in which Radical ideas were being defined or chiefly transformed.

The third methodological step in writing the history of political ideas was to point out the focal concepts built in the Radical ideology. Among all those influences one had to define the fundamental points of its political thought. Naturally, this set of ideas which represented a combination of imported political concepts and local socio-political characteristics, was rather difficult to define in straight historical interpretations. This became even harder for each of the Radical leaders had his own understanding of the Party's ideology and that, of course, went for each particular group within the movement. It still seemed possible, however, to express certain basic political concepts which had been characteristic for Serbian Radicalism in general.

The sphere of ideas of any kind, and particularly of those which belong to political philosophy, do not hang in the air detached from the individuals who created them. On the contrary, it seems rather logical that social structure of the political movement represents important foundations for the understanding of Party's ideology. Still, this parallelism between a social analysis of the movement and its political program should not be, by any means, treated in a strict manner. It should illustrate the complexity and diversity of the acceptance of the political program by various social groups, rather than to prove some type of rigid pattern established between the social structure on one side and the ideological stand on the other.

Special challenge in this study were the leaders of the Radical Party in Serbia. The author could not resist the challenge to, at least, make an attempt in writing short portraits of the most prominent Radical leaders. Here, too, the key approach was their attitude and understanding of the Radical ideological concept and not the intention to write pure biographies.

These few remarks should give an introductory explanation regarding the method and the aim of the study. It might easily be that the author did not succeed in answering all questions he had posed. That even was not the major goal.

It often seems more important to ask the right question than to find all the answers.

1

Radicalism as a political doctrine was born in England. The first political grouping bearing that name was created in Great Britain in late eighteenth century. In 1776. Major Cartright started the first Radical Party.¹ Its political program included electoral reform (secret ballot) and the guarantee of all civil liberties (freedom of the press above all).² The Party was shortlived and had relatively modest impact on English politics of the time.

1 Jammy Schmidt, *Idées et images radicales*, Paris 1934, 20-21

2 Elies Halevy, *La formation du radicalisme philosophique*, vol. 1, Paris 1900, 215

Much more significant to the origins and basic foundations of political Radicalism were the contributions of two British political thinkers from the first quarter of the nineteenth century: Jeremy Bentham and James Mill.³ Jeremy Bentham (1748-1832) developed the philosophical concept of utilitarianism which had been best defined by its author: the object of all legislation must be "the greatest happiness for the greatest number of people". In his political writings, he advocated annual elections, equal electoral districts, a wide suffrage and secret ballot.

James Mill (1773-1836) was the founder of philosophical Radicalism which claimed, in essence, for good government through a wide extension of the franchise.

The second wave of Radicals in England appeared in the 1820's under the direct influence of Bentham's philosophy. At the head of this political grouping, which acted within the Liberal Party, stood the famous British thinker and politician - John Stuart Mill.⁴

For the third time the English Radicals emerged in the 1880's again within the Liberal Party. Led by Joseph Chamberlain, this group developed a political program which included three major points: 1. The House of Commons must represent the will of the people, i.e. to become a real representative body; 2. The election rights must be significantly enlarged in order to secure more justice in distribution of political power; 3. The demand for the abolition of the State church.⁵

None of these political groupings had very important influence in British politics. Due to the dominance of twoparty system it was virtually impossible for any other political movement, besides the Conservatives and Liberals, to be successful in winning the majority in the Parliament. In terms of ideological development of the Radical political doctrine, these groups were of great importance. They had substantial impact on subsequent Radical movements in other European countries, primarily in France.

3 Gaston Maurice, *Le parti radical*, Paris 1928, 19

4 See Joseph Hamburger, *Intellectuals in Politics: John Stuart Mill and the Philosophical Radicals*, Yale University Press, New Haven-London 1965, 143-150

5 *Ibid.*, 54-69

The nineteenth-century France witnessed the appearance, growth and development of the Radical political movement and its ideology. Its importance and impact of French politics grew steadily until culminating as the dominant political force in that country's society. According to French authors, the origins of Radicals occurred during the revolutionary years at the end of the eighteenth century. Most of them identify Condorcet, one among distinguished figures of the Revolution, as the father of French Radicalism, although they admit the existence of such ideological traces in the Jacobine political experience.⁶

The second wave of Radicals in France emerged during the July Monarchy in the 1830's. More precisely, it was in 1832. that the word 'Radicalisme' had been used for the first time in France, meaning a specific political doctrine. The republican newspaper *Le Temps* was the first one to use this expression in its issue of February 20, 1832.⁷ In those early days the Radicals gathered around a political group known as La Société des Droits d'Homme, organized in 1832, whose program was based on the Declaration of Civil Rights of 1789. and which espoused the republican political orientation.⁸

The entire second phase in the history of the French Radical movement was closely connected with Alexandre Auguste Ledru-Rollin, famous lawyer, writer, revolutionary and man of politics of the mid-nineteenth century France. He became one of the candidates for the President of the Republic in December of 1848. Despite the fact that he lost the elections by a large margin, he came out with a well defined political program which could be summarized as follows:⁹

1. Executive power is completely subordinated to legislative power.
2. The establishment of the absolute freedom of the press, association and public speech.

6 Jammy Schmidt, *Les grandes thèses radicales*, Paris 1928, préface by Edouard Herriot, IV-V

7 Claude Nicolet, *Le Radicalisme*, Paris 1957, 15-16; Albert Milhaud, *Histoire du radicalisme*, Paris 1951, 17-19

8 *Ibid.*

9 Milhaud, 48-49

3. Secular, free and compulsory primary education.
4. Proportional and progressive system of taxation.
5. Strict application of the elective principle for all public offices.

* * *

The rise and growth of modern Radicalism in France started somewhere in the late 1860's. Two important documents marked the beginning of the Radical activity: the book of Jules Simon, *La politique radicale* (1868)¹⁰ and the celebre *Belleville programme* written by Léon Gambetta (1869).¹¹

The first document gave the general basis of the Radical political orientation: in terms of origin - the national sovereignty; in terms of method - immediate action; and in terms of guarantee - publicity and responsibility on all levels.

The second manifest of French Radicalism, which stands as the cornerstone of its political ideology, was much more detailed. It insisted on:

1. universal suffrage;
2. individual freedom guaranteed by the law;
3. abrogation of the law on general security;
4. legal responsibility of all public officials;
5. absolute guarantee of all civil rights;
6. strict separation of Church and State;
7. secular, free and compulsory primary education;
8. suppression of the standing army;
9. application of the principle of election for all public offices;
10. introduction of social reforms based on justice and equality.

By the early 1880's, the Radical movement in France became divided between the moderates and the radical-socialists, major difference being the question of immediate application or postponment of political and social reforms. Léon Gambetta, the leader of the opportunists died soon after the split and the Radical movement continued to exist as the Radical-socialist party.

10 Jean Thomas Nordmann, *Histoire des radicaux 1820-1973*, Paris, 1974, 56
11 *Ibid.*, 58-59; see also Milhaud, 57-58; and Nicolet, 161-162

In 1901, during the formative Congress of the French Radical Party in Paris, essentially the same points were repeated. Most of them entered in the final document of the Congress. Once again the Radicals insisted on universal suffrage, national sovereignty, revision of the Constitution, equality in education and tax system reform.¹²

* * *

The organization of the Radical movement in France was somewhat peculiar. It was not formed as an official political party until 1901, although the movement existed, grew, acted and played a significant role in French politics throughout the last quarter of the nineteenth century. Despite the fact that it remained unstructured for a long time, lacking both vertical and central organization, it was regularly referred to as a political party even prior to 1901.¹³ Throughout that period the Radicals were present and active in the French National Assembly always easily visible as a separate and coherent political group.

Even without full organizational structure, the Radicals were able not only to influence French politics through their actions in the Parliament, but also by some of its most prominent leaders who entered the Cabinet.¹⁴ The source of its power was not the central Party structure, but its horizontal organization which synchronized the work and actions of numerous local Radical groups.

After 1901, the Radicals succeeded to create both elements of their Party structure. From that point on, the Radical Party in France became one of the most powerful forces in French politics.

* * *

The Radicals in France were always uncompromisingly opposed to the Monarchy. Their beliefs grew out of the Republican movement and they always remained unwavering champions of Republicanism. The highest of their political

12 Tony Revillon, *Camille Pelletan*, Paris 1930, 44-47

13 Jämmy Schmidt, *Les grandes thèses radicales*, 56-60

14 Nicolet, 89; Nordmann 137

demands was the principle of universal suffrage. This principle led them to the foundations of democracy which for them became the only path which could bring social and political equality and prosperity. They understood democracy to mean equality in rights. The Radicals were vigorous opponents of legal inequalities and the adherents of mobility and cooperation among social classes. Their understanding of social mobility meant the preference of unconditional justice over unconditional equality.

* * *

The best definition of political Radicalism was given by one of its most important leaders, Georges Clémenceau. In his own words:

"La grande formule de la Révolution, liberté, égalité, fraternité, qui contient dans ces trois mots les droits de l'homme, toutes les reformes sociales, se resume dans une formule encore - La Justice."¹⁵

2

From a historical perspective, every political movement has essentially two basic aspects: its theory and its practice.

The theoretical aspect includes ideology, understood as a set of ideas which define the movement's political and philosophical stands on various issues.

The practical aspects refer to its existence and actions within the real historical context of certain period of time and space.

This dual nature of a given political movement forms its complex historical character. The two aspects are often so intermingled that it becomes virtually impossible to divide and analyze them separately. In other instances, they seem so contradictory that it appears equally impossible to determine their common denominator and establish relations between theory and practice of the same political movement.

The sources of the ideology of Serbian Radicalism were basically twofold: imported and original. The imported (or

15 Georges Clemenceau, *La Justice*, No. 1, January 16, 1881, 1

foreign) influences on the Radical movement came in three major waves.

The first came from European, especially Russian, socialist, anarchist and populist tradition. It reached the Serbian Radical movement in the earliest stage of its development and covered the period of rudimentary Radicalism.

The second resulted from the influence of the French Radical movement. It made strong impact on Serbian Radicals regarding both, their political program and their practical actions.

The third wave came from the British constitutional and parliamentary theory which, by the late 1880's, had been fully accepted by the Radicals in Serbia.

The internal (or domestic) sources of Serbian Radicalism were essentially specific political circumstances in Serbia of the period. Within general historical framework, political expressions, which emerged from, on one side the ruler, and on the other, political parties, fundamentally influenced and modified the basics of the Radical ideology.

Ideas which the Radicals brought from European political experience had to be transformed, changed and adapted in order to correspond to specific Serbian political environment.

The influence of Russian socialist thought reached the Radical movement in its earliest phase of development, during the period in which future Radical leaders had been associated with the group of the first Serbian socialist - Svetozar Markovic (late 1860's and 1870's).¹⁶

Their political ideas in their young days, were wondering between various socialist and populist concepts, having major stronghold in clearly anti-bureaucratic program. This program included the establishment of large and completely self-governing territorial entities and the collectivization of the land in favor of these local administrative units.

The key influences derived from the teachings of Chernyshevsky, Dobroljubov and Lavrov.¹⁷ Certain traces of Bakunin's

16 For more details see Jovan Skerlić, *Svetozar Marković, njegov život, rat i ideje*, Beograd 1922; Sofija Skoric, "The Populism of Nikola Pasic; The Zurich Period", *East European Quarterly*, vol. XIV, No.4, Boulder, Colorado, Winter 1980.

17 See Latinka Perović, *Srpski socijalisti XIX veka*, Beograd 1985.

anarchism could be also found in the early ideological concepts of young Serbian Radicals.

It did not take them long to realize that Russian populism could not be applied in Serbian social circumstances. This especially went for the Radical ideas on collectivization of peasant property which in Serbia represented the basis of the entire economic system.

Already from 1873. on, the Radicals turned to political problems leaving fundamental social and economic reforms out of their political program.

In 1871. the Radical group came out with the first political program which, although the Party officially still did not exist, stands as the earliest source of their ideology. This earliest Radical platform contained thirteen important points: 1. communal and regional autonomy and self-government; 2. absolute guarantee of civil rights; 3. judicial independence; 4. State administration reform based on local self-government; 6. establishment of regional banks for peasant and craftsmen loans; 6. abolition of guilds; 7. cancellation of railroad constructions; 8. formation of agricultural and crafts schools; 9. reform of the educational system; 10. the abolition of gendarmerie; 11. abolition of dispository funds; 12. complete control of the budget by the National Assembly; and 13. demand for the constitutional change.¹⁸

*** * ***

The relationship of Serbian and French Radicalism is crucial to an analysis of ideologies of both movements. The best way to reveal the essence of that relationship seems to be the parallel comparison of political programs of the two Radical parties.

In 1881. two of the most distinguished leaders of the French Radical movement, Georges Clemenceau and Camille Pelletan, made public their electoral programs for the upcoming elections. Both programs proclaimed basically identical political demands which could be summarized as follows:

1. Revision of the Constitution (abrogation of the Senate);

18 Arhiv Srbije, fund of Dobra Ruzic, PO 209, program of the Radical group from August 2, 1871.

2. Absolute freedom of the press, association and public reunion;
3. Separation of Church and State;
4. Secular, free and compulsory primary education;
5. Substitution of the standing army by national militia;
6. Free and equal justice for everyone;
7. Elective and temporary magistrates on all levels;
8. Introduction of universal suffrage;
9. Personal and criminal responsibility of all public functionaries;
10. Principle of local autonomy;
11. Progressive tax system on capital and revenue.¹⁹

Both programs were divided in two parts. The second segment included a set of social reforms all directed towards the better protection of the working class by State intervention.²⁰

The first written political program of the Radical party in Serbia dated 1881, stressed two major political objectives:

"in domestic politics - national prosperity and freedom and in foreign affairs - State independence, liberation and unification of all parts of Serbdom."²¹

Like the French, the Serbian Radicals suggested the constitutional reform in the following directions: the National Assembly was to be the supreme legislative body elected by the universal suffrage; State territory was to be divided in regions and communes on the basis of local self-government; elective judges were to be introduced for all civil cases and juries for all criminal acts; tax system was to be progressive and direct on both property and income; The National bank was to be transformed into central credit institution for agriculture, industry and trade; the primary education was to be free and compulsory; and the standing army was to be replaced by a popular army; absolute guarantee of all civil rights; and the guarantee of personal and material security.²²

The similarities between the Serbian Radical program and the electoral programs of Clemenceau and Pelletan made public

19 See Maurice, 119; Revillon, 44-47

20 *Ibid.*

21 "Naš program", *Samouprava*, No.1, Beograd, January 8, 1881.

22 *Ibid.*

in the same year are quite obvious. The fundamental issues pointed out in all three documents appear identical, not only in ideas which they expressed, but in terminology as well.

Serbian Radicals were influenced only by the political programs of French Radicalism. The social and economic aspects of the French, however, could not correspond to Serbian social specifics and was, therefore, unacceptable to Serbian Radicalism.

* * *

The influence of the British constitutional and parliamentary theory represented the third major external source of Serbian Radicalism. It reached the Radical movement only after 1883.

The British theoretical influences came from the writings of the leading political writers: Maine, Freeman, Boutmy, Guist and especially Bagehot.²³ According to the English concept, the Radicals in Serbia accepted the system of political parties and of party government: the party which wins the majority in the Parliament forms the cabinet:

"The government is born, lives and dies together with the Assembly majority."²⁴

And again:

"The essence of parliamentarism lays in the dependence of the cabinet to the Assembly and in its responsibility to that Assembly."²⁵

The Serbian Constitution of 1888, which largely reflected constitutional views of the Radical party, brought to Serbia the system of parliamentary democracy based on almost universal suffrage and the National Assembly with full legislative prerogatives.²⁶ This document was soon abolished, but later after 1903, served as the foundations of Serbian democracy.

23 See Milovan Đ. Milovanović, "O parlamentarnoj vladi", *Otadžbina*, vol XIX, May-June 1888, 166

24 *Ibid.*, 165

25 Arhiv Srbije, fund of Andra Nikolić, No. 10

26 For more details see Milivoje Popović, *Poreklo i postanak ustava od 1888*, Beograd 1939.

* * *

From an internal perspective, the Radical ideology was shaped under the influence of three other factors which acted on the Serbian political stage: the Ruler, the other political parties and the people.

From the early beginnings of the Radical movement, strong animosity had developed between the Radicals and the Prince (from 1882, the King) Milan Obrenovic. Reasons for this confrontation were quite logical: the King was an authoritarian personality who understood his Royal powers as unlimited. The Radicals, eager to come to power, propagated constitutionalism, democracy and self-government - demands directed towards serious limitations of the King's powers. Their mutual conflict escalated in intensity throughout the period from 1881 to 1883 and culminated finally in the event known in Serbian history as the Timok rebellion.

During his reign in Serbia there were two attempts on King Milan's life. The first in 1882 and the second in 1899. Both times, Milan Obrenovic used the unfortunate events to crush down the Radical movement, blaming their leaders for inspiring assassination attempts.

The Radical relationship to the Crown influenced their ideology in both directions. Their struggle for democracy pushed them into the clash with the Ruler. Their misunderstanding with the King sharpened their democratic, parliamentary and constitutional beliefs.

* * *

Neither the Progressivist, nor the Liberal party in Serbia had directed its political actions towards the masses of the Serbian population.

The Progressivists sought for moderate reform through close collaboration with the Crown. Created by the best young Serbian intellectuals they believed that it was a highly educated elite headed by the King who could lead the country of mostly illiterate peasantry.

The Liberals, who in Serbia had a long history which started already in 1858, were a political group which was in power throughout the 1870's. Frequent compromises and agreements

made that they loose their original ideological firmness. Belonging to the family of European Liberalism of the nineteenth century and seeking the internal changes through the movement for national emancipation, by the 1880's, the Liberals as a political party lost most of their early convictions. For them competition for political power largely became a goal for itself.

Not interested in winning the majority of the Serbian voters, these parties, unconsciously, pushed the Radicals towards the people. It was the sole source of potential power which the Radicals could win over. Their beliefs in democracy and universal suffrage drove them towards the vast population. The people became their major stronghold.

3

It appears appropriate at this point to specify two sets of characteristics of Serbian Radicalism: major elements of its ideology and important features of its movement. The basic elements of the Radical ideology included constitutional reform, introduction of parliamentarism, application of the principle of self-government, absolute guarantee of all civil rights and its national program. Major features of the Radical movement could be summarized as follows: flexibility, pragmatism, unity, use of demagoguery and simplification.

The first set of characteristics provided firmness, consistency and reason for existence. The second ensured popularity, success and power. Together, they formed the essence of political Radicalism in Serbia.

* * *

The demand for a liberal constitution had been the central Radical objective from their earliest days.²⁷ Already in 1883. they made their own constitutional proposal which was sent to all local Party committees to be discussed and analyzed. The proposal was based on the so called Convent system of the allmighty National Assembly in whose hands all political powers

27 As had been shown, the Radicals worked on the constitutional reform since 1871.

(legislative, executive, judicial) were concentrated. The Assembly, thus, became the pillar of national sovereignty. The proposal insisted on all elements of political democracy, which included civil liberties, ministerial responsibility, universal suffrage and judicial autonomy.²⁸ This was the sign of their rapprochement to the ideology of Radical democracy, although the process of their political maturization was still underway.

The Serbian Constitution of 1888. stands as the great victory of the Radical party.²⁹ Not only that the major work on the legal text and been done by Radical intellectuals (primarily Milovan Đ. Milovanovic), but it expressed chief Radical ideas on constitutional reform. It instituted the system of pure parliamentary democracy. Its major features could be summarized as follows:³⁰

1. The guarantee of political and civil fights, expressed through multi-party system.
2. Free elections of all representatives (virtually universal suffrage) and the unicameral Parliament (National Assembly).
3. Dualism in legislative initiative between the Assembly and the King.
4. The power of the National assembly to control the government (interpellations, interrogations, questioning).
5. The ministerial responsibility - political and criminal.
6. The exclusive right of the Assembly to pass the budget.
7. The administrative organization of the country according to the principle of local self-government.
8. The introduction of free, compulsory primary education.

* * *

The other three elements of the Radical ideology derived from the first. Parliamentarism, self-government and civil liberties were essentially specific points of the Radical understanding of constitutionalism.

28 Miroslav Đorđević, ed., *Ustavni razvitak Srbije u XIX veku*, Leskovac 1970, 91

29 Dragoslav Janković, *Političke stranke u Srbiji XIX veka*, Beograd 1951, 257; see also Popović, 165

30 See *Ustav Kraljevine Srbije*, Beograd 1888.

Parliamentarism, which the Radicals inherited from the British constitutional theory, was based on the principle of division of powers. The Radical Party finally accepted that principle in the late 1880's.

The system of self-government in administration was among the oldest elements of Radical political ideology. As an alternative to the centralized government, the Radicals suggested that the population directly elect local officials. The Radicals advocated this principle not only in the realm of State administration, but also claimed that the doctor, the teacher, the priest and even the local military commander had to be elected by the people.³¹

The Radical demand for civil liberties had two sides: theoretical and practical. It represented the immanent part of their concept of democracy, but also served as an instrument of their political functions due to its orientation towards the vast population.

The national concept of the Radical Party was the external element of its ideology. There were several points which compromise the ingredients of the Radical national program: nationalism, Russophilism, trends towards a Balkan alliance and a South Slav union.

From its beginnings the Radical Party was a nationalist movement. In their program of 1881. they underlined "State independence and the liberation and unification of all parts of Serbdom". In 1894 the Radicals drew up a specified national concept:

"Serbia simply can not abandon the interests of Serbdom. From the Serbian standpoint, there is no difference between the Serbian State interests and the interests of other Serbs. The question of Serbdom is 'to be or not to be' of the Serbian State... Cut off from other Serbian lands, Serbia by itself means nothing and has no reason to exist at all."³²

The general assertion that the Radical Party was essentially Russophile appears to be a valid one. The Radical pro-Russian

31 Milovan Đ. Milovanović, "O parlamentarnoj vladi", *Otadžbina*, 166

32 Milovan Đ. Milovanović, "Naša spoljna politika", *Delo*, vol. IV, 1894, 246

attitude, however, underwent significant transitions. In the early days, it was a result of ideological influence and the feeling of affiliation with the Great Slavic State. As time passed, the Radicals developed a rational justification for their pro-Russian attitude. Russia was viewed as the best suitable, although far from ideal, supporter of the Serbian national cause galvanized by the feeling of common ethnic and religious origins. This orientation towards the East was confirmed by Nikola Pasic himself, upon his visit to St. Petersburg, sometime in the 1890's: "Serbia will be always and in every situation on the side of Russia".³³

The prospects of a Balkan alliance stood among the oldest concepts of the Radical national program. It originated in the teaching of Svetozar Markovic who argued in favor of the Balkan federation of free associations established by a social revolution. The Radicals inherited this part of his doctrine, but transformed it into the concept of a Balkan alliance of sovereign states. Their understanding of the Balkan alliance included primarily Bulgaria. They believed that such an agreement could provide solution for the open question of Macedonia.³⁴

The dream of a possible Yugoslav unification came as a result of romantic nationalism of the nineteenth century. But, the Radical understanding of South Slav union between the Yugoslavs leaving in the Habsburg Empire and the Kingdom of Serbia was purely pragmatic. Very well aware of substantial differences among them (historical, cultural, religious), the Radicals saw the possible unification as a natural continuation of the Serbian unification. The Serbian unity was the basis. The Yugoslav solution was just a wider platform for the same idea. The Radical party was a national movement which expressed Serbian national aspirations. The Yugoslav alternative could come only as the next stage of Serbian national idea, not instead of it.

While the essentials of the Radical ideology belong to the ideal world of theories, the characteristics of the movement belong to the imperfect world of realities.

33 Arhiv Srbije, fund of Milutin Garašanin, No. 1904.

34 See Milovan Đ. Milovanović, "Srbi i Bugari", offprint from *Delo*, Beograd 1898.

The flexibility of the Radical leadership, that is its capacity to remain alive, to adapt to the existing situation and to be able to transform according to the changes of political circumstances, was significant. The opposite side of flexibility was the ability of the movement to make a reverse impact on the historical situation itself. Therefore, one could successfully argue that there existed a mutual correlation between the Radical movement and the general political situation.

The Radicals were capable of finding practical ways of applying their ideological postulates, or more precisely, they were able to adapt theory to the realities of the situation often changing it accordingly. Whatever of their concepts proved unapplicable and unpractical had to be simplified and transformed. The ideology served the movement - it never worked the other way around.

The Radicals were often accused of using demagoguery as an instrument of political propaganda. The assertion had been that they purposely simplified and twisted certain political issues in order to obtain support and popularity of the vast population.

Throughout the years in opposition, from 1881 to 1901, the movement was able to keep its ideological and organizational unity. It grew in number and remained largely unshaken by internal clashes and divisions. All attempts to break the unity of the movement ended unseccessfully. Over the years several prominent Radicals left the Party, but the membership remained intact. Two major factors maintained the integrity of the Radical Party: its perfectly developed organizational structure and the unconditional commitment to the Radical cause of the movement as a whole.

*** * ***

These features represented sources of both strength and weakness of the Radical movement. They enabled the movement to survive, to exist and to be successful. They, however, made it equally imparfect, inconsistent and conformist. And again, the idea of parallelism between a political movement and a human life comes to mind...

The social structure of the Radical movement largely reflected the composition of the Serbian society during the last two decades of the nineteenth century. Consequently, as Serbia evolved from a peasant egalitarian to a modern stratified society, such changes were mirrored in the transformations of the social structure of the Radical party as well.

All segments of the Serbian population were represented in the Radical movement.

Its leadership consisted of Belgrade intelligentsia, which had been educated largely abroad. The movement's most dynamic organizers and promoters were provincial intellectuals: high school professors, teachers, lower civil servants and countryside clergy.

The largest constituency was made up of peasants, who almost unanimously joined the Radical party.³⁵ Growing merchant and businessmen groups, which had not yet become a social class, but whose social development was already underway, were also represented in the Radical movement.

Even some workers employed in several existing factories and manufactural enterprises in Serbia, joined the Radical Party.³⁶

High members of the State administration joined the Radical much later. Members of the higher bureaucracy signed up with the Radical party only after the Radicals had come to power, around 1887. This particular social layer, which included primarily judges and urban bureaucracy, represented the most opportunist wing of the Radical party. Their attachment to the movement had been motivated by reasons of personal ambition rather than by pure ideological convictions.

Thus, from a sociological point of view, the Radical party was a conglomerate of several social layers. The essential solidarity among them enabled the growth and success of the movement. Their differences made Radicalism a complex socio-political phenomenon. Therefore, the Radical movement

35 See Andrija Radenić, "O Radikaliskim seljačkim bunama u Srbiji 1892-93 godine", *Istorijski časopis*, vol. IX0X, Beograd 1960, 451-465

36 Arhiv SANU, No. 9783/77.

could be defined as a political alliance or a political bloc,³⁷ rather than strictly as a monolithic party.

According to Jasa Prodanovic "almost five-sixths of the nation"³⁸ joined the Radicals by 1883. Milan Đ. Milicevic, a member of the rival Progressivist party, claimed that "the opposition by the name of 'Radicals' spread all over the country"³⁹ and Slobodan Jovanovic admitted that the Serbian people prior to the Timok rebellion (1883) "had become completely Radical".⁴⁰ According to the Radical sources, the Party numbered around 45,000 members early in 1883⁴¹ and on the eve of the Timok rebellion reached the number of over 60,000 with at least the same amount of nonregistered followers.⁴²

* * *

The organization of the Radical party played the instrumental role in forming and keeping the movement together. The Radical operational structure was the chemistry of the movement - the major instrument of its unity. As the first massive political movement and the most popular political organization in Serbia (which in 1882 included 80 percent of the population⁴³), the Radicals required a developed system of internal relations in order to organize and sincronize its large membership.

5

Finally, the study of Serbian Radicalism as a political ideology would not be completed without an attempt to write short biographies of the most prominent leaders of the Radical party in Serbia. This becomes even more important if one bears in mind that each of these personalities had their specific

37 It was Georges Clemenceau who was the first to use this term to define the Radical movement.

38 *Ibid.*, 513

39 Arhiv SANU, NO. 9327/11.

40 Slobodan Jovanović, *Vlada Milana Obrenovića*, vol. III, Beograd 1932, 58-59

41 Raša Milošević, *Timočka buna 1883. godine*, Beograd 1923, 42

42 Pera Todorović, *Male novine*, No. 190, August 15, 1890.

43 Jaša Prodanović, *Istorija političkih stranaka i struja u Srbiji XIX veka*, Beograd 1938, 512-513

understanding of Radicalism. That was, at the same time, the key criteria in choosing which of the Radical leaders ought to be analyzed and described.

The undisputed chief of the Radical Party, for more than forty years, from 1881 to 1926, was - Nikola P. Pasic. That was why he acquired the first place in this chapter. His understanding of Radicalism was characterized by political pragmatism, ie. by an unusually sensitive feeling for possible and real. Pasic was one of those politicians whose entire career and political interest was concentrated on making the movement successful in the political struggle for power. Being on the top or in the shade, Pasic was the one who kept the unity of the movement. He was not the major doctrinaire of Serbian Radicalism. He even was not its main thinker, nor its leading writer. But, nevertheless, his unique ability to survive and to find practical political solutions, made him the symbol of the Radical party in Serbia.

Pera Todorovic was probably the most important person of the Radical party in the first two years of its existence, 1881-1883. Both, the first written political program and the initial Party organization was largely the work of Todorovic. After the defeat of the Timok rebellion, he was forced to leave the Radical party because of his friendly attitude towards the Crown. Being faced with the death penalty as one of the alleged inspirators of the uprising, Todorovic owed his life to the pardon of King Milan Obrenovic. Soon after the split, he turned against his former Party colleagues, and became one of the sharpest opponents of the Radicals. He lost all of his political beliefs. Completely in the service of the King, Todorovic vigorously attacked the Radicals but not out of conviction. All of his remaining strengths and abilities he put in the hands of the Crown.

As the figure of Pera Todorovic was fading away, another Radical ideologue and writer was climbing to the top. His name was - Stojan Protic. Totally opposite to Todorovic, both in mentality and in understanding of Radicalism, Protic stood for years as one of the strongest pillars of the Radical doctrine. Todorovic started as a socialist and throughout his years as the Radical frontman, he kept something of his early enthusiasm

and inspiration. On the contrary, Protic was a pure Radical whose understanding of constitutionalism and democracy was so firm and stable that he has been remembered as "the consciousness of the Radical Party". For more than three decades he was the first Radical writer. Protic was among the most outspoken supporter of the parliamentary and democratic system of government of the British type.

The fourth in this line of Radical leaders was - Milovan Đ. Milovanovic. He was probably the best educated Radical politician who received doctoral degree from the Paris Law Faculty. Milovanovic was a talented writer and a profound political analyst. What he lacked was the political courage and firmness. Milovanovic had nothing of a fighter. Often leaning towards compromises and middle-of-the road solution, he soon turned to the questions of foreign policy. There he found a more peaceful grounds to express his thoughts and actions. Still, Milovanovic belonged to the circle of the most distinguished leaders of the Serbian Radical party.

* * *

Thus, one could safely conclude that the Radical party in Serbia had a dual nature in regard to its ideology. It was the party of the Center because of its attachment to constitutionalism and parliamentary democracy, because of the middle class origins of its leadership and because of its program which asserted the alliance of social classes. It was the party of the Left because of its emphasis on all elements of the democratic process, because of its fight for social justice, because of its struggle for economic, and political emancipation of the peasantry and because of its socialist roots.

Милан Ст. Протић
РАДИКАЛИ У СРБИЈИ
идеје и покрет
1881-1903

Издавачи:
Српска академија наука и уметности
и
А И З Досије

Штампа:
ГИДП „Просвета” Пожаревац

Тираж:
3000 примерака

БЕЛЕШКА О ПИСЦУ

Милан Ст. Протић се родио у Београду 1957. године. Гимназију и Правни факултет такође је завршио у Београду. Магистрирао је и докторирао на одељењу за модерну европску и историју Балкана Калифорнијског универзитета у Санта Барбари (САД).

Писац се бави политичком историјом Европе, Балкана и Србије XIX и XX века, а посебно историјом политичких идеја. Написао је и објавио више научних радова из ове области у Југославији, Сједињеним Државама и Француској.

Милан Ст. Протић је научни сарадник у Балканолошком институту САНУ у Београду.

YU ISBN 86-81563-09-2

<http://www.balkaninstitut.com>